

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

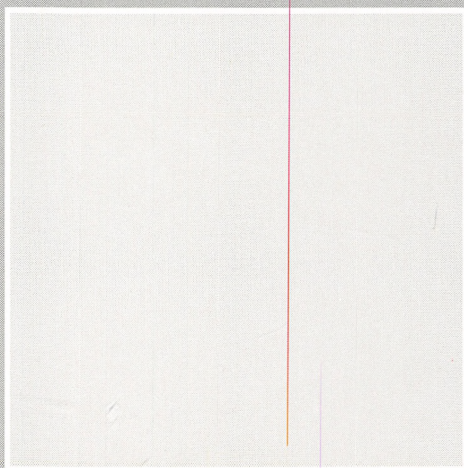
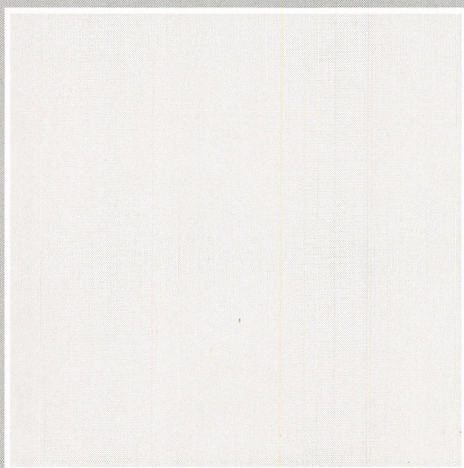
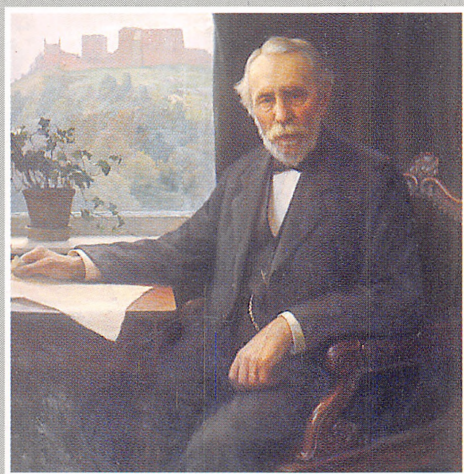

Fortid og Nutid

1995

2 □ Juli

Side 81-184

Fortid og Nutid udgives af Dansk Historisk Fællesråd med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd og Kulturministeriets bevilling til almenkulturelle tidsskrifter.

Abonnement: kr. 185 årligt for 4 numre
Abonnementstegning og bogsalg: Fortid og Nutid
Landsarkivet for Sjælland m.m., Jagtvej 10, Postboks 661, 2200 København N * tlf. 31 39 66 11 * gironummer 5 08 62 64
Redaktører: arkivar Inge Bundsgaard, tlf. 31 39 66 11
arkivar Michael H. Gelting, tlf. 31 16 62 28
Redaktionsadresse: Fortid og Nutid, Landsarkivet for Sjælland m.m., Jagtvej 10, Postboks 661, 2200 København N
Redaktionsudvalg: arkivar Peter Bondesen, tlf. 86 91 51 31; museumsinspektør Tommy P. Christensen, tlf. 31 58 58 64; docent Karl-Erik Frandsen, tlf. 31 54 22 11; arkivar Jørgen Thomsen, tlf. 66 13 13 72.

© 1994 *Fortid og Nutid* og forfatterne.

Bøger fra Dansk Historisk Fællesråd:

Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk I-II

Opslagsværket er en uundværlig håndbog for alle, der interesserer sig for dansk kulturhistorie i videste forstand. De to bind består af 600 artikler med ajourførte litteraturhenvisninger og et register på 10.000 henvisningsord, som gør det muligt at belyse et emne fra mange synsvinkler. Værket dækker perioden ca. 1400–1914.
Pris: 750 kr. + forsendelse.

Historie og Lokalsamfund, red. Søren Ehlers

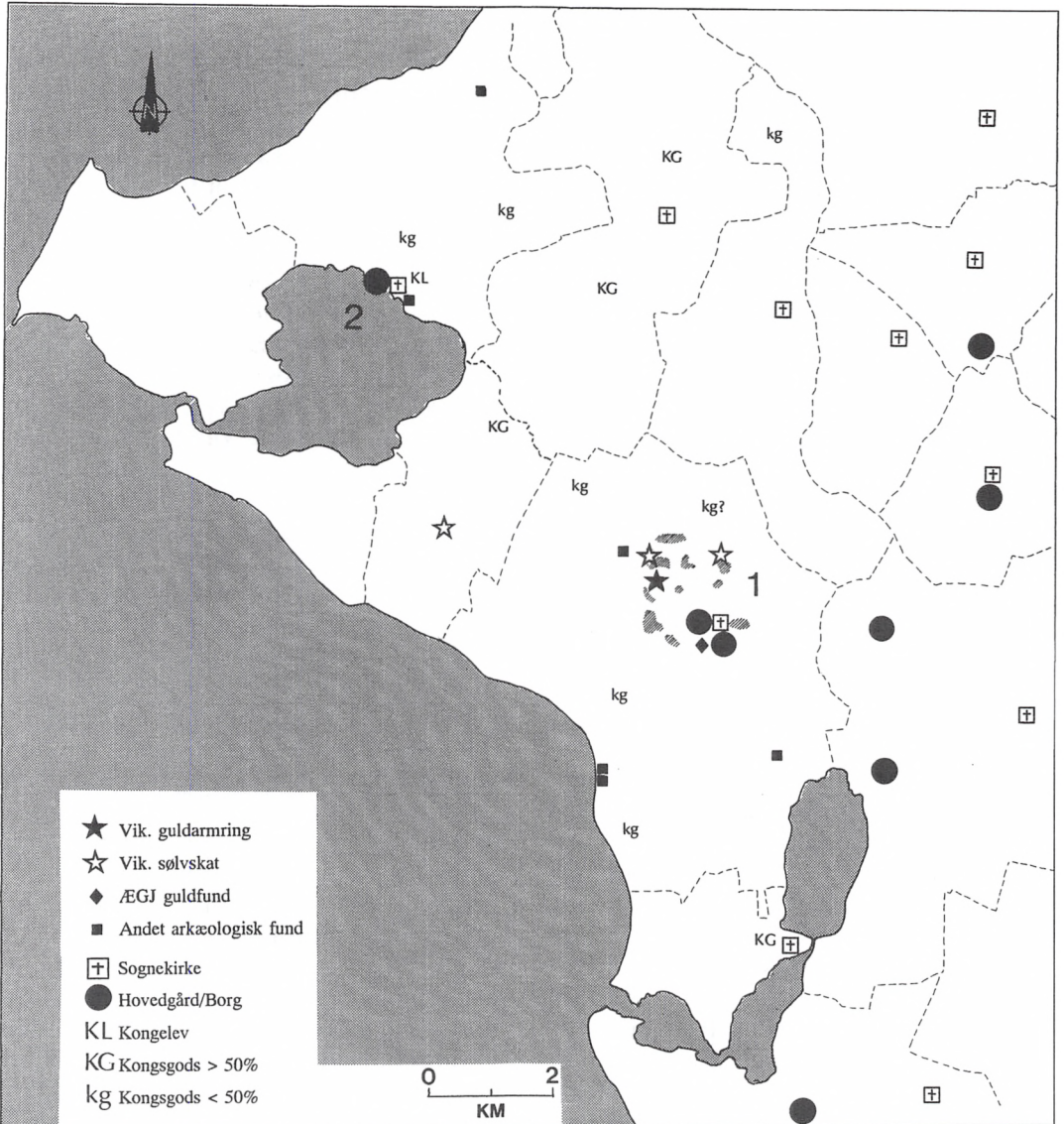
Bogen, der er skrevet af et bredt sammensat forfatterpanel, henvender sig til undervisere i folkeskolen, gymnasium og voksenuddannelse og til museers og arkivers medarbejdere. Blandt bogens artikler kan nævnes: Lokalhistorie i folkeskolen. Gymnasieelever og lokalhistorie. Kulturlandskabet i undervisningen. Familie og hushold. Fattigdom og sygdom. Foreningen og fritiden. Arbejde og lokalhistorie. Velkommen på arkiver og museer. Lokalhistorisk litteratursøgning.
Pris: 75 kr. + forsendelse.

Genoptryk: R.W. Bauer. Calender for årene 601 til 2200

Bauers Kalender er en »evighedskalender«, der omfatter årene 601–2200 e.Kr. For hvert år kan man her få oplyst de bevægelige helligdages placering og søndagenes betegnelse, angivet efter både den julianske og den gregorianske kalender.

Bauers Kalender er et uundværligt værktøj for alle, der arbejder med historie. Det gælder ikke mindst for slægtsforskere og andre, der har brug for f.eks. at dechifrere kirkebøgernes kronologiske oplysninger.

Pris: 138 kr. + forsendelse.

Boeslunde-området på Sydvestsjælland med omgivende sogne (sognegrænser stiplede). 1) Boeslunde. Med skravering er vist det store bopladskompleks fra yngre jernalder-ældre middelalder. 2) Tårnborg, handelsplads fra vikingetid og middelalder, stor kirke og borganlæg. Desuden er markeret vigtige arkæologiske fund fra yngre jernalder-ældre middelalder, hovedgårde fra ældre middelalder og kongsgods nævnt i Kong Valdemars Jordebog. I Kong Valdemars Jordebog nævnes mere kongsgods i Boeslunde sogn end der er markeret, men dette kan ikke stedfæstes.

om store kongsgodser eller ophobninger heraf inden for begrænsede områder, så må det indikere en særstilling, som ikke blot kan skyldes kongens omfattende erhvervelser inden for en årrække. Der kunne for eksempel være tale om tid-

ligere stormandsgods, og derved blot et skift i ejerforholdet. En mulig understregning af Boeslundes position er imidlertid også den store valfartskirke fra ca. 1300, men dette er usikkert, så længe der ikke med sikkerhed er påvist

en tidlig romansk foregænger. Endvidere skal der også peges på de to mulige hovedgårde, der er beliggende i umiddelbar tilknytning til kirken, men som dog først optræder sent i kilderne.

På Sydvestsjælland er Boeslunde ikke det eneste eksempel på en mulig kontinuitet fra oldtid til middelalder. Ved Korsør Nor ligger Tårnborgh-komplekset med det velkendte borganlæg, den store kirke og en tilhørende handelsplads.³⁹ Udgravninger på handelspladsen har vist, at denne har sine rødder i vikingetiden. Tårnborgh-komplekset var kongelev i middelalderen, og med henblik på dets start i vikingetid er dette tankevækkende, også selv om det måske ikke rækker endnu længere tilbage i yngre jernalder.

Uppåkra og Vä

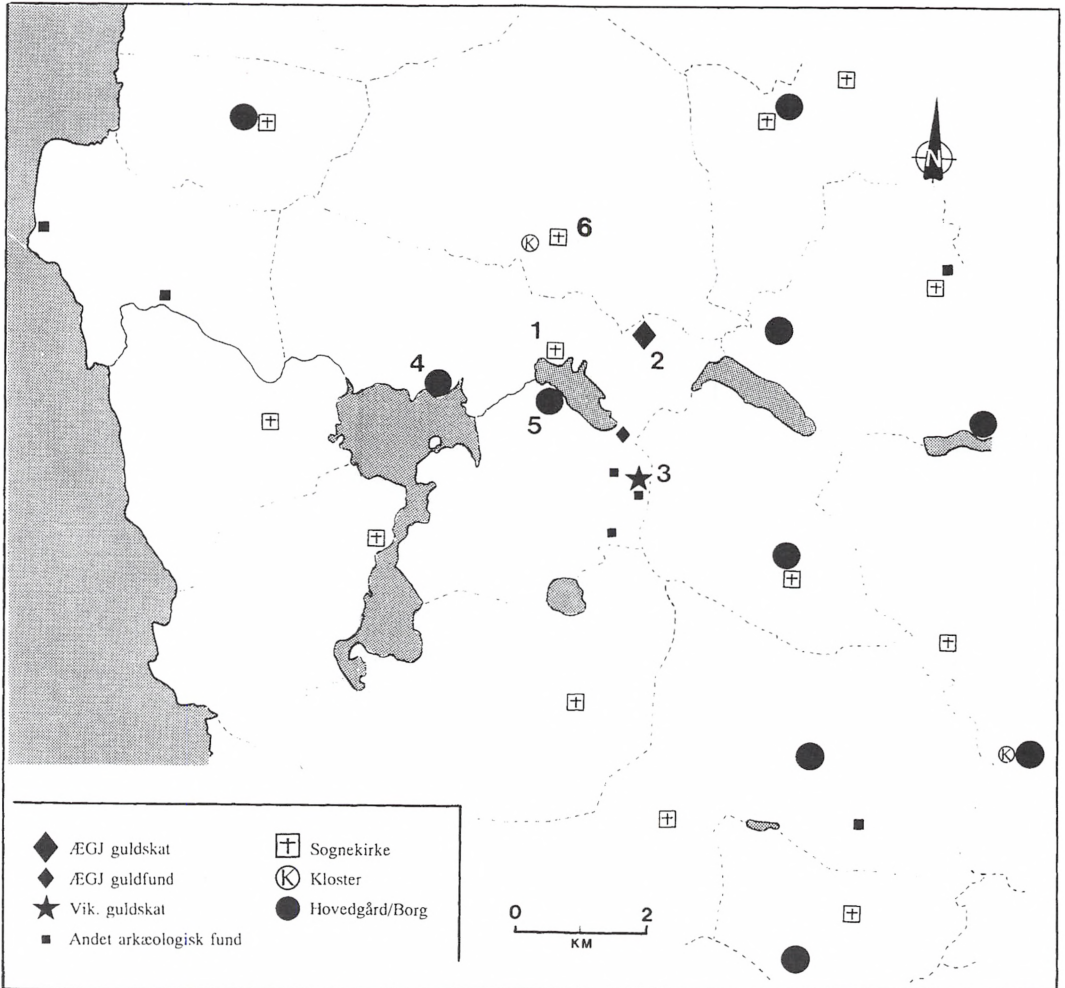
Store og langvarige bebyggelser med rige fund fra jernalder til middelalder kendes også fra det nuværende Sverige: Uppåkra nær Lund og Vä ved Kristianstad.⁴⁰ Alene Uppåkra dækker et område på henved 500.000 m² og rummer flere meter tykke kulturlag. Vä er kendt for fund af guldbrakteater fra 5.–6. århundrede. Disse to pladser indtog ligeledes en særlig position i middelalderen. Uppåkra var således krongods indtil 1085, hvor Knud den Hellige donerede det til domkirken i Lund.⁴¹ Vä fortsatte som en vigtig by i middelalderen, hvor bl.a. Valdemar den Store grundlagde et kloster, indtil Christian IV i 1612 flyttede dens funktioner til den nygrundlagte Christiansstad.

Foruden de store centre er der også eksempler på, at den samme kontinuitet med hensyn til en særstilling fra oldtid til middelalder kan påvises ved mindre pladser. Der skal kort præsenteres en række eksempler.

Jørlunde

Jørlunde i Nordsjælland er i middelalderens historie velkendt for sin status som Hvidegods og ikke mindst for den store kirke, som sandsynligvis blev opført og senere udsmykket af Hviderne med de pragtfulde kalkmalerier fra ca. 1150.⁴² Jørlundes status i middelalderen understreges endvidere af det faktum, at byen var herredsby indtil 1562. Jørlundes fremtrædende stilling i middelalderen er således uomtvistelig, hvilket også placeringen af to befæstede hovedgårde vidner om. Ved bredden af Hagerup sø ligger voldstedet Askovbanken og ved Jørlunde sø voldstedet Borren. Af disse omtales Hagerup allerede i 1170, hvor Skjalm Hvides datter Magge gav gods i Hagerup til Sorø kloster, og Nationalmuseets igangværende undersøgelser af voldstedet har da også leveret fund fra det 12. århundrede.⁴³

Ser vi på de arkæologiske fund fra ikke blot Jørlunde, men også de omgivende sogne, viser der sig en tydelig ophobning af udprægede prestigeegenstande fra yngre jernalder og vikingetid omkring netop Jørlunde. Ved Lærkefryd nordøst for Jørlunde er på et bopladsområde fundet en skat med fire guldbrakteater og en gulfingerring fra ca. 500 e.Kr., en skat med romerske denarer og fragmenter af pragtfibler fra vikingetid. Ved Vangegård sydøst for Jørlunde er fundet en vikingetidsskat med en guldarmring og en fornem fili-grandekorert guldfibel. Tilsvarende genstande er hidtil ikke fundet i de omgivende sogne. Foruden disse fund er der et par rige gravfund med romerske importvarer og guldring fra det 3. århundrede ved Afbyggergård og Vangegård samt et enkelt løsfundent guldhænge fra det 5. århundrede ved Sørisingård. Disse rige fund viser, at Jørlunde har en bemærkelsesværdig kontinuitet som sæde for et aristokrati så tidligt som det 3. århundrede og ind i middelalderen.

Jørlunde-området i Nordvestsjælland med de tørlagte søer reetableret. 1) Jørlunde, 2) Lærkefryd, boplads med guldbrakteater og guldfingerring, ca. 500, 3) Vangegård, guldarmring og guldfibel, vikingetid, 4) Askovbanken, befæstet hovedgård, 5) Borren, befæstet hovedgård, 6) Slangerup.

Den reelle efterfølger som områdets magtsæde må dog siges at være Slangerup nord for Jørlunde. I Slangerup lå allerede i det 11. århundrede en kongsgård, hvorpå Erik Ejegod skal være født.⁴⁴ En ren hypotese kunne være, at kongen på et tidligt tidspunkt overlod Hviderne det gamle sæde i Jørlunde og forlagde kongsgården til Slangerup. I slutningen af det 11. århundrede opførtes her en kirke i tilknytning til kongsgården, hvorefter både gård og kirke sandsynligvis blev overdraget af Valde-

mar den Store ved grundlæggelsen af byens cisterciensernonnekloster.

Vålse

Endnu et eksempel skal hentes fra området omkring den i dag inddæmmede Vålse Vig på Nordfalster, der i middelalderen var et vigtigt strategisk område. Det fremgår af Falsterlisten i Kong Valdemars Jordebog, at store dele af specielt Vålse sogn var kongsgods. Kongen

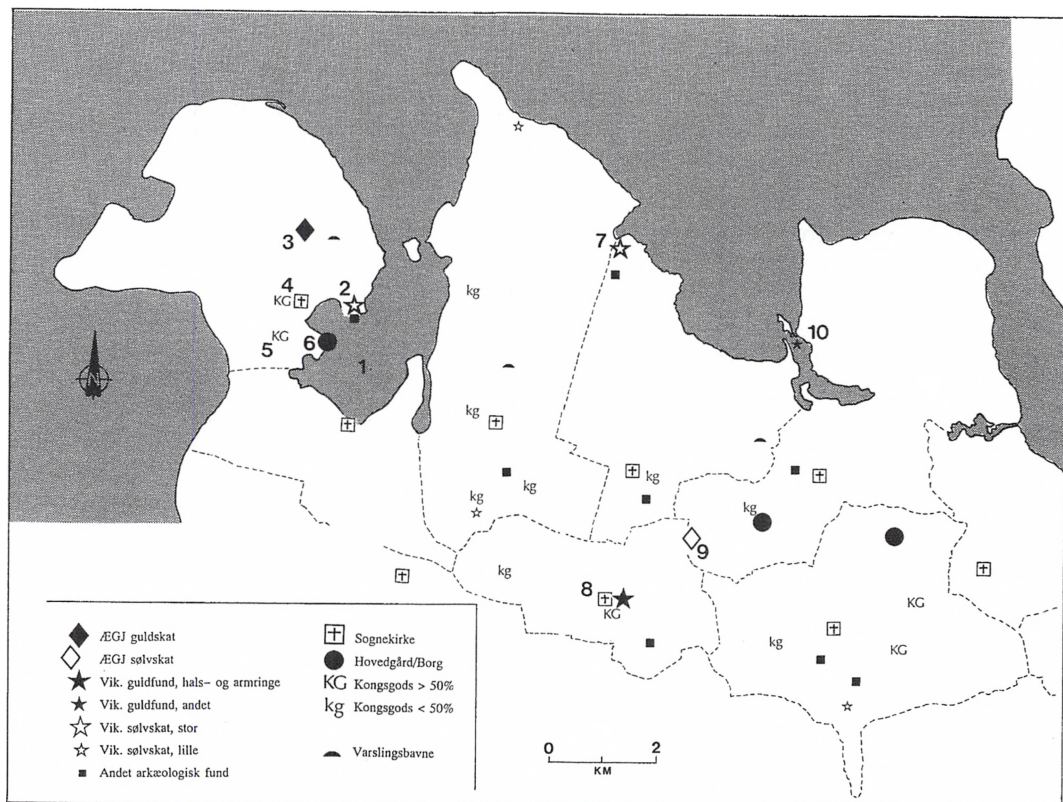
Skattefund fra germansk jernalder og vikingetid fra Jørlunde sogn. Guldrakteater og gulfingerring fra Lærkefryd, ca. 500, guldhænge fra Sørisgård, 5. årh., samt guldarmling og guldfibel fra Vangegård, vikingetid. Foto: Nationalmuseet.

ejede således næsten 90% af Vålse by og hele Egense.⁴⁵ I Hovedstykket i Kong Valdemars Jordebog er også nævnt Valdemars kongsgård Eknæsburgh, som sandsynligvis lå på Borrenakke ved Vålse Vig.⁴⁶ Her er der fundet voldgrav, dele af en større stenbygning på ca. 8 x 20 m, mønter fra 1157–1252, stykker af malmgryder, rudeglas og bronzebarrer m.m. Keramikken og mønterne tyder på, at voldstedet allerede var i brug i 1100-tallet. På pynten nord herfor er udgravet en samtidig teglovn.

Netop Vålse sogn rummer også vigtige fund fra yngre jernalder og vikingetid. Umiddelbart nord for Vålse by er fundet en guldhalsring fra ca. 500 e.Kr., og ved bredden af Vålse Vig, på det samme sted som den middelalderlige teglovn, fandtes i 1835 Danmarks næststørste sølvskat fra vikingetiden med hen ved 6,5 kg sølv nedlagt i et metal-kar.⁴⁷ Sølvskatten indeholdt hals- og

armringe, torshamre, spænder, barrer og mønter, og dens nedlægning kan dateres til omkring år 1000.

I Kong Valdemars Jordebog er i øvrigt opført meget kongsgods på Nordfalster, og i denne forbindelse skal specielt peges på Nørre Kirkeby, hvor Valdemar ejede halvdelen af byen.⁴⁸ Nørre Kirkeby var desuden muligvis tingsted for Nørre Herred. Netop på Nørre Kirkebys Mark er der fundet en guldarmling fra vikingetid, og billedet fra Nordfalster viser, at der ofte ses et sammenfald mellem forhistoriske skattefund og de større kongsgodser. Det bør dog fremhæves, at der kan være visse usikkerheder forbundet med brugen af kongsgodset i Kong Valdemars Jordebog. Falster var under kraftig vendisk indflydelse, og det kan ikke udelukkes, at krongodsets store omfang på øen kan skyldes nyere konfiskationer på grund af falstringernes manglende loyalitet

Nordfalster med de inddæmmede områder reetableret. 1) Vålse Vig (inddæmmet 1841), 2) Basternakke, stor sølvskat fra vikingetid og middelalderteglovn, 3) Vålse, guldhalsring, 5. årh., 4) Vålse by, 5) Egense by, 6) Borrebakke, Kong Valdemars Jordebog-kongsgården Eknæsburgh, 7) Gråbense, sølvskat, vikingetid, 8) Nørre Kirkeby, guldarmsring, vikingetid, 9) Skjerne, 2 sølvfibler og sølvremspænde, 5. årh., 10) Skovby, guldfibel, vikingetid.

over for den danske kongemagt. Der er kun én måde at afklare spørgsmålet, om der er reel kontinuitet fra vikingetid til Kong Valdemars Jordebog, og det er ved udgravninger af de pågældende pladser.

Kalmergården

Det sidste eksempel er bopladsen Kalmergården ved Tissø på Vestsjælland, som er en velkendt arkæologisk lokalitet.⁴⁹ I området umiddelbart nord for Halleby ås udløb fra Tissø er konstateret en meget omfattende bebyggelse fra yngre jernalder og vikingetid, der

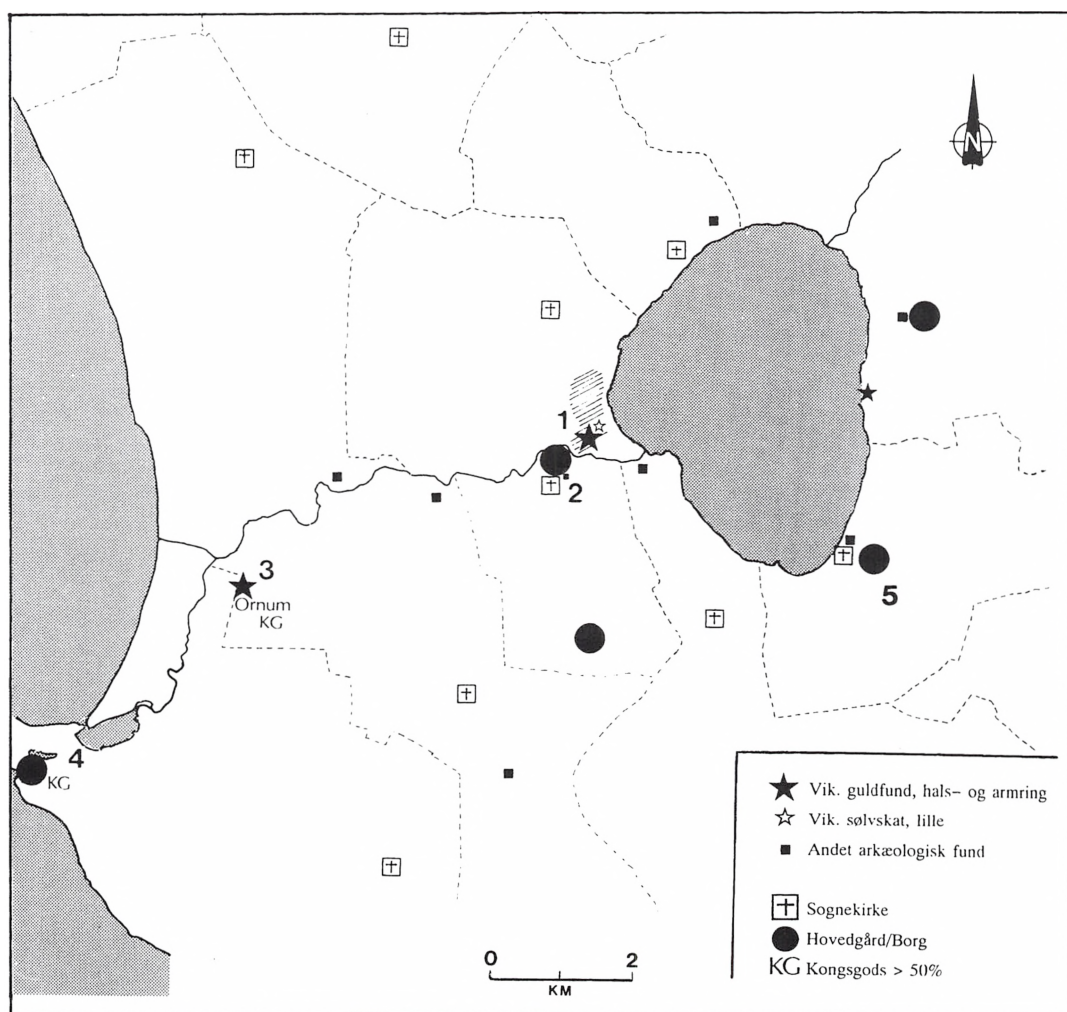
dækker et areal på op mod 1 km². Bopladsen er kendt for sine rige arkæologiske fund fra 7.–10. århundrede, som bl.a. omfatter Danmarks største guldhalsring på næsten 2 kg og mindst tre sølvskatte fra vikingetid. Endnu en gang vidner talrige genstande desuden om handel og håndværk: bronzestøbning, kam- og glasperleproduktion og smedning. At Kalmergården må have haft en vigtig regional betydning i yngre jernalder og vikingetid kan der således ikke herske tvivl om. Den tunge guldhalsring afslører tilstedeværelsen af et aristokrati, der kan have varetaget kontrollen med pladsen.

I Bakkendrup, kun et par hundrede

meter syd for Kalmegården, er der i tilknytning til kirken fundet bygningsrester af en formodet hovedgård fra middelalderen. Bakkendrup kirke synes oprindeligt at have været en stormands privatkirke, og det er fristende at trække en forbindelse til vikingetidens stormandssæde på Kalmegården. Hovedgården er desværre udateret, og den findes ikke omtalt i skriftlige kilder. En anden mulig efterfølger kunne være Sæbygård ved sydenden af Tissø,

som ifølge traditionen tilhørte Esbern Snare i det sene 12. århundrede.⁵⁰ Der skal bemærkes, at Kalmegården er beliggende ved grænsen mellem Ars og Løve herreder, som netop udgøres af Halleby å. Dette kunne umiddelbart tyde på, at stedet i middelalderen havde mistet sin betydning. En anden tolkning kunne være, at netop placeringen ved herredsgrænsen viser, at Kalmegården betjente et meget stort område (flere herreder) – men dette afhænger

Tissø-området på Vestsjælland. 1) bopladsen Kalmegården (skraveret) med guldhalsring og sølvskat fra vikingetid, 2) Bakkendrup, formodet hovedgård, 3) Ornum, vikingetids guldarmring, 4) Hals, Kong Valdemars Jordebog-kongsgård, 5) Sæbygård, Hvidegods.

Guldfund fra Tissø-området.

Guldarmring fra Ornum ved Halleby å's udløb i Storebælt og en lille guldring fra Klinteskovens øst for Tissø, begge 9. årh. Foto: Nationalmuseet.

af, hvornår man anser for herredsinddelingen for etableret.

Adgangen fra Storebælt til Kalmergården foregik netop via Halleby å, og langt op i historisk tid blev åen besejlet med småbåde. Ved Halleby ås oprindelige udløb i Storebælt findes endvidere et område med marknavnet 'Ornum', der i Kong Valdemars Jordebog er anført som kongsgods, og som Aakjær ser i forbindelse med søleding og strandvagt, men dette er en ren formodning.⁵¹ Et ornum repræsenterede særjord, der ikke var berørt af den bolinddeling, som blev foretaget i tidlig middelalder. Generelt er der enighed om, at et ornum især lå til storgårde eller hovedgårde, der typisk var i kongens eller bispernes besiddelse.⁵² I denne forbindelse er det derfor bemærkelsesværdigt, at der netop i Ornum er fundet en guldarmring fra det tidlige 9. århundrede. Den indikerer tilstedeværelsen af en højstatusbebyggelse i området, og koblingen mellem en kostbar guldarmring og områdets middelalderlige særstatus er derfor ikke uvæsentlig. Med tanke på Kalmergårdens vigtige handelsfunktion og tydelige kontakter til områder som de Britiske Øer og Karolingerriget må havgående skibe naturligvis have omladet ved netop Ornum. Guldringen skal måske ses i forbindelse med en bebyggelse, der varetog omladning og transport på Halleby å. Fosfatanalyser fra området

tyder da også på, at der findes en mindre bebyggelse.

Kontinuitet eller tilfældigheder?

De nævnte eksempler viser på mange områder det samme billede. Inden for afgrænsede områder kan ses, hvordan de aristokratiske fund fra 3./5.–10. århundrede nærmest »cirkulerer« inden for en radius af 1–2 km fra en lokalitet, der også i tidlig middelalder havde en særstatus i form af stormands- eller kongsgods. Det er endvidere karakteristisk, at de samme ophobninger ikke ses i naboområderne. Det er nu spørgsmålet, hvad denne områdekontinuitet repræsenterer. De ovennævnte eksempler gør det fristende at antyde, at det, som vi kender i form af middelalderens stormands- og kongsgods, allerede i yngre jernalder havde status af aristokratisk gods. Vi må i det mindste konstatere, at det næppe er tilfældigt, at mange af de rige forhistoriske pladser også i middelalderen havde særstatus.

Jernalderens handels- og håndværkscentre kunne vel kun opretholde deres særfunktioner gennem tidsrum på over 500 år, hvis de var underlagt magtfulde personer. Flere pladser kan meget vel allerede fra omkring 500 e.Kr. have haft godsstatus, og det er dette forhold, der findes afspejlet i middelalderen – blot

har vi nu et skriftligt kildemateriale til dokumentation af deres status. Det skal desuden understreges, at de ovennævnte eksempler ikke er de eneste. En igangværende, systematisk registrering af skattefund fra jernalder og vikingetid på Sjælland og Lolland-Falster har vist, at dette billede er reglen. Det er således markant, at det især er de fineste guldskatte fra jernalder og vikingetid og de store sølvskatte fra vikingetid, som findes i tilknytning til vigtige middelalderlige lokaliteter. Småfund af både guld og sølv viser ikke de samme tendenser. Specielt er dette tydeligt ved de mindre vikingetidsskatte med mønter og lidt brudsølv, som tydeligvis blot repræsenterer ordinære gårdes bortgemte værdier. Udgravninger på fundstederne med disse småskatte afslører således almindelige gårde, hvor der i det øvrige arkæologiske materiale ikke optræder bemærkelsesværdige fund. Det er de udprægede aristokratiske skatte, som viser koblinger til de middelalderlige pladser med en særstatus.

Det skitserede billede kræver imidlertid en systematisk undersøgelse af specielt de pladser, hvor disse forhold kunne tænkes at være gældende. Dels skal opsøges de gamle fundpladser med guldskatte for at afklare deres eventuelle tilknytning til bopladser og deres karakter. Herefter skal undersøges områdernes historiske forhold i den tidlige middelalder – specielt med hensyn til tidlige stormandsgodser, kongsgodser, privatkirker etc.

Til gengæld skal der også arbejdes den anden vej, idet de hovedgårde og kirker, hvor der endnu ikke ses en pladskontinuitet tilbage til forhistorisk tid, bliver genstand for systematiske undersøgelser med henblik på en påvisning af eventuelle vigtige pladser fra den sene jernalder og vikingetid. Der kan nævnes et par oplagte emner: områderne omkring Tårnborgh og Pedersborg og oplandet til kirker som Bjernede og Fjenneslev på Sjælland. En anden

mulighed er at gå de pladser efter, som i Kong Valdemars Jordebog er anført med særligt høje guldvurderinger. Endvidere kan der peges på de ni lokaliteter, som Saxo betegner som *vicus*. Heraf er flere indlysende, idet det drejer sig om vigtigere byer som Ramløse, Ramsø og ikke mindst Roskilde. Det skal her bemærkes, at der ved afslutningen af denne artikel fandtes en vikingetidsskat ved Ramløse indeholdende bl.a. en guldarmring og 1,2 kg brudsølv. På kort fra 1779 og 1785 er fundstedet beliggende på et område med marknavnet *Overnem/Ornimme* – den gamle ornum-betegnelse for jord med særstatus. Sammenfaldet må siges at være bemærkelsesværdigt.

Konge og aristokrati

Et nøgleproblem i jernalderen er fraværet af de historiske kilder, men fra den tidlige middelalder har vi kendskab til meget store slægtsgodser. Blev de etableret i løbet af ganske få generationer i sen vikingetid og tidlig middelalder, eller har de deres oprindelse i et langt ældre system? For at komme nærmere en mulig forklaring er det relevant at sammenligne det danske materiale fra 5.–10. århundrede med Kontinentet. Herfra foreligger der både arkæologiske og historiske kilder, der belyser den samtidige udvikling inden for magtstrukturen og aristokratiets godser. Med hensyn til det arkæologiske materiale følger Danmark tydeligvis en paralleludvikling. Det er således et faktum, at fundmaterialet fra Danmark viser store ligheder med det frankiske. Det er allerede nævnt, at dette især gælder for krigersymbolerne i de danske guldskatte. De optræder identiske i Frankerriget under merovingerne, hvor de tolkes som udtryk for etableringen af et følge omkring en fyrste i 6.–7. århundrede.⁵³ Det tidlige Frankerrige er derfor i denne forbindelse meget inter-

essant, når de danske forhold skal søges tolket.

Under de frankiske konger i det 6. århundrede opbyggedes en magtstruktur baseret på personalliancer. Kongen, *rex*, baserede sin magtudøvelse og administration på en professionel hird af højtrangerede krigere, *antrustiones/leudes*, og en række embedsmænd med *duces* og *comites* i toppen af hierarkiet.⁵⁴ En *comes* var det administrative overhoved for en *civitas* (by eller landområde), mens en *dux* havde kontrollen med flere *civitates*, og de kunne desuden begge fungere som hærledere med egen hird. Kongen belønnede disse personer med gaver i form af guld og/eller land, der kunne omfatte vidt spredte besiddelser.⁵⁵ Dette gods var ikke omfattet af arverettigheder, og når en person døde, tilfaldt de pågældende landområder atter kongen. Herefter kunne de tildeles andre personer i det kongelige følge. I de germanske lovtekster er det således først i 770, at der optræder arverettigheder med hensyn til et lensområde.⁵⁶ Både den frankiske konge og hans følge var yderst mobile, og kontrollen over riget blev håndhævet gennem denne mobilitet og ved hjælp af det professionelle krigerfølge. Der var således ikke tale om et bofast aristokrati, som blot beherskede en afgrænset region. Tilsvarende var Frankerrikets grænser heller ikke fast fikserede, idet kongen kunne oprette nye alliancer, hvorved nye landområder kunne indgå. Det frankiske kongerige var således ikke en fuldt udviklet stat i ordets snævre forstand, men derimod en sammenslutning baseret på personlige alliancer, en såkaldt *Personenverbandstaat*, der dog i sit kerneområde havde stærke rødder i romersk kultur.⁵⁷ I Frankerrikets randområder ses derimod et langt kraftigere indslag af germanske traditioner, som de for eksempel kommer til udtryk i den omfattende rækkegravskik med rigt udstyrede gravlæggelser. Det er dette tidlige frankiske samfundssystem, som

træder frem i det omtalte Beowulfkvad. Her ses det frankiske system i funktion, når danernes konge trækker på sine alliancer til aristokratiet i andre områder (svear og göter), og han belønner disse for deres hjælp ved tildeling af landområder, guld og kostbare våben. Krigerhelten Beowulf var således ikke daner, men göter.

Da de arkæologiske materialer i de to områder viser så store sammenfald, er det nærliggende at drage en analogi med hensyn til de magtpolitiske forhold. Den frankiske magtstruktur med konge og følge fandtes på samme tid i det danske område. I sin yderste konsekvens medfører dette, at den frankiske godsstruktur, omfattende ikke-arvebettinget gods, muligvis også var et faktum i Danmark. Her mangler vi imidlertid historiske kilder til belysning af dette forhold – når der ses bort fra Beowulfkvadet – men blandt andet via de aristokratiske skattefund har vi måske fat i de arkæologiske indicier herfor. Skattefundene må for en stor dels vedkommende repræsentere de aristokratiske sæder i 5.–6. århundrede. I de områder, hvor der kan konstateres en langvarig kontinuitet, kan der meget vel være tale om land med en status svarende til det frankiske gods i 6.–8. århundrede. Den lange kontinuitet kan skyldes deres tidlige status som gavegods, der måske senere i vikingetid og middelalder blev underlagt mere faste arverettigheder.

De arkæologiske fund i Danmark viser, at der allerede i 3.–4. århundrede må opstå en magtstruktur, der rummer flere af de elementer, man normalt sætter i forbindelse med en tidlig statsdannelse. Et af nøgleordene er stabiliteten med hensyn til den struktur, der synes at blive introduceret i 3.–4. århundrede, hvorefter visse områder opretholder en position som sæde for aristokratiet. Sammen med Gudme er Himlingøje på Sjælland vore tidligste eksempler, men på grund af de endnu fåtallige udgrav-

ninger er det dog først i 5.–6. århundrede, at man via gulds kattene kan iagttage et repræsentativt mønster over store dele af Danmark. Vor arkæologiske viden om tiden fra det 3. til det 9. århundrede er i dag så stor, at man kan søsætte de første spæde forsøg på en tolkning af magtstrukturen bag samfundet i denne periode, hvor det er almindeligt accepteret, at det danske område var underlagt en kongemagt.

Så lad os dog forsøge, på trods af faren for overfortolkning, at udnytte det arkæologiske materiale til at beskrive det danske samfunds organisationsniveau og det område, som de tidligste magtkoncentrationer formåede at dominere og kontrollere. Her viser det arkæologiske materiale, at netop det 3. århundrede var en markant innovationsperiode, hvor det danske samfund gennemgik store ændringer. Landbruget gennemgår en markant omlægning, privat ejendomsret udtrykkes nu tydeligt ved markerede gårdstoffer, der ses anlæggelsen af de første store handels- og håndværkscentre, og der foretages en udbygning af landets infrastruktur i form af nye vejsystemer.⁵⁸ Alene omlægningen af infrastrukturen tyder på, at det gamle stammesamfund med lokalhøvdinger og regionale slægtskabsalliancer opbrydes og erstattes af personalliancer, som rakte meget længere end de hidtidige småhøvdingers interesseområder.

Romerrigets indflydelse på Danmark i denne periode må ikke undervurderes. Det var sandsynligvis katalysatoren for den udvikling, der iværksattes. Via den omfattende vareudveksling, der sætter ind med det 3. århundrede, og via germanske lejetroppers optræden i den romerske hær fik også det danske aristokrati et godt kendskab til vigtige romerske elementer som tributopkrævning, told/afgifter og militærideal. Lokalt producerede magtsymboler i form af kolbearmringe, slangeformede finger- og armringe af guld dukker således op i

det 3. århundrede. Samtidig kan ses, at prestigeegenstande cirkulerer i langt højere grad end det var tilfældet i 1.–2. århundrede, hvor de stort set kun optræder i gravfundene. De romerske importvarer i 1.–2. århundrede var tilsyneladende ikke en del af et cirkulations-system, idet der stort set aldrig findes fragmenter af disse genstande på bopladserne. Der var tale om gaveudveksling mellem enkeltpersoner, hvor modtageren blev gravlagt med de tildelte genstande.

Himlingøje på Stevns er et godt eksempel på disse omlægninger i det 3. århundrede. Her findes Danmarks rigeste gravlæggelser fra det 3. århundrede, og det er tydeligt, at en stormandsfamilie herfra i en periode kontrollerede en omfattende vareudveksling mellem Sydskandinavien og Romerriget. Via distributionen af de romerske varer kan iagttages, hvorledes Himlingøje knyttede alliancer til andre stormandsfamilier på Sjælland. Dette billede er af Lotte Hedeager tolket som udtryk for en kongemagt med tilknyttede vasaller, hvor de romerske prestigevarer anvendtes i en gaveudveksling.⁵⁹ Gudme var det samtidige center på Fyn, men de hidtil kendte fund tyder på, at kun Gudme overlevede det 4. århundrede. Der er endnu ikke påvist tilsvarende fund i Himlingøjeområdet – det bofaste aristokrati magtede tilsyneladende ikke at fastholde kontrollen i landområderne. De meget rige familiegravpladser, vi finder flere steder i Danmark, vidner da også om, at der herskede en intens konkurrence om de sociale positioner mellem de ledende familier i det 3. århundrede.

Afløseren for dette alliancesystem kan være det mobile frankiske system baseret på personalliancer mellem kongen og hans følge, som i 5. og 6. århundrede ses udtrykt via krigerskattene. Med det 6. århundrede ses også introduktionen af våbengravskikken over store dele af Europa og Skandina-

vien som et udtryk for de germanske samfunds krigerideologi. Dette er et markant brud med gravlæggelsesmøn-
stret fra 3.–5. århundrede. I dette nye system kan vore højstatusområder med de kostbare skattefund repræsentere de landområder, der kunne tildeles som gaver. At der til flere pladser kunne høre et handels- og håndværkscenter betød, at man ikke blot fik land, men også en aktivitet, hvorfra indtægter kunne tilfalde den pågældende person og/eller kongen.

Med dette er allerede sagt, at der fandtes en kongemagt så tidligt som 5.–6. århundrede i Danmark. Der er da også flere arkæologiske forhold, som kan tyde på dette. Det kan således konstateres, at Sydsandinavien var et innovationsområde i 6.–7. århundrede, som kulturelt dominerede store dele af det øvrige Skandinavien.⁶⁰ Endvidere har Hellmuth Andersen netop påvist, at der i vor traditionelle sydgrænse, Dan-
virke, faktisk er tre ældre faser før anlægget fra år 737. Disse skal dateres til et interval fra midten af det 7. århundrede og ind i det tidlige 8. århundrede.⁶¹ Grænsevolden omfattede allerede da en strækning på 11–12 km, og den var et tydeligt signal om eksistensen af en centralmagt i det danske område. Det magiske år 737 er pludselig blot blevet til en senere fase i anlæggets historie. Følger vi Peter Saywers slutninger om Danmarks magtstruktur på grundlag af dette anlæg,⁶² så skal vi måske nu trække tilsynkomsten af landets mægtige herskere ned i det 7. århundrede. Fortsætter arkæologien med at flytte hegnspele på denne måde, så vil vi måske med tiden nå ned til danerkongen Hrothgar og kong Hygelac, hvor sidstnævnte ifølge den frankiske krønikeskriver Gregor af Tours i årene omkring 515 ledede en dansk flådestyrkes angreb på Frankeriget.⁶³

I en inspirerende artikel har Esben Albrechtsen netop diskuteret den tidlige danske kongemagt og omfanget af det,

vi i dag kender som Danmark.⁶⁴ Han sætter bl.a. spørgsmålstegn ved den traditionelle opfattelse, at Danmark først blev samlet til ét rige i sen vikingetid. Derimod ser han nærmere en række interne magtkampe om det danske område i det 9. århundrede, hvor der i kortere perioder fandtes konkurrerende konger. Albrechtsen henviser endvidere til stednavneforskningen, hvor det antages, at selve navnet Danmark er langt ældre, måske så tidligt som fra det 3. århundrede – en forsigtig antydning af, at også kongemagten kan være langt ældre.⁶⁵

Som det fremgår af denne artikel, er det i høj grad værd at gå videre med denne sidste tanke, idet der er meget i det arkæologiske materiale, som netop peger i denne retning. Selv om man skal være uhyre varsom med at drage de store slutninger på det eksisterende arkæologiske fundstof, så kan der i dag kun udpeges ganske få magtcentre – eller repræsentanter herfor – i perioden fra det 3. til det 10. århundrede. De repræsenterer næsten en tidssekvens: Himlingøje – Gudme – Lejre – Ribe/Hedeby – Jelling – Roskilde. Disse pladser struktur og funktion er i høj grad forskellige, men fra og med Gudme er de måske alle aspekter af ét system – kongemagten, der kontrollerede store dele af det, vi i dag kender som Danmark.

Noter:

1. I forbindelse med udarbejdelsen af denne artikel skal der rettes en varm tak til arkivar Michael H. Gelting, som har bidraget med talrige kommentarer og ideer – specielt med hensyn til diskussionen af selve godsstrukturen og af kilder til belysning af forholdene omkring Hesselager på Fyn.
2. F.eks. Klavs Randsborg: *Viking Age Denmark. The Formation of a State*, London 1980. Lotte Hedeager: *Danmarks Jernalder – mellem stamme og stat*, 1985. Klavs Randsborg: *The first millennium A.D. in Europe and the Mediterranean: an archaeological essay*, Cambridge 1991. Peter Sa-

- wyer: Konger og kongemagt, *Fra Stamme til Stat i Danmark 2. Høvdingesamfund og Kongemagt*, red. Peder Mortensen & Birgit M. Rasmussen, Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 22:2, 1991, s. 277–288. Lotte Hedeager: Kingdoms, Ethnicity and Material Culture: Denmark in a European Perspective, *The Age of Sutton Hoo. The seventh century in north-western Europe*, red. Martin Carver, Woodbridge 1992, s. 279–300. Birgit and Peter Sawyer: *Medieval Scandinavia. From Conversion to Reformation circa 800–1500*, Minneapolis/London 1993. Niels Lund: Cnut's Danish kingdom, *The Reign of Cnut. King of England, Denmark and Norway*, red. Alexander Rumble, London 1994, s. 27–42.
3. Peter Sawyer: *Da Danmark blev Danmark. Fra ca. år 700 til ca. 1050*, Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, red. Olaf Olsen, bind 3, 1988, s. 171ff. Birgit and Peter Sawyer: *Medieval Scandinavia* (se note 2), s. 131–134, 166ff.
  4. Sten Skansjö m.fl.: Huvudgårdarna i källmaterialet, *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadområdets medeltid*, red. Hans Andersson & Mats Anglert, Lund Studies in Medieval Archaeology 5, Lund 1989, s. 71–133.
  5. *Diplomatarium Danicum* I:2, nr. 21. Erik Ulsig: *Danske adelsgodser i middelalderen*, 1968, s. 21–22.
  6. Michael H. Gelting: Europæisk feudalisme og dansk 1100–1200-tal, *Kongemagt og Samfund i Middelalderen, Festskrift til Erik Ulsig*, red. P. Enemark m.fl., Arusia-Historiske Skrifter 6, 1988, s. 3–17.
  7. Jvf. Stig Jensen & Margrethe Watt: Handelscentre og centralpladser, *Da klinger i Muld. 25 års arkæologi i Danmark*, red. S. Hvass & B. Storgård, 1993, s. 195–201.
  8. Vedr. landbebyggelsen se Steen Hvass: *Bebyggelsen*, sst., s. 187–194.
  9. Vedr. handelspladserne jvf. Jens Ulriksen: Danish sites and settlements with a maritime context, AD 200–1200, *Antiquity* 68, Oxford 1994, s. 797–811.
  10. Jvf. Ulla Fraes Rasmussen: Ranesslægtens stormandsgård i Varpelev, *Årbog for Køge Museum* 1990, s. 59–74. Ulla Fraes Rasmussen: Karlstrup voldsted. En stormandsgård ved Karlstrup kirke, *Årbog for Køge Museum* 1991, s. 47–64.
  11. Steen Hvass: *Hodde. Et vestjysk landsbysamfund fra ældre jernalder*, Arkæologiske Studier 7, 1985.
  12. Dorte Kaldal Mikkelsen: To ryttergrave fra ældre romersk jernalder – den ene med tilhørende bebyggelse, *Kuml* 1988–89 (1990) s. 143–195.
  13. Steen Hvass: *Jernalderens bebyggelse, Fra Stamme til Stat i Danmark 1. Jernalderens stammesamfund*, red. Peder Mortensen & Birgit M. Rasmussen, 1988, s. 67.
  14. Kaldal Mikkelsen: To ryttergrave (se note 12), s. 185–187.
  15. Palle Ø. Sørensen: Gudmehallerne. Kongeligt byggeri fra jernalderen, *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1994, s. 25–39. Tom Christensen: *Lejre – syn og sagn*, 1991. Tom Christensen: *Lejre Beyond the Legend – The Archaeological Evidence*, *Journal of Danish Archaeology* 19, 1991 (1993), s. 163–185. Tom Christensen: Lidt om Lejres lokalisering og en søforklaring, *ROMU* 1994 (1995), s. 13–24.
  16. Jens Jeppesen & Hans Jørgen Madsen: Storgård og kirke i Lisbjerg, *Fra Stamme til Stat i Danmark 2. Høvdingesamfund og Kongemagt*, red. Peder Mortensen & Birgit M. Rasmussen, Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 22:2, 1991, s. 269–274.
  17. Niels-Knud Liebgott: *Dansk middelalderarkæologi*, 1989, s. 31. Tom Christensen: *Lejre* (se note 15), s. 75.
  18. Steen Hvass: *Bebyggelsen* (se note 8), s. 193.
  19. Jvf. Henrik Thrane: Das Gudme-Problem und die Gudme-Untersuchung, *Frühmittelalterliche Studien* 21, 1987, s. 1–48. P.O. Nielsen m.fl., red.: *The Archaeology of Gudme and Lundeberg, Papers presented at a Conference at Svendborg, October 1991*, Arkæologiske Studier 10, 1994. Symposierapporten indeholder en række artikler omhandlende aspekter af Gudme-Lundeberg og de rige fund, set i et internationalt perspektiv.
  20. Sørensen: *Gudmehallerne* (se note 15), s. 25–39.
  21. Jvf. Eliza Fønnesbech-Sandberg: Guldets funktion i ældre germansk jernalder, *Samfundsorganisation og Regional Variation*, red. C. Fabech & J. Ringtved, Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 27, 1991, s. 233–244. Lotte Hedeager: *Gulddepoterne fra ældre germanertid – forsøg på en tolkning*, sst., s. 303–212.
  22. John Porter: *Beowulf. Text and Translation*, 1991, s. 5.
  23. Sam Newton: *Beowulf and the East Anglian Royal Pedigree*, *The Age of Sutton Hoo* (se note 2), s. 65. Sam Newton: *The Origins of Beowulf and the pre-Viking Kingdom of East Anglia*, Cambridge 1993.
  24. G.N. Garmonsway m.fl.: *Beowulf and its Analogues*, London 1968. Kevin S. Kiernan: *Beowulf and the Beowulf Manuscript*, 1981. Edward B. Irving Jr.: *Rereading Beowulf*, 1989. John Porter: *Beowulf* (se note 22).

25. Barbara Raw: Royal Power and Royal Symbols in Beowulf, *The Age of Sutton Hoo* (se note 2), s. 167–174.
26. Kong Valdemars Jordebog, udg. Svend Aakjær, 1926–1943 (reprotryk 1980), (heretter citeret som KVJ), bd. 1², fol. 20^r, bd. 2, s. 110–111, 14^{11–12}.
27. *Diplomatarium Danicum* I:3, nr. 116.
28. Troels Dahlerup: *Det danske Sysselprovsti i Middelalderen*, 1968, s. 56, 215–216.
29. Sst., s. 27–28.
30. Sst., s. 216–217.
31. Kirsten Bendixen m.fl.: En vikingetidskat fra Neble, Sjælland, *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1990, s. 208–223. Margrethe Watt: Sorte Muld. Høvdingesæde og kult centrum fra Bornholms yngre jernalder, *Fra Stamme til Stat i Danmark 2. Høvdingesamfund og Kongemagt*, red. P. Mortensen & B. Rasmussen, Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 22:2, 1991, s. 89–107. Torben Nilsson: Stentinget, *Skalk* 1992:4, s. 3–9.
32. Jvf. også Charlotte Fabech: Reading Society from the Cultural Landscape. South Scandinavia between Sacral and Political Power, *The Archaeology of Gudme and Lundeborg* (se note 19), s. 174–176.
33. Heiko Steuer: *Die Alamannen auf dem Zähringer Burgberg*, Archäologische Informationen aus Baden-Württemberg 13, Stuttgart 1990. Heiko Steuer: Handwerk auf spätantiken Höhensiedlungen des 4./5. Jahrhunderts in Südwestdeutschland, *The Archaeology of Gudme and Lundeborg* (se note 19), s. 128–144.
34. Werner Haarnagel: Das Handwerk im Verband der kaiserzeitlichen Marschen Siedlung Feddersen Wierde, *Das Handwerk in vor- und frühgeschichtlicher Zeit*, red. H. Jankuhn m.fl., Teil 2, Göttingen 1983, s. 79–80.
35. Richard Hodges: *Primitive & Peasant Markets*, Oxford 1988, s. 128–129.
36. J. Olrik & H. Ræder, ed.: *Saxonis Gesta Danorum*, 1931, 413,40–414,1.
37. Birgitta Fritz: Stad, *Kulturhistorisk leksikon for nordisk Middelalder* 16, 1971, s. 546–554.
38. KVJ 1², fol. 23^v.
39. Henning Nielsen: Tårnberg – en handelsplads dukker frem., *Sorø Amts Museums Jubilæumsskrift*, 1991, 51–76. Keld Grinder-Hansen: Mønter som kilde til middelalderens økonomiske historie, *Fortid og Nutid* 1994:2, s. 124ff. Keld Grinder-Hansen: Hvor der handles, der spildes. Hvad 3300 mønter fortæller om Tårnberg ved Korsør, *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1994, s. 186–195.
40. Märta Strömberg: *Untersuchungen zur jüngeren Eisenzeit in Schonen*, Acta Archaeologica Lundensia, Ser. in 4°, no. 4, Lund 1961. E. Thun & Mats Anglert: Vä, RAA Rapport Medeltidsstaden 57, Stockholm 1984. Johan Calmer: Production Site and Market Area, *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1981–1982, Lund 1982, s. 135–165.
41. *Diplomatarium Danicum* I:2, nr. 21.
42. *Danmarks Kirker, Frederiksborg Amt*, bind 4, 1975, s. 2252.
43. Nils Engberg: Danske privatborge før 1250? Et bidrag til det omdiskuterede spørgsmål, *Hikuin* 19, 1992, s. 27.
44. J. P. Trap: *Danmark Frederiksborg Amt*, bind 6, 1953, s. 237–238.
45. KVJ 1², fol. 129^v. Svend Gissel m.fl.: *Falsterundersøgelsen* 2, Det nordiske Ødegårdsprojekt, publikation nr. 16, 1989, s. 186.
46. KVJ 1², fol. 22^v.
47. Roar Skovmand: De danske Skattefund fra Vikingetiden og den ældste Middelalder indtil omkring 1150, *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1942, s. 95–99.
48. KVJ 1², fol. 129^v.
49. Per Poulsen: Tissø 1978–83, *Arkæologi og geofysiske sporingsmetoder*, Working Papers 14, The National Museum of Denmark, 1984, s. 154–157.
50. J. P. Trap: *Danmark, Holbæk amt*, bind 7, 1954, s. 462.
51. KVJ 1², fol. 24^r, KVJ 2, 19², s. 143.
52. Ole Widding: Ornum, *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* 13, 1968, s. 22.
53. Jvf. Heiko Steuer: Helm und Ringschwert. Prunkbewaffnung und Rangabzeichen germanischer Krieger. Eine Übersicht, *Studien zur Sachsenforschung* 6, Hannover 1987, s. 189–236. Heiko Steuer: Archaeology and History: Proposals on the Social Structure of the Merovingian Empire, *Analecta Romana Istituti Danici*, Supplementum 16, Rom 1989, s. 107–109.
54. Philippe Contamine: *War in the Middle Ages*, Oxford 1991, s. 21–22. Ian Wood: *The Merovingian Kingdoms 450–751*, London 1994, s. 60–64.
55. Steuer: Archaeology and History (se note 53), s. 100–103.
56. Sst., s. 101.
57. Sst., s. 100.
58. Mogens S. Jørgensen: Vej, vejstrøg og vejspærring. Jernalderens landfærdsel, *Fra stamme til Stat i Danmark 1. Jernalderens Stammesamfund*, red. P. Mortensen & B.M. Rasmussen, Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 22:1, 1988, s. 111.

59. Lotte Hedeager: *Danmarks Jernalder. Mellem stamme og stat*, 1990, s. 201.
60. Jvf. Karen Høilund Nielsen: Centrum og periferi i 6.-8. årh. Territoriale studier af dyrestil og kvindesmykker, *Fra Stamme til Stat i Danmark 2* (se note 16), s. 127-153.
61. H. Hellmuth Andersen: Det ældste Danevirke, *Bygningsarbejder til landets forsvær*, Seminar afholdt i København 2. december 1994, rapport fra Nationalmuseets Marinarkæologiske Forskningscenter, 1995, s. 12. Der skal rettes en tak til Hellmuth Andersen for tilladelsen til at citere de nye dateringer.
62. Sawyer: *Da Danmark blev Danmark* (se note 3), s. 19.
63. *Gregorii episcopi Turonensis Historiarum Libri Decem*, Hg. Rudolf Buchner, Berlin 1955, III:3.
64. Esben Albrechtsen: Harald Blåtand og Danmark, *Struktur og Funktion, Festskrift til Erling Ladewig Petersen*, 1994, s. 17-26.
65. Sst., s. 17.

Retssamfundet, retsstaten og retssikkerheden i 16.–18. århundrede

Jens Chr. V. Johansen

Fortid og Nutid juli 1995, s. 111–127

Jens Chr. V. Johansen finder, at der hersker en vis forvirring om begrebet »retssikkerhed«, når det anvendes om ældre historiske perioder. Forvirringen skyldes ikke mindst, at jurister og historikere savner kendskab til hinandens arbejder. Med udgangspunkt i moderne juristers definition af begrebet påviser Johansen, at samtlige elementer i den moderne definition kan findes benyttet som argumenter i retssager og administrative afgørelser fra 16.–18. århundrede; dette indebærer bl.a., at man også forud for oplysningstiden i praksis var bevidst om den principielle forskel på domme og administrative afgørelser. Johansen konkluderer, at det moderne retssikkerhedsbegreb er et anvendeligt analyseredskab også for ældre historie.

Jens Chr. V. Johansen, f. 1949, dr.phil. 1991 på afhandlingen *Da Djævelen var ude... Trolddom i det 17. århundredes Danmark*. Tilknyttet NOS-H projektet *Social kontroll och konflikthantering i Norden ca. 1550–1850*. Privatadresse: Dalgas Boulevard 72, 3.tv., 2000 Frederiksberg.

Ét begreb har i de sidste seks-syv år jævnligt optrådt i dagspressen. I kølvandet på Tamil-sagen kan vi næsten dagligt læse om *retssikkerhed*. Begrebet anvendes dog om et så bredt spektrum af foreteelser, at det kan være næsten umuligt at se, om de, der udtaler sig, mener det samme.

Dekan André Wang Hansen ved det Humanistiske Fakultet ved Århus Universitet udtalte i marts 1994 om ændringen af humaniora-uddannelsen, at *det handler også om de studerendes retssikkerhed. De har krav på at kende deres studies opbygning, inden de starter*.¹ Formanden for Københavns Politiforening, Henrik Blandebjerg udtalte i juni 1994, at hvis en uafhængig kommission skulle undersøge politiets magt og passiviseringsmetoder, som Amnesty International havde foreslået, *uden at politifolk er repræsenteret, så skal vi have sikret kollegernes retssikkerhed bedre*.² Et par dage senere udtalte advokat Morten Wagner efter landsrettens afgørelse om

erstatningbeløbets størrelse i den såkaldte 'Pedal-Ove'-sag, at han *havde set frem til en afgørelse, der kunne stå som et monument over retssikkerheden i Danmark. – Det ville have været et stolt øjeblik, hvis der for tort var givet 10 mill. kr.*³

Fælles for disse tre citater – og for alle andre, der kunne bringes – er, at begrebet er et Fanfare-ord.⁴ I avisdebatten har kun arkivar Paul G. Ørberg gjort opmærksom på, at begrebet retssikkerhed også har en historisk dimension. Da der i 1990 fremkom et Folketingsforslag om beskæring af appelretten, påpegede Paul Ørberg, at denne ret *i hvert fald siden Christian 4.s dage <havde> været en hovedhjørnesten i dansk retspleje*.⁵ En gennemgang af såvel den historiske som den juridiske faglitteratur levner ellers ingen tvivl om begrebets historiske dimension.

Den historiske og den juridiske debat om retssikkerhed

Mens norske og svenske jurister allerede fra 1930'ernes slutning diskuterede retssikkerhed, uden at danske havde blandet sig synderligt meget i diskussionen, var Erling Ladewig Petersen den første danske historiker, der benyttede sig af begrebet. I sin rapport til det nordiske historikermøde i Uppsala i 1974 skrev han, at *hovedkonklusionen af dr. H.H. Fussings studier over retsforholdet mellem herremand og fæstebonde omkring 1600 er, at bønderne synes at have nydt absolut retssikkerhed*,⁶ idet det dog skal påpeges, at Fussing ikke selv benyttede ordet 'retssikkerhed'.

Nogle år senere slog Ladewig Petersen utvetydigt fast, at *der kan ikke være nogen som helst tvivl om, at i hvert fald det nye styre efter reformationens gennemførelse har sat sig meget høje idealer, hvad angår håndhævelsen af retssikkerheden*,⁷ og han fortsatte: *specielt indskærpede en lensinstruks 1557, at regeringen forlangte bøndernes retssikkerhed og rettigheder respekteret ubetinget*.⁸

Skønt Ladewig Petersen ikke gav noget bud på, hvori denne retssikkerhed konkret bestod, fik det John T. Lauridsen til nogle år senere skarpt at kritisere såvel hans som Fussings brug af begreberne retssikkerhed og retssamfund, idet han stillede spørgsmålstejn ved, om disse begreber var en *historisk relevant problemstilling at anvende for 1500- og 1600-årene*.⁹ Lauridsen mener nemlig, at begreberne hører til i det 20. århundrede. Denne opfattelse kan dog ikke opretholdes, eftersom generalprokurør Henrik Stampe – ganske vist uden at anvende begreberne – i 1753 skrev, at *Hensigten med straf i det borgerlige Selskab bør være for Fremtiden at skaffe ei allene den, som er fornærmet, men oc alle andre Sikkerhed ei al-*

lene for den, der har fornærmet, men oc for alle andre ligesindede.¹⁰ Uden selv at give et bud på begreberne mente John Lauridsen ikke, at de kunne bruges for 1500- og 1600-tallets privilegiesamfund. Der var nemlig næsten ingen lovgivning, der regulerede eller satte rammer for forholdet mellem herremanden og fæstebonden.¹¹ Det er i den forbindelse påfaldende, at Lauridsen diskuterer § 34 i Kolding-recessen af 1558 om, at adelen måtte gøre sig sit gods så nyttigt som muligt, mens han ikke tager stilling til den af Ladewig Pedersen m.h.t. retssikkerhed anførte lensinstruks af 1557. Desuden fandt John Lauridsen, at der efter 1608 skete en ændring af domspraksis til gunst for herremændene.¹² Men som Thomas Munck understreger i anden del af dobbeltartiklen om *Retstilstande i Danmark*, er en ændret domspraksis ikke ensbetydende med, at *retssikkerheden manglede i almindelighed*.¹³ Netop ved ikke selv at definere begreberne og ved ikke selv at foretage studier i appelsystemet, blev Lauridsens kritik af Fussing lige så 'skønsmæssig' som Fussings eget værk. Skønt Lauridsen på den ene side pointerede, at bønderne benyttede *domstolene som bolværk mod en forringelse af deres arbejdsvilkår og materielle situation*,¹⁴ var det på den anden side alligevel ikke nok for ham, fordi *deres materielle muligheder for at anke en dom var ulig meget ringere end herremændens*.¹⁵ Sagen er (og var) blot den, at der endnu intet kendes til forholdet mellem sager ved birke- og herredstingene og sager appelleret til landstingene.¹⁶

Året efter Lauridsens kritik tog Birgit Løgstrup i sin disputats også kampen op med dr. Fussing.¹⁷ Hun kritiserede ham for udelukkende at koncentrere sig om retsvæsenet, idet hun gjorde opmærksom på, at der i 17.-18. århundrede var en stærk sammenblanding af dømmende og udøvende myndighed. *Godsejernes administration af de stats-*

lige forvaltningsopgaver er af lige så stor betydning for bøndernes retssikkerhed som domstolenes afgørelser.¹⁸ Konkret henviste Birgit Løgstrup til gods-ejernes mulighed for ved truslen om at lade en fæstebonde udskrive til soldatertjeneste at få denne til at lade en sag falde eller ved at true med at ophæve fæstet at få ham til at indgå forlig. Der kan ikke herske tvivl om, at det sidstnævnte punkt udgjorde en reel trussel for bønderne, skønt det vel næppe kan betragtes som faldende ind under gods-ejernes administration af statslige forvaltningsopgaver. Om det førstnævnte punkt anførte Ole Feldebæk i sin opposition, at vi ved uhyre lidt om omfanget og indholdet af den militærtjeneste, der skulle have været et så effektivt og konstant pressionsmiddel.¹⁹

I det tidsrum, Fussing behandlede, hvilket var fra 1600 og frem til 1660, var det først efter Kalmarkrigen 1611–1613, at der blev oprettet en dansk milit, og det fodfolk, der blev udskrevet ved den nationale hærordning af 1646, blev ikke regelmæssigt indkaldt,²⁰ så truslen om soldatertjeneste i det 16. og 17. århundrede kan ikke have været følt særlig påtrængende for bønderne. Eftersom Fussing behandlede perioden fra 1600 til 1660, må det bero på en misforståelse, når Birgit Løgstrup i sin disputats skriver, at en sag fra 1772, hvor en husmand blev udskrevet som soldat, frem for at herskabet lod føre en retssag mod ham for fæsteforsiddelse, underbygger den i 1. afsnit ss. 36ff. fremførte kritik af H.H. Fussings synspunkter på retssikkerheden i det 18. århundredes samfund.²¹

Det er imidlertid bemærkelsesværdigt, at Birgit Løgstrup i sin bog om herredsfogden fra slutningen af det 18. til midten af det 19. århundrede,²² der blev offentliggjort et år før disputatsen, ikke tog samme forbehold over for spørgsmålet om retssikkerhed i det 18. århundrede. Hvad der fik hende til at skifte mening, er på ingen måde klart.

Som den første – og indtil videre eneste – historiker opregnede Birgit Løgstrup oven i købet, ganske vist uden at definere begrebet, en række elementer, der reelt rakte tilbage til middelalderen, og som udgør en del af en definition af retssikkerhed. Hun skriver: *værnetingsbegrebet og tilknytningen til den lokale dommer var væsentlige elementer i opfattelsen af retssikkerheden.*²³ Spørgsmålet om tid, der også kan genfindes i nutidens debat,²⁴ bringes ind i diskussionen, når Birgit Løgstrup citerer herredsfogden i Middelsom-Sønderlyng herreder for at have udtalt, at *det ville være meget tidsbesparende og dermed fremmende for retssikkerheden*, hvis man ikke behøvede at sende bud til amtmanden inden det første undersøgelsesforhør.²⁵

Tre norske historikere skal citeres for at afrunde opfattelserne af, hvad der konstituerer retssikkerhed. Hans Eyvind Næss har påpeget, at den konsekvente gennemførelse af et appelsystem førte til øget retssikkerhed,²⁶ og Hilde Sandvik anfører, at *de vigtigste elementene i 1600-tallets 'rettssikkerhet' var lokalsamfundets innflytelse og enkle prosesser. Parterne møtte stort sett selv, der var få prokuratorer. Inleggene var muntlige, sjelden skriftlige.*²⁷ Sandvik overser dog i denne sammenhæng, at det ikke altid er en fordel, at lokalsamfundene træffer afgørelsen. Der kan eksistere en høj grad af forudindtagethed, som ikke vil være til stede, når sagerne appelleres til en højere instans i domstolssystemet, hvor dommerne ikke har samme lokalkendskab og derfor heller ikke føler sig presset af lokale sym- og antipatier.

Bodil Christine Erichsen har fanget en væsentlig pointe, når hun skriver: *hvis det var slik at øvrigheten forfulgte de sakene som ikke blev rejst av offeret, var hverken rettssikkerhet eller rettsvesenets effektivitet truet. Vi har flere belegg for at så ikke var tilfelle, og at påtaleunnlatelser var et samfunnspro-*

blem.²⁸ Disse overvejelser berører et problem, der i den moderne retshistoriske forskning endnu er blevet meget sparsomt behandlet. Det er spørgsmålet om retsøkonomi,²⁹ hvor meget kostede det at få gennemført en sag? og hvem skulle betale derfor? Erichsen, der i den citerede artikel især beskæftiger sig med tyverisager i Kristiania, mener bl.a., at allerede det forhold, at der skulle betales for en stævning, ville afholde nogle fra at anlægge sag. Der kan næppe herske tvivl om, at sagsomkostningerne steg gennem det 17. århundrede, således at det spørgsmål, Bodil Christine Erichsen rejser, har meget stor betydning for slutningen af det 17. og det 18. århundredes vedkommende. Det spillede imidlertid ikke samme rolle i det 16. og i begyndelsen af det 17. århundrede, da kun en skreven stævning kostede penge. Men f.eks. i Helsingør var der to bysvende, der blev sendt ud for at stævne folk, og de behøvede ikke at have en skreven stævning med sig. Fra herredstingene hører vi sjældent om skrevne stævninger. Dette forhold alene ville ikke have fået folk til at undlade at rejse sag. Men når det tages i betragtning, hvor få tyverisager, der rent faktisk blev rejst ved herredstingene,³⁰ fortjener Bodil Christine Erichsens overvejelser en langt mere dybtgående behandling, end det hidtil har været tilfældet i dansk (og international) retshistorisk forskning.

Den belgiske retshistoriker R. C. van Caenegem er en af de få, der har beskæftiget sig med retssikkerhed i historisk perspektiv. Hans overvejelser burde kunne dæmpe John T. Lauridsens og juristernes tvivl om det berettigede i at anvende begreber som 'retsamfund' eller 'retsstat' – og dermed også retssikkerhed – før de frie forfatningers tidsalder. I *Law in the Medieval World* skriver van Caenegem: *Did the Rule of Law prevail in the Middle Ages? ... It is legitimate to pose this question, even though the phrase 'rule of law' only*

*became famous in the late eighteenth century.*³¹ Opfattelsen af, at loven ikke skulle bøje sig efter herskernes luner, at domstolene skulle være uafhængige af regeringer og pøbel, at love med tilbagevirkende kraft og alle former for vilkårlighed og forskelsbehandling var forkastelige, var meget ældre. Der findes middelalderlige byvedtægter, hvoraf det fremgår, at de relevante paragraffer blev læst op i straffesager, så man kunne være sikker på, at lovgivningen blev behørigt brugt. Men van Caenegem indrømmer også, at der var mangler i retssikkerheden, når ideen i dette begreb er, at også magthaverne skulle være underkastet loven.³²

Dette illustreres klart af en sag fra 1676, hvor magistraten i København vil have at vide, om Nicolaus Matthiesen Plattenslager, der, mens kongen havde været i Holsten, havde udtalt nogle utilbørlige skældsord mod denne, skulle *ordelis* ved rådstueretten, *eller hworledis hans kongl. May. allernaadigst derudi vil dispensere*. Svaret var kortfattet, Nicolaus Plattenslager skulle på Holmen som fange.³³

Historikernes opfattelser af, hvad der udgjorde retssikkerhed, bør suppleres med elementer fra den juridiske debat. I flæng kan nævnes: forudsigelighed,³⁴ hensynsfuldhed, beskyttelse af den enkelte mod forvaltningen og grundighed i sagsbehandlingen,³⁵ klagemuligheder,³⁶ kundgørelseskravet,³⁷ obligatorisk forsvarer³⁸ og dommernes uvildighed.³⁹

Udgangspunktet for de følgende overvejelser er således ikke Ladewigs *absolutte retssikkerhed*, for et begreb som 'absolut retssikkerhed' findes ikke. Ingen har endnu givet en entydig definition af retssikkerhed, og det kan muligvis heller ikke gøres.

Det vil i denne artikel blive hævdet, at hvis begrebet retssikkerhed anvendes som analyseredskab, og under forudsætning af, at de elementer, der indgår i debatten om dette begreb, kan findes i materiale fra tidsrummet mel-

lem Reformationen og Pietismen, kan det også hævdes, at der eksisterede retssikkerhed.

Forskellen mellem 'individuel' og 'kollektiv' retssikkerhed vil ikke blive diskuteret.⁴⁰

Retssikkerhed i historisk belysning

Afgørende for at forstå begrebet retssikkerhed i tidsrummet mellem Reformationen og Pietismen er, at borgernes klagemuligheder var institutionaliseret gennem adgangen til at indbringe supplikker for kongen.⁴¹ Med ophav i forordningen af 25. maj 1636 foreskrev den såkaldte Store reces af 1643, II. bog, 1. kapitel, art. 6, at supplikker først skulle indgives til lensmændene. Hvis supplikanten ikke mente, at lensmanden havde forstået klagen første gang, skulle den forelægges lensmanden endnu en gang, før den blev sendt til Danske kancelli. Ingen dom måtte eksekveres, før kongen havde taget stilling til sagen. En supplik kunne dog rettes direkte til kongen, hvis klagen drejede sig om lensmanden. Disse bestemmelser blev i vid udstrækning opretholdt i Danske Lovs 1. bog, 26. kapitel, art. 1–4. Supplikanten skulle først henvende sig til den stedlige gejstlige eller verdslige øvrighed, før supplikken blev sendt til myndighederne i København, og den stedlige øvrighed skulle anføre sine kommentarer *uden nogen Forvegring, Skriverløn eller Betalning* (art. 1), og ifølge art. 4 *Maa og ingen for sin Supplicatz eftertragtis, eller i Trette indviklis*.

Disse bestemmelser synes imidlertid ikke overholdt i Danmark, hvor supplikkerne oftest blev indsendt direkte til kongen. I 1676 sendte en kvinde i Randers en supplik til kongen, hvori hun bad om at få udnævnt kommissærer, der kunne afgøre en tvist mellem hende og magistraten. Svaret herpå

var, at kongen *strax oc uden forhaling* krævede magistratens erklæring, hvorefter han ville resolve m.h.t. sagens videre forløb.⁴² Kandidatstipendiat Karl Peder Pedersen har i sin undersøgelse 'Enevældens amtmand' bemærket, at når der i amtmandsarkiverne findes supplikker, er det ofte supplikker, der er sendt **fra** Kancelliet til betænkning hos amtmanden.⁴³ Forholdene i Norge derimod synes at have fulgt den i loven foreskrevne fremgangsmåde. Hans Eyvind Næss anfører om forholdene i Stavanger amt, at *bare i de færreste tilfeller sendte kongens regionale representant supplikkene videre til København*.⁴⁴

Klagemuligheder

To sager, en fra 1562 og en fra 1664, kan illustrere omfanget af klagemulighederne. I 1562 klagede Otto Andersen i København til kongen over, at hans svoger var blevet sat i fængsel på grund af en mangel på 50 rigsdaler i det regnskab, han havde aflagt som skibsskriver for Eiler Hardenberg. Dette var sket til trods for, at svogeren havde tilbudt at aflægge regnskab i nærværelse af købmænd, der havde forstand på skibshandel og købmandskab. Eiler Hardenberg fik besked på at lade regnskabet prøve af upartiske købmænd.⁴⁵ I 1664 var Niels Nielsen Skrædder blevet stævnet helt til Højesteret for at have ødelagt en kåbe, han skulle sy til Peder Kræmmers hustru i Korsør. Efter en supplik fra Niels Skrædder havde skrædderlavet i København fået til opgave af vurdere kåben, og de meddelte, at Niels Skrædder havde *medhandlet och forarbejdet* kåben *tilbørligen och lovligen*.⁴⁶ Laurids Dinesen i Helsingør forklarede i 1690, at han var kommet i proces med Heinrich Roth Apoteker om en rende, som denne havde ladet lægge bag hans hus. Da byfogeden havde afsagt en *ulidelig* dom, og da Laurids Dinesen ikke havde råd til at videreføre sagen, anmodede

han om, at to bygmestre fra København måtte afgøre den ved en åstedsforretning.⁴⁷

Grundighed i sagsbehandlingen

Retssikkerhed er ikke et spørgsmål om, at klageren altid får ret, men om at klagen bliver taget alvorligt og behandlet i overensstemmelse hermed. I december 1699 klagede en bonde på Lolland ved navn Rasmus Nielsen over, at ridefoged Josias Meyer havde skældt ham ud for at være en tyv og en skælm, og over at Meyer havde overfaldet ham med slag, hvilket han beviste med tingsvidner. Rasmus Nielsen androg om, at Hans Majestæt ville tage ham i beskærmelse og befale Josias Meyer at erklære Rasmus Nielsen for en ærlig mand. Desuden skulle ridefogeden pålægges at betale sagens omkostninger, der allerede beløb sig til 70 rigsdaler, hvorfor Rasmus Nielsen ikke havde råd til at appellere sagen. Det blev resolveret, at stiftamtmanden skulle tage Rasmus Nielsen i *beskærmelse* og skaffe ham ret, ellers ville generalfiskalen få ordre om at tiltale ridefogeden. Stiftamtmanden må have følt, at den ordre var for meget af det gode, for i slutningen af marts 1700 indkom der et svar til cancelliet, der gik ud på, at han ikke mente, at Josias Meyer havde gjort Rasmus Nielsen uret, men at denne selv havde været årsag til den unødige proces, hvorfor han ikke havde til hensigt at foretage sig noget. Et par dage senere resolve-rede cancelliet, at det skulle forblive ved stiftamtmandens erklæring.⁴⁸

Kundgørelseskravet

Kundgørelseskravet er af stor betydning for debatten om retssikkerhed. Professor i procesret Eva Smith anfører, at retssikkerhed også er et spørgsmål om, at borgerne i et samfund skal kende

de strafferetlige regler, således at de kan vare sig for at overtræde dem.⁴⁹ Professor i retslære Preben Stuer Lauridsen skriver, at *den materielle og procesuelle beskyttelse af borgerne mod magtmisbrug ved såvel strafferetslig som civil retsforfølgelse havde naturligvis ingen værdi, såfremt staten kunne legitimere sine handlinger ved at henvise til regler, som ingen borger havde mulighed for at kende eksistensen og det nærmere indhold af.*⁵⁰ Flere eksempler kan illustrere, at dette krav blev opfyldt ikke alene under Enevælden, men også tidligere. I januar 1618 blev trolddomsforordningen af 12. oktober 1617 offentliggjort på bytinget i Helsingør,⁵¹ og i juli 1683 blev Danske Lov offentliggjort såvel på Falster som i Helsingør.⁵² Ved Kongens Retterting fremgik det i november 1635, at lovgivningen burde forkyndes en gang om året på tinget.⁵³ Af birketingsprotokollerne fra Herlufsholm birk at dømme er det imidlertid uklart, om det rent faktisk også skete; om det så skyldtes, at skriveren blot ikke indførte lovgivningen, eller om den reelt ikke blev forkyndt, er ikke til at afgøre.

Værneting

Retten til domstolsprøvelse var nært knyttet til værnetingsreglerne. I tidsrummet mellem Reformationen og Pietismen kan dette spørgsmål tages op på mere end ét niveau. Det er klart, at der fandtes en ret til domstolsprøvelse, og at alle var klar over det og udnyttede den,⁵⁴ herom vidner de utallige retssager, der især i det 17. århundredes første halvdel blev anlagt ved danske domstole.⁵⁵ Spørgsmålet var dog i vid udstrækning – og det er her, værnetingsreglerne kommer ind i billedet – ved hvilken domstol?

Højesteretsprotokollerne fra slutningen af det 17. århundrede indeholder

mange henvisninger til, at sagsøger mente, at værnetingsreglerne var blevet overtrådt. Værnetingsreglerne var af middelalderlig oprindelse, idet de middelalderlige love dog kun indeholdt få bestemmelser derom; de byggede på en opfattelse af, at man skulle dømmes af mænd med tilstrækkeligt lokalkendskab og viden om sagsøgtes personlige habitus. Landsdommerne ved Viborg landsting Jens Rodsten og Villum Lange pointerede i domspræmisserne til en sag, at *slig Jurisdiction som hans Kong. Mayt: Borgemestere och Raad udi Wiborg forunder, er imellumb Borgerne sielffuer at forstaa, eller och immellumb Borgere och Fremmede, och udtrøchelingen i samme Privilegie forbiudis, at de icke maa dømme huis Bønder her omkring haffuer hoes Borgerne at søge*.⁵⁶ Der synes at have været specielle problemer i Viborg, for i 1691 hævdede magistraten i Viborg, at landsdommerne stik imod magistratens privilegier tillod sig i at dømme i sager, som magistraten havde privilegium til at dømme i.⁵⁷ I 1674 gik Hans Hansen Arrebo i Nakskov så vidt i sin opfattelse af værnetingsreglerne, at han fandt, at en bonde fra Dannemarre end ikke kunne vidne imod ham på Nakskov byting. Højesteret tog dog ikke hensyn til denne opfattelse.⁵⁸

I 1640 havde Knud Jensen Buck klaget over, at Ebbe Gregersen ikke ville lade ham tiltale ved rette værneting, men havde søgt at få ham overflyttet til et andet ting. Det blev derfor befaleet Ebbe Gregersen at søge Buck ved det værneting, hvor han efter loven skulle svare og undgælde.⁵⁹ Højesteret dømte borgmestre og råd i Odense for at have draget en kvinde fra sit rette værneting,⁶⁰ og i 1670 blev landsdommer Hans Oldeland idømt en bøde på 30 rigsdaler, fordi han *imod recessen wed saadan sin domb dragit Niels Jensen fra sit rette werneting*.⁶¹ I 1676 anmo-

dede borgmester Jesper Hansen i Ribe om, at landstingsdommerne i Viborg skulle dømme i en sag mellem ham og en rådmand, men det blev resolveret, at det skulle forblive ved lands lov og ret.⁶² Der kunne dog være problemer – også for dommerne. I 1671 stadfæstede Højesteret en rådstueretsdom fra København, der havde underkendt en bytingsdom over Casper Rolufs, da denne havde hævdet at være borger i Fredericia. To år senere opretholdt såvel rådstueretten i København som Højesteret en bytingsdom over samme person, skønt han på ny fremførte samme argument.⁶³ I sidstnævnte tilfælde kan der selvfølgelig være sket det, at rådstueretten og Højesteret i 1673 var blevet klar over, at Casper Rolufs talte usandt.

Med den opsplittning af jurisdiktionerne, der fandt sted i København i slutningen af det 17. århundrede,⁶⁴ blev det endnu værre, og mange klagede over, at de havde været stillet for bytinget, skønt de rettelig hørte under Borg eller Hofretten. Byfoged Frederik Eysenberg anmodede i 1686 om kongens resolution på, hvilken domstol månedstjernerne og daglønnerne på Bremerholm hørte under, da de som regel forskød sig fra bytinget til underadmiralitetstretten, hvilket tit og ofte forårsagede stor forvirring.⁶⁵ I midten af 1680'erne indsendte Hans Hiort en supplik til Christian V, hvori han anmodede om, at en sag, der var blevet anlagt ved Københavns byting imod ham af en mand i Kalundborg, måtte blive overført til Hof- og borgretten, da han ikke brugte borgerlig næring eller 'håndtering'.⁶⁶ Nogenlunde samtidig skrev rektor og professorerne ved Universitetet til kongen, at byfogeden havde indsat en student i byens arresthus, hvilket stred imod Universitetets privilegier. De henstillede, at byfogeden ikke fremover arresterede eller dømte dem, der stod under Universitetets jurisdiktion.⁶⁷

Appelmuligheder

Appelbestemmelserne var, som Paul Ørberg påpegede det, en væsentlig bestanddel af retssikkerhedsbegrebet, og den konsekvente udnyttelse af appelmulighederne kan spores tilbage til slutningen af det 16. århundrede. Fra slutningen af 1560'erne var mellem 10 og 20% af alle sager, der kom frem til Kongens retterting, gået gennem alle tre instanser. Det endelige gennembrud kan dateres til 1626; fra det år var mellem en fjerdedel og halvdelen af sagerne ved Kongens retterting begyndt ved et birke-, by- eller herredsting.⁶⁸ Igennem årene blev appelbestemmelserne strengt overholdt. I 1720 anmodede ridefoged Ratken på Møn kongen om, at en herredstingsdom over tre personer for tyveri måtte blive stadfæstet uden appel, da dette kun medførte besværligheder og øgede omkostninger. Resolutionen var utvetydig. Ridefogeden fik ordre til at indstævne sagen for landstinget.⁶⁹ I 1736 anmodede amtmand Schinckel (Skinkel) om, at han måtte få lov til at overflytte Jens Rasmussen til Bremerholm uden appel, så landet kunne spares for videre udgifter, efter at Jens Rasmussen ved Hillerslev-Hundborg herredsting var blevet idømt seks års arbejde for løsgænger og for urigtigt at have opgivet sit tilholdssted og håndtering. Kancellikollegiet svarede helt entydigt: *Delinkventen kan ikke frakendes appellation til højere ret, såfremt han måtte forlange det.*⁷⁰

Men der kunne også være problemer med appelsystemet. I 1690 berettede Wulf von Buchwald, at han var blevet forurettet af dommeren på Lindborg birketing, da denne dømte uforsvarligt. Da sagerne ikke kunne indstævnes for landstinget og ikke var af den betydning, at de kunne appelleres til Højesteret, anmodede han om tilladelse til alligevel at indstævne dem for landstinget, når han blev forurettet.⁷¹

Tilknytningen til den lokale dommer

Den klare binding til domsstolssystemet fremgår ligeledes af to sager fra 1735. Jakob Nielsen og Friderich Müller erklærede, at nogle på Christianshavn indkvarterede soldater havde opbrudt deres pakkælder og bestjålet dem. Da tyvekomplottet var blevet afsløret, var sagen blevet indbragt for Stokhuskommissionen, og der stod kun tilbage at idømme dem deres straf. Stokhuskommissionen var blevet informeret om, at de implicerede hørte under forskellige jurisdiktioner, hvorfor supplikanterne anmodede om en ordre til kommissionen om at dømme i sagen for at undgå *Vidtløftighed* og flere omkostninger. Såvel Kancellikollegiet som Conseillet svarede uden at tøve på denne anmodning: *Herved er intet at gjøre.* De mistænkte tyve skulle dømmes ved de jurisdiktioner, hvortil de hørte.⁷²

End ikke en opfordring fra en landsdommer om at gøre sagerne lidt nemmere vandt genhør hos myndighederne i København. Landsdommer Christensen ved Sjællands landsting havde foreslået stiftamtmand von Holstein, at han og landsdommer Mylius (endnu bedre ville være rådmand Haring i Slagelse, der kun skulle have fri rejse og kost) rejste til Kalundborg for at dømme i en tyverisag, der implicerede 23 personer fra hele stiftet, hvorved man kunne undgå de store omkostninger, det medførte at sende de anklagede til landstinget. Kancellikollegiet kunne godt se det fornuftige i ordningen, men Conseillet besluttede, at det *Forbliver ved ordinaire lands lov og ret.*⁷³

Henvisningen til, at sagerne skulle afgøres ved landets lov og ret, er gennemgående i svarene på diverse supplikker, når ansøgerne anmodede om, at sagerne kunne blive afgjort på anden vis. I 1736 skrev Ane Margrethe, afdøde bogbinder Holger Pedersens i Køben-

havn, til kongen og fortalte, at hun havde ladet en af hendes mands læredrenge arrestere, fordi han ville rømme med nogle bøger, han skulle sælge på markederne på Sjælland. Da arresten havde kostet hende 15 rigsdaler, og fordi hun på grund af sin fattigdom ikke kunne forfølge sagen videre, anmodede hun om, at Københavns øvrighed ville sørge for, at læredrengen blev straffet, uden at det kom til at koste hende noget. Såvel Kancellikollegiet som Conseillet svarede, at det måtte forblive ved landets lov og ret.⁷⁴

Alexander Gorm klagede over, at Rentekammeret havde fradømt ham hans amtsforvalterembede og dømt ham til at betale Hans Majestæt 6.867 rigsdaler. Efter Kammerretsordningens art. 30 anmodede han om, at Conseillet ville referere sagen for kongen. Conseillet meddelte Gorm, at man gerne ville referere sagen for kongen, men undlod ikke at gøre opmærksom på, at man ikke uden en egentlig procedure, hvor begge parter og deres advokater var blevet hørt, *af nogle akters igennemlæsning kunne have så grundig og fuldkommen oplysning om en sag, at de skulle kunne forandre en dom, som en ganske ret efter en formelig proces som forbeholdt har afsagt.*⁷⁵

Generalprokurør Henrik Stampe lagde i 1750'erne stærk vægt på, at sager blev afgjort ved det ordinære domstolssystem. I modsætning til det svenske domstolssystem, hvor det i sidste ende var kongen, der såvel i civile søgsmål som i straffesager traf den endelige afgørelse, påpegede Stampe, at det danske ikke forudsatte, at sager blev refereret for kongen.⁷⁶ Stampe skrev bl.a.: *Et Beviis derpaa er, at der i det Danske Cancellie, som dog egentlig er Justitsdepartementet, ikke er nogen Betient, hvis Embede medfører, at gennemgaae slige Acter, og derover forfatte en ordentlig Relation.*⁷⁷

Den lokale tilknytning til domstolene som et udtryk for opfattelse af retssik-

kerhed fremgår af flere supplikker. I 1689 anmodede en del bønder i Hindborg og Rødding herreder om, at disse to herreder sammen med Spøttrup birk måtte blive slået sammen til ét herred med én herredsfoged, da de fandt det besværligt, at herredsfogeden skulle betjene de fire herreder Harre, Hindborg, Nørre og Rødding og så oven i købet de tre birker Furland, Krejbjerg og Åsted.⁷⁸ I 1720 anmodede fru von Reichau om, at bønderne ved hendes gård Engestofte måtte blive overflyttet til Nielstrup birking. Efter at Musse herredsting var blevet flyttet fra Slemminge til Kettinge, skulle hendes bønder fire mil frem og tilbage, når de skulle til tinget, og det var meget besværligt især om vinteren.⁷⁹ Stiftamtmanden anbefalede denne overflytning, men Conseillet besluttede, at sagen skulle refereres for kongen.⁸⁰

Et spørgsmål om tid

Endnu et punkt, der er blevet fremhævet som konstituerende for retssikkerheden, er, at afgørelser træffes inden for en rimelig tidsramme. Der synes altid at have været problemer dermed. I 1566 fik landsdommerne Axel og Palle Juel ordre til ikke at forhale de til landstinget indstævnedes sager. Der var tit blevet klaget over, at landsdommerne udskød sagerne og oven i købet tog penge for hver udsættelse, hvorved fattige folk på grund af de store omkostninger blev forhindrede i at føre deres sager til ende.⁸¹ I 1592 var det galt i Skåne; Johan Urne klagede over, at der ved Albo herredsting ikke blev dømt i sagerne til den tid, recessen påbød, eller også blev dommene ikke underskrevet til tiden. Da kongen tidligere (i 1588) havde udsendt brev om, at loven skulle overholdes, bad Johan Urne om en ordre til lensmanden om, at han holdt vågent øje med herredsfogderne og -skriverne.⁸²

I 1678 berettede generalfiskal Christen Pedersen, at undersåtterne beklagede sig over, at en højesteretssag kunne blive indstævnet to eller tre gange, før den blev behandlet. Da dette var til 'præjudice' for kongens justits og til undersåtternes store skade, anmodede han om en forordning, der fastsatte straf for dem, der indstævnedede en sag flere gange. En måned senere fik de seks højesteretsdommere Otto Pogwisch, Ove Juul, Christen Skeel, Rasmus Vinding, Peder Scavenius og Poul Nielsen (Rosenpalm) ordre til at afgive en betænkning om generalfiskalens memorial.⁸³

I 1688 klagede Thomas Jensen i Skt. Pedersstræde i København over, at underfoged Knud Olsen havde gjort udlæg hos ham for 18 slette daler i en sag, Simon Simonsen 14 år tidligere havde fået ham dømt for ved bytinget. Resolutionen var klar: udlægget skulle leveres Thomas Jensen tilbage, da *executionen* var opholdt så lang tid på dommen.⁸⁴

Disse klager kan dog ikke repræsentere reglen, men snarere undtagelsen. Skønt der i de jyske trolddomsprocesser var enkelte udsættelser ved landstinget i Viborg, blev sagerne afgjort hurtigt efter, at de var blevet indbragt fra underinstanserne. For blot at nævne et enkelt eksempel, gik der ikke mere end tre uger, fra Ane Nielskone ved Skast herredsting af nævningerne var blevet fundet skyldig i at være en troldkvinde, til landsdommerne stadfæstede denne kendelse.⁸⁵ Der er også eksempler på, at det gik for hurtigt. I 1675 klagede en mand ved Højesteret over, at han af Hofretten var blevet dømt for hurtigt, allerede på første tingdag og ikke på fjerde tingdag.⁸⁶ Klagerens henvisning til *recessen* må imidlertid bero på en folkelig opfattelse af antallet af foreskrevne tingdage. Eneste lovgivning herom er Jyske Lovs II-6 og II-39 (om sandemænd og nævninger), hvor der dog begge steder omtales tre tingdage.⁸⁷ En gennemgang af trolddomsproces-

serne fra landstinget i Viborg viser, at antallet af tingdage i almindelighed svingende mellem tre og fem.⁸⁸

Uafhængige domstole

Habilitetskravene til dommerne var man ligeledes på vagt over for. I 1633 meddelte landsdommer Jørgen Seefeldt birkefogeden i Herlufsholm birk, Hans Skytte, at hvis det blev krævet, at han skulle vidne om hændelser, der var foregået uden for tinget, skulle han vige dommersædet, og en sætledommer skulle indsættes for at høre hans vidneudsagn.⁸⁹ I 1649 stadfæstede Kongens retterting en dom, Jørgen Seefeldt havde afsagt, hvor han underkendte en dom, flertallet i magistraten i Helsingør havde afsagt i en sag om Hans Petris optagelse i bryggerlavet, eftersom han i præmisserne havde udtalt: *I det hannnd Borgemester och Raad saa mange som i Brøgerlauget waar haffuer thildømpit icke at kunde were baade sagsøeger och dommer.*⁹⁰ I 1669 udtalte kansler Peder Reedtz i Højesteret, at han ikke ville votere i en drabssag, fordi hans *bonde var der udi interesseret.*⁹¹ Ti år senere anmodede tre personer på Møn om, at landsdommer Poul Matthiesen fra Lolland-Falsters landsting måtte blive beskikket som dommer i nogle sager ved Møns landsting, som den mønske landsdommer Christen Baltzersen selv i første omgang havde pådømt, skønt han var part i sagen.⁹² Samme år begærede den afdøde byfogeds søskende i Præstø, at herredsfogeden i Bårse herred måtte betjene retten, hvis de eller kreditorerne skulle føre sag for tinget i Præstø, da *mueligt Rettens middel sammestedtz at være medinteresserede.*⁹³

Domstolenes uafhængighed indgår i retssikkerhedsspørgsmålet. Rådstueretten i København havde i 1676 dømt tidligere borgmester Jørgen Fog for bestikkelse i *Justitz oc Rettens Sager.*⁹⁴ Samme år fradømte Højesteret birke-

dommer Niels Jensen ved Løvenholm birketing hans bestalling, fordi han havde nægtet at lade Gert Rasmussens kaldsseddel og beskikkelse læse og påskrive, og til sidst havde nægtet at afsige dom i sagen.⁹⁵

Habilitetskravene gjaldt desuden tingskriverne. I 1594 klagede Ingeborg Bille over, at tingskriveren ved Salling herredsting kun meget langsomt gav hende udskrifter af domme og tingsvidner fra de sager, hun var involveret i. Hun mente, at det kunne skyldes, at skriveren boede på Helvig Hardenbergs gods. Lensmanden fik ordre til at undersøge sagen og sørge for, at alle, der søgte Salling herredsting, vederfaredes lov og ret. Ellers måtte der tilforordnes en anden skriver, der boede på kronens gods, og som kunne varetage sit embede tilbørligt.⁹⁶

Advokatbistand

Retten til sagførerbistand opfattes som endnu en retssikkerhedsgaranti.⁹⁷ Ved en gennemgang af supplikprotokollerne viser det sig at være en ikke ualmindelig foreteelse. Mads Nielsen henvendte sig til kongen og fortalte om den uret, der var overgået ham, mens han tjente på Maglemølle, og en af hans arbejdskammerater ikke ville udlevere et skrin til ham og desuden beskyldte ham for at være en utro tjener. Da han ville fremlægge sine dokumenter og fremstille sine vidner ved Herlufsholm birketing, nægtede birkedommer Jespersen ham tilladelse til at gøre dette. Da Mads Nielsen var daglejer, anmodede han om *beneficium paupertatis* i sin sag mod arbejdskammeraten og mod birkedommer Jespersen for 'rettens fornægtelse'. Amtmanden blev anmodet om en erklæring, og denne anbefalede ansøgningen, da Mads Nielsen var fattig, og fordi amtmanden intet havde set, der kunne modbevise Mads Nielsens dokumenter. Både Kancellikollegiet og Conseillet be-

vilgede Mads Nielsen fri proces. Af en ny memorial ni måneder senere fremgår det, at Mads Nielsen havde indstævnet sagen for Højesteret, og at han anmodede om at måtte blive tildelt en højesteretsprokurator, da han intet *for-svar har at gaa i rette for sig*, samt *bevilling til sagens foretagelse*. Kancellikollegiet svarede nogle uger senere, at han kunne *bevilges fri prokurator*, men *ej videre*, og Conseillet samstemte i denne afgørelse.⁹⁸

Ole Feldbæk er nok den, der – uden eksplicit at skrive det – mest tvivler på, at der var retssikkerhed for det 18. århundredes bønder. Det er begrundet dels i hans opfattelse af, at mange sager blev afgjort ved bylavet som en uofficiel første og ofte eneste instans, dels i, at godsejerne udøvede deres husbondret, uden at dette nogensinde kom domstolene for øre.⁹⁹ Der er næppe grund til at tvivle på, godsejerne udøvede deres ret, men større sager gik ikke upåagtet hen.

Stiftamtmand Gabel skrev i 1736 en supplik, hvori han meddelte, at han fra en bonde, Simon Eskesen, under sekretær Benzons gods Estvadgård havde modtaget en *vemodig* klage og nogle tingsvidner, hvoraf det fremgik, at Benzon i to dage havde ladet bonden stå i halsjern ved brønden fra lørdag morgen til søndag aften. Eskesens hustru Anne Pedersdatter var blevet bundet til en stolpe i malkestuen, hvorefter Benzon havde ladet Eskesens bror Jørgen hudstryge sin svigerinde på dennes *blotte legeme* med et ris. Benzon havde derefter selv slået hende med en pisk, til den gik i stykker. Uden lov og dom havde sekretær Benzon bemægtiget sig alt, hvad de ejede, fordi der i deres hus var blevet fundet et hestedækken, som Jørgen Eskesen havde stjålet på Estvadgård. Dette hændelsesforløb var blevet dokumenteret af vidner og blev ikke modsagt af Benzon. Da dette var kommet stiftamtmanden for øre, havde han skrevet til amtmand Teilmann, der ikke havde modtaget nogen klage, og til Ben-

zon, som svarede ham, om en tjener på et gods, der bragte sine koster til sin bror og fandtes at være hæler, fortjente nogen øvrigheds *patrocinium*, og selv troede han ikke, at stiftamtmanden, når han fik tingsvidnerne at se, ville mene, at sagen kunne afgøres på anden måde, *da der ved saadanne folk intet er at vinde, og mand veed, at de revangere sig med løgn og kostbar proces under protection af beneficium paupertatis*. Stiftamtmanden indstillede, at Hans Majestæt enten måtte finde det for godt at lade denne *uhørte* behandling undersøge ved generalfiskalen, så ret ikke kunne undertrykkes ved vold og uret, eller i stedet ville befale stiftamtmand Gyldenchrone at skaffe Simon Eskesen en gratis prokurator og meddele ham *beneficium paupertatis*. Kancellikollegiet bevilgede Eskesen *beneficium paupertatis* og gav Gyldenchrone ordre til at skaffe bonden en fri prokurator, hvilket da også blev meddelt stiftamtmand Gabel.¹⁰⁰ Denne historie dokumenterer, at der var grænser for husbondretten.

I 1591 fik landsdommeren i Halland, efter at han havde afvist at optage en sag til doms, at vide, at det stred mod hans ed og pligt. Som svoren dommer burde han hjælpe enhver, der kom til ham, til ret i de sager, han burde dømme i.¹⁰¹ I 1670 fulgte landsdommer Villum Lange fuldt ud disse principper, da han frifandt Knud Petersen for lejermål og beordrede en ny sag anlagt, *efftersom i Landtzens Low alldehlis intet findes at nogen for leyermaals sager maa bortføris fra sin frellsse og der fangen forbliffue och som en fange till thinge føris, at wdlegge enten en eller anden for barnefader*.¹⁰²

Beskyttelse af den enkelte

Embedsmændene kunne heller ikke skalte og valte med domstolene efter

forgodtbefindende. I 1677 begærede kancelliråd Luxdorph, at en sag, han havde med nogle af sine vornede om fri-breve, som skulle være givet dem af Børge Rosenkrantz, måtte bringes for en domstol, uden at Rosenkrantz fik kald og varsel. Dette blev afslået, Børge Rosenkrantz skulle også stævnes.¹⁰³

I 1713 klagede amtmand Holger Reedtz over, at han i forbindelse med en sag om et gærde havde forsøgt at forlige to bønder og deres modpart. Da de to bønder ikke ville møde hos ham, havde han stævnet dem for ulydighed mod øvrigheden. De to bønder indleverede da et meget uforskammet indlæg mod ham, hvorefter byfogeden ikke alene frifandt dem, men dømte Reedtz til at betale sagens omkostninger, og fordi han havde benyttet ustemplet papir, var han blevet dømt til at betale det dobbelte. Amtmand Reedtz anmodede om, at bønderne måtte blive straffet for deres skammelige indlæg, og at byfogeden måtte blive dømt for sin formastelige dom. Conseillet resolverede, at Holger Reedtz kunne indstævne sagen for landstinget.¹⁰⁴ Sagen, som amtmand Reedtz indbragte gennem sin supplik, tyder på, at det 18. århundredes forvaltning rent faktisk skelnede mellem domme og administrative afgørelser, hvorfor Birgit Løgstrup tager fejl, når hun skriver, at *Henrik Stampe synes at være den eneste, som søgte at opretholde denne skillelinie i konkrete afgørelser*.¹⁰⁵

Afgørelsen svarer i øvrigt nøje til en af de erklæringer, generalprokurør Henrik Stampe, som var stærkt præget af Montesquieu, afgav i 1750'erne. Stampe skrev, at det ikke tilkom en amtmand at tilrettevise en dommer, fordi denne havde afsagt en dom, der ikke svarede til amtmandens forestillingsverden. Mellem den dømmende og udøvende myndighed skulle der findes skarpe grænser.¹⁰⁶ Skønt ingen lovgivning fandtes derom, svarede denne opfattelse – således som den allerede blev

udtrykt i 1713 – nøje til de tanker, der siden kom til udtryk i den danske grundlov af 1849.

I 1676 ønskede generalfiskalen kongens resolution om, hvad der skulle gøres med grev Wedell til Wedellsborg på grund af hans voldelige optræden over for to stævningmænd. Der var ikke noget at tage fejl af, da svaret kom: sagen skulle anlægges ved domstolene.¹⁰⁷ Grev Wedell må imidlertid have vidst, at han var på tynd is, for kort tid efter begærede han, at dersom der skulle findes nogen forseelse hos ham, således som de to borgere i Middelfart beskyldte ham for, måtte Hans Majestæt *pardonere ham*. Grev Wedell slap da for domstolen, men måtte betale en klækkelig erstatning, 1000 rigsdaler til Kvæsthuset, 100 rigsdaler til generalfiskalen og 50 rigsdaler til hver af de to stævningmænd, han havde slået.¹⁰⁸

Ti år senere klagede Ewert Weinemann over den hårde medfart, som politifuldmægtig Peter Steenberg adskillige gange havde forøvet i hans krambod. Politifuldmægtigen havde ydermere visiteret og gennemset hans bøger, hvilket ifølge Weinemann *for den uden landz credit schal were skadelig*. Desuden var hans hustru blevet *alteneret*, sengeliggende og svag. Weinemann anmodede derfor kongen om, at denne ville *beskærme ham* mod denne behandling. Det blev besluttet, at generalfiskalen skulle tiltale Steenberg ved Københavns byting, og før end der var faldet dom i sagen, måtte Steenberg ikke befatte sig med sager *udi Politien*. Der var åbenbart problemer med Steenberg, for kort tid efter indsendte generalfiskal Jens Clausen en supplik, hvori han begærede, at Steenberg skulle møde for bytinget og der med *Ja* eller *Ney* vedstå eller fragå de *ubillige executioner*, han var tiltalt for. Byfoged Frederik Eisenberg fik ordre til at sørge for, at Steenberg svarede direkte på spørgsmålene.¹⁰⁹

Hensynsfuldhed

Selv et så moderne begreb som hensynsfuldhed kan genfindes; i 1561 havde Mette Povelsdatter, Mogens Hansens enke i Odense klaget over, at Hans Mule, der havde slået hendes mand ihjel, ikke havde ydet hende og hendes børn erstatning, skønt han havde meddelt kongen, at dette var sket, og der *sker hende et hovmod efter det andet over den skade, hun har fanget*. Kongen gav Eskild Gøye ordre til at befale Hans Mule at få ordnet dette lille mellemværende, ellers ville sagen blive bragt for domstolene.¹¹⁰

I 1631 havde en kvinde klaget over, at hendes søn var blevet pinlig forhørt og hængt, før end der var afsagt dom i sagen. Da hun ikke havde råd til selv at føre sagen, blev det pålagt lensmanden at rejse sag og skaffe hende ret over dem, der havde efterstræbt hendes søn og ladet ham uskyldigt henrette.¹¹¹

I 1681 anmodede Anna, der var enke efter præsten i Ellidshøj, om kongens beskærmelse. Syv år efter, at hun havde begået lejemål, forfølges hun stadig med bagtalelse og bebrejdelser. Hun ønskede, at de personer, der stadig forfulgte hende i tale eller skrift, første gang blev straffet med en bøde og anden på deres ære.¹¹²

Afslutning

Med hensyn til retssikkerhed er historikere og jurister dybt uenige, også selv om de ikke kender hinandens respektive arbejder.¹¹³ Jurister mener principielt, at retssikkerhed hører til under forfatningsstaten¹¹⁴ med rødder tilbage til det 18. århundredes oplysningstid, mens danske historikere generelt ikke har reflekteret herover og skriver om retssikkerhed i det 16. århundrede og tidligere.¹¹⁵ Dette ukendskab til andre fags traditioner har også medført, at det

statsretslige begreb, der anvendes, er forskelligt. Jurister skriver om 'retsstaten', mens historikere – med udgangspunkt i Hans H. Fussings berømte dictum fra 1942: *Danmark var et retssamfund*¹¹⁶ – netop skriver om 'retssamfundet'.¹¹⁷ Da jurister ikke benytter begrebet 'retssamfundet', kan de fra tid til anden strække sig til at skrive om den 'patrimoniale retsstat' om tiden før det 18. århundredes slutning.¹¹⁸

Det er indlysende, at retssikkerhedsgarantierne var skrøbelige, når kongen ikke var underkastet loven, og når retssikkerheden fra tid til anden bl.a. afhæng af den enevældige konges nåde. Ikke desto mindre turde denne gennemgang have vist, at skønt ordet retssikkerhed ikke blev benyttet i 16.-18. århundrede, kan der ikke herske tvivl om, at når begrebet anvendes som et analyseredskab, blev der også i dette tidsrum taget hensyn til det indhold, der kan lægges deri.

Noter

Denne artikel er blevet til med støtte fra Carlsbergfondet. Jeg vil gerne takke Hans Henrik Appel, Grethe Jacobsen og Henrik Stevnsborg for deres villighed til at deltage i konstruktive diskussioner.

1. *Politiken* 29. marts 1994, 1. sektion, s. 3.
2. *Politiken* 22. juni 1994, 1. sektion, s. 6.
3. *Politiken* 25. juni 1994, 1. sektion, s. 3.
4. Se Jens Chr. V. Johansen: Den uklare retssikkerhed. Kronik i *Politiken*, 5. september 1994.
5. Paul G. Ørberg: Man må ikke spare på retssikkerheden, *Politiken*, 9. april 1990.
6. E. Ladewig Petersen: Adelig godsdrift i 1600-tallets Danmark, *Från medeltid til välfärdssamhälle. Föredrag och mötesförhandlingar, Nordiska historikermötet i Uppsala 1974*, Stockholm 1976, s. 73.
7. E. Ladewig Petersen: *Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700. Dansk social historie* 3, 1980, s. 156.
8. Sst., s. 182.
9. John T. Lauridsen og Thomas Munck: Retstilstande i Danmark i 1500- og 1600-tallet, *Fortid og Nutid* 29, 1982, s. 636.
10. Se H. Stampe: *Erklæringer, Breve og Forestillinger Generalprocureurembedet vedkommende* 1, 1793, Erklæring XXIV, s. 72.
11. Lauridsen og Munck: Retstilstande (se note 9), s. 637.
12. Sst.
13. Sst., s. 640.
14. Sst., s. 635.
15. Sst., s. 636.
16. Ditlev Tamm og Jens Chr. V. Johansen: Retsystemerne i Norden, *Normer og social kontroll i Norden ca. 1550-1850. Domstolene i samspill med lokalsamfundet*, Rapport til Det 22. nordiske historikermøde, Oslo 13.-18. august 1994, red. Sølvi Sogner, Oslo 1994, s. 35.
17. Birgit Løgstrup: *Jorddrot og offentlig administrator. Godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede*, 1983.
18. Sst., s. 59-61.
19. *Historisk Tidsskrift* 83, 1983, s. 285-287.
20. Fridlev Skrubbeltrang: *Det danske landbosamfund 1500-1800*, 1978, s. 64-66.
21. Løgstrup, *Jorddrot* (se note 17), s. 431, note 16.
22. Birgit Løgstrup: *Dommer og administrator. Herredsfogden 1790-1868*, 1982.
23. Sst., s. 37.
24. Hans Gammeltoft Hansen: Retssikkerhed og ressourcer, ...den urett som ikke rammer deg selv. *Festskrift til Anders Bratholm*, red. Niels Christie m. fl., Oslo 1990, s. 239.
25. Løgstrup: *Dommer* (se note 22), s. 211.
26. Hans Eyvind Næss: *Trolldomsprosessene i Norge på 1500-1600-tallet*, Oslo 1982, s. 159.
27. Hilde Sandvik: Rettsvesenets utbygging i Norge. Lokale konsekvenser og reaksjoner 1550-1750, *Lokalsamfund og øvrighet i Norden ca. 1550-1750*, red. Harald Winge, Oslo 1992, s. 85.
28. Bodil Chr. Erichsen: Privat påtale i norske straffesaker på 1600- og 1700-tallet, *Rettspraksis* 1, 1994, s. 59.
29. For det 18. århundredes vedkommende se dog Tyge Krogh: Straffesager på Sjælland i 1700-tallets første halvdel – set i lyset af de økonomiske vilkår for retsforfølgelsen (paper ved den 2. nordiske konference i historisk kriminologi, Jægersborg 9.-12. februar 1995).
30. Jens Chr. V. Johansen: Det nære ting. Om kriminalitet og bøndernes retsbevidsthed på Sjælland i det 17. århundredes første halvdel, *Bol og by* 1995, 1, s. 36-51; se også Pernille Ulla Knudsen: Domspraksis i tyveri- og prostitutions-sager i Helsingør 1549-88 (paper ved den

2. nordiske konference i historisk kriminologi, Jægersborg, 9.–12. februar 1995).
31. R.C. van Caenegem: *Legal History: A European Perspective*. London 1991, s. 146.
  32. Sst., s. 147–148.
  33. Rigsarkivet, Danske Kancelli C. 57, Supplicationers Expeditions-Protocol fra den 11. Martii Anno 1676, fol. 21r.
  34. Bent Christensen: *Nævn & råd*, 1958, s. 20.
  35. Bent Christensen: Effektivitets- og rättssäkerhetskännsyn i förvaltningen, *Förhandlingarna vid Det tjugosjätte nordiska juristmötet i Helsingfors den 24–26 augusti 1972*, Vammala 1975, s. 337 og 343.
  36. Lars Nordskov Nielsen: Retssikkerhed og effektivitet i forvaltningen, *Forvaltningschefer, planlægning, styring og retssikkerhed. Danmarks Forvaltningshøjskoles konference for ledende tjenestemænd*, red. Jens Gunst, 1977, s. 89.
  37. Preben Stuer Lauridsen: Et essay om retssikkerhed som almen, juridisk standard, *Økonomi og politik* 56, 1982, s. 9; Eva Smith: Retspleje og retssikkerhed, *Juristen* 73, 1991, s. 409.
  38. Karsten West: Bistandslov og retssikkerhed, *Meddelelser/Landsforeningen af beskikkede advokater*, nr. 3, april 1989, s. 71; Smith: Retspleje (se note 37), s. 401.
  39. Gammeltoft Hansen: Retssikkerhed (se note 24), s. 238.
  40. Jens Chr. V. Johansen: Om anvendelsen af begrebet retssikkerhed ved danske domstole, *Ugeskrift for retsvæsen* 1994, s. 172–174.
  41. Munck: Retstilstande (se note 9), s. 641.
  42. Rigsarkivet, Danske Kancelli C. 55, Danske Supplicationer som ved paaskriff til Erklæring eller i andre maader Expedieris 1675–1688, fol. 5r.
  43. Venligst meddelt mig mundtlig af cand. mag. Karl Peder Pedersen. Denne mangel på supplikker i amtmandsarkiverne synes bekræftet i en artikel af Rita Holm: Breve til amtmanden. Kilder til 1700-tallets lokalhistorie, *Fortid og nutid* 30, 1983, s. 191–206.
  44. Hans Eyvind Næss: Det rettslig-administrative systemet i Norge: Relasjonen mellom ulike nivåer, styring og kontroll ca. 1500–1800, *Rettspraksis* 1, 1994, s. 86. For et lidt mere nuanceret syn på supplikkerne se Steinar Supphellen: Supplikken som institusjon i norsk historie. Framvokster og bruk særleg først på 1700-tallet, (Norsk) *Historisk tidsskrift* 57, 1978, s. 173–183.
  45. *Kancelliets Brevbøger*, udg. C. F. Bricka m.fl., 1885ff., 12. december 1562.
  46. Rigsarkivet, Rigsdomstolen, Højesterets Dombog 1664, fol. 12r.
  47. Rigsarkivet, Hofetaten, Kabinetsarkivet, Kongl. Majestæts Protocol: Kancelli protocol 1676–1692, bd. XI, fol. 158v–159r.
  48. Rigsarkivet, Danske Kancelli D. 109, Suppliquer 1699, nr. 61.
  49. Smith: Retspleje, (se note 37), s. 409.
  50. Stuer Lauridsen: Et essay, (se note 37), s. 9.
  51. Jens Chr. V. Johansen: '24 Læss Wed att varme sig Wed'. Trolddom i Helsingør 1625–1626, *Tradition og kritik. Festskrift til Svend Ellehøj den 8. september 1984*, red. Grethe Christensen m. fl., 1984, s. 259.
  52. Jens Chr. V. Johansen og Henrik Stevnsborg: 'Herom findes intet i Danske Lov...' Om brugen af Danske Lov på Falster og i Helsingør, *Danske og Norske Lov i 300 år*, red. Ditlev Tamm, 1983, s. 179.
  53. Rigsarkivet, Rigsdomstolen, Rettertingsprotokol nr. 38, fol. 208r. Se også Peter Blume: *Fra tale til data. Studier i det juridiske informationssystem*, 1989, s. 111.
  54. Lauridsen og Munck: Retstilstande (se note 9), s. 640.
  55. Jens Chr. V. Johansen: Judicial Behaviour in Early Modern Denmark, *Clashes of Cultures. Essays in Honour of Niels Steensgaard*, red. Jens Chr. V. Johansen m. fl., 1992, s. 97–99.
  56. Rigsarkivet, Rigsdomstolen, Højesterets Dombog 1673 litra B, fol. 69r.
  57. Rigsarkivet, Hofetaten, Kabinetsarkivet, Kongl. Majestæts Protocol: Kancelli protocol 1676–1692, bd. XI, fol. 430r.
  58. Rigsarkivet, Rigsdomstolen, Højesterets Dombog 1674 litra B, fol. 31v–32r.
  59. *Kancelliets Brevbøger* (se note 45), 17. april 1640. Som hovedregel må det hævdes, at de middelalderlige landskabslove udgik fra, at sagsøger og sagsøgte havde samme hjemting; derfor er det interessant at notere sig, at flere af stadsretterne foreskrev, at sagerne skulle anlægges ved sagsøgers hjemting; se Jens Ulf Jørgensen: Rettergang, *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* 14, sp. 114–115.
  60. Rigsarkivet, Rigsdomstolen, Højesterets Dombog 1668, fol. 24r.
  61. Rigsarkivet, Rigsdomstolen, Højesterets Dombog 1670, fol. 500v.
  62. Rigsarkivet, Hofetaten, Kabinetsarkivet, Kongl. Majestæts Protocol: Kancelli protocol 1676–1692, bd. I, fol. 117v.
  63. Rigsarkivet, Rigsdomstolen, Højesterets dombog 1671, fol. 203r, og 1673 litra B, fol. 490v–499r.

64. Henrik Stevnsborg: 'Samfundets' og 'statens' strafferetspleje. Lovgivning og praksis i Københavnske prostitutionssager i slutningen af det 17. og begyndelsen af det 18. århundrede, *Historisk Tidsskrift* 82, 1982, s. 5–13.
65. Rigsarkivet, Hofetaten, Kabinetsarkivet, Kongl. Majestæts Protocol: Kancelli Protocol 1676–1692, bd. IX, fol. 502v–503r.
66. Sst., fol. 87r–v.
67. Sst., fol. 136r.
68. Jens Chr. V. Johansen: The Communication of Sentences from the King's Bench in Denmark 1537–1660: The Impact on the Local Judiciary, *Kommunikation und Alltag in Spätmittelalter und früher Neuzeit*, Internationaler Kongress Krems an der Donau 9. bis 12. Oktober 1990, red. Helmut Hundsbichler, Wien 1992, s. 151.
69. Rigsarkivet, Danske Kancelli D.109, Suppliquer 1720, 1. halvår, nr. 703.
70. Sst. 1736, 1. halvår, nr. 907.
71. Rigsarkivet, Hofetaten, Kabinetsarkivet. Kongl. Majestæts Protocol: Kancelli protocol 1676–1692, bd. XI, fol. 282–283r. Svaret på von Buchwalds anmodning er desværre ikke bevaret.
72. Rigsarkivet, Danske Kancelli D. 109, Suppliquer 1735, 1. halvår, nr. 260.
73. Sst. 1735, 1. halvår, nr. 489.
74. Sst. 1736, 1. halvår, nr. 54.
75. Sst. 1712, 2. halvår, nr. 83.
76. Rudolf Thunander: *Hovrätt i funktion. Göta Hovrätt och brottmålen 1635–1699*, Stockholm 1993, kap. V.
77. *Erklæringer* 2, 1794 (se note 10), Erklæring IV, s. 19–20.
78. Rigsarkivet, Hofetaten, Kabinetsarkivet. Kongl. Majestæts Protocol: Kancelli protocol, bd. X, fol. 446r.
79. For en tilsvarende argumentation ca. 100 år senere, se Løgstrup: *Dommer* (se note 22), s. 30.
80. Rigsarkivet, Danske Kancelli D. 109, Suppliquer 1720, 2. halvår, nr. 211. Afgørelsen på denne sag er desværre ikke blevet fundet.
81. *Kancelliets brevøger* (se note 45), 22. april 1566.
82. Sst., 12. juli 1592.
83. Rigsarkivet, Hofetaten, Kabinetsarkivet, Kongl. Majestæts Protocol: Kancelli protocol, bd. III, fol. 271v–272r.
84. Rigsarkivet, Danske Kancelli C. 55, Danske Supplicationer som ved paaskrift til Erklæring eller i andre maader Expederis 1675–1688, fol. 156v–157r.
85. Jens Chr. V. Johansen: *Da Djævelen var ude... Trolddom i det 17. århundredes Danmark*, 1991, s. 9.
86. Rigsarkivet, Rigsdomstolen, Højesterets Dombog 1675, fol. 20r: *Er ieg af Hofretten imod Louen och ald loulig sædvanne, ofuerilet med en alt for hastig dom, idet de efter eth ny stefnemaal, som war den 2 Decemb: nest forleden, efftersom det første stefnemaal til dend 25 November nest tilforne af vederparten self blef spilt, som deris egen dom formelder, straks dømt i sagen til første ting dend 9 December nest efter, der dog recessen siger, at ingen maa fordelis før til fierde ting.*
87. Antallet af tingdage omtales hverken i Christen Ostersen Weiles *Glossarium juridicum danicum-norvegicum* (1. udgave 1641, 2. udgave 1652 og 3. udgave 1665) eller i *Danske Lov* fra 1683. Om Ostersen Weile se Inger Dübeck: Den juridiske humanisme og Osterssøn Veylles *Glossarium, Suum cuique. Retsvidenskabelige afhandlinger*, Københavns Universitet 1991, red. Peter Blume m. fl., 1991, s. 56–65.
88. Dette bygger på forarbejderne til min afhandling om trolddomsprocesserne i Danmark, der befinder sig på Dansk Folkemindesamling.
89. *Herlufsholm birks tingbog 1630–33*, udg. Karen Marie Olsen, 1959, s. 173.
90. Rigsarkivet, Rigsdomstolen, Herredags dombog nr. 48, fol. 104v.
91. Rigsarkivet, Rigsdomstolen, Højesterets Dombog, 23. juni 1669.
92. Rigsarkivet, Hofetaten, Kabinetsarkivet, Kongl. Majestæts Protocol: Kancelli protocol 1676–1692, bd. III, fol. 296r–v.
93. Sst., fol. 396r. Se også Stampe: *Erklæring* 3, 1795 (se note 10), Erklæring XLVII, s. 290.
94. Rigsarkivet, Rigsdomstolen, Højesterets dombog 1676, fol. 17r–v og 20r–v.
95. Sst., fol. 863r–877r.
96. *Kancelliets Brevøger* (se note 45), 19. februar 1594.
97. Jvf. dog Hilde Sandviks opfattelse (se note 27).
98. Rigsarkivet, Danske Kancelli D. 109, Suppliquer 1736, 2. halvår, nr. 47.
99. Ole Feldebæk: *Den lange fred 1700–1800. Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie* 9, 1989, s. 131.
100. Rigsarkivet, Danske Kancelli D. 109, Suppliquer 1736, 2. halvår, nr. 85.
101. *Kancelliets Brevøger* (se note 45), 3. juni 1591.
102. Rigsarkivet, Rigsdomstolen, Højesterets dombog 1671, fol. 622r–v.
103. Rigsarkivet, Hofetaten, Kabinetsarkivet, Kongl. Majestæts Protocol: Kancelli protocol 1676–1692, bd. I, fol. 216v.
104. Rigsarkivet, Danske Kancelli D. 109, Suppliquer 1713, 2. halvår, nr. 486.

105. Løgstrup: *Jorddrot* (se note 17), s. 354.
106. *Erklæringer* 2, 1794 (se note 10), Erklæring IV, s. 19–20.
107. Rigsarkivet, Danske Kancelli C. 57, Supplicationers Expeditions-Protocol fra den 11. Martii Anno 1676, fol. 9v.
108. Rigsarkivet, Hofetaten, Kabinetsarkivet, Kongl. Majestæts Protocol: Kancelli protocol 1676–1692, bd. I, fol. 50r.
109. Rigsarkivet, Danske Kancelli C. 55, Danske Supplicationer som ved paaskriff til Erklæring eller i andre maader Expederis 1675–1688, fol. 99r–v og 100v–101r.
110. *Kancelliets Brevbøger* (se note 45), 23. juli 1561.
111. Sst., 27. juli 1631.
112. Rigsarkivet, Hofetaten, Kabinetsarkivet, Kongl. Majestæts Protocol: Kancelli protocol 1676–1692, bd. V, fol. 251v.
113. Jens Chr. V. Johansen: *Retssikkerheden før Retsstaten, Retfærd. Nordisk juridisk tidsskrift* 66/67, 1994.
114. Hermed menes den frie forfatning af 1849, idet juristerne ikke har taget stilling til, hvorvidt de danske håndfæstninger kan betegnes som forfatninger.
115. Feks. E. Ladewig Petersen: Landsdommerkorpset under adelsvælden. Rekruttering, karrieremønster, status, *Historisk Tidsskrift* 93, 1993, som s. 281 skriver om *håndfæstningernes generelle til-sagn om absolut retssikkerhed*.
116. Hans H. Fussing: *Herremand og Fæstebonde. Studier i Dansk Landbrugshistorie omkring 1600*, 1942, s. 456.
117. At der hersker en vis forvirring om disse to udtryk fremgår af to værker, det ene skrevet af en historiker, det andet af en forsker med langvarig tilknytning til det retsvidenskabelige miljø, hvor de bruges om det samme begreb: Peter Henningsen: *Niels Juel og almuen på Tåsinge 1714–66. Elitekultur og folkekultur i det 18. århundrede*, 1993, s. 108–111, og Preben Wilhjelm: *Vor retskulturelle arv – og hvorledes vi forvalter den*, 1991, s. 9–10.
118. Carsten Henrichsen: *Retsstaten – et begrebsanalytisk studie, Suum cuique* (se note 87), s. 271. Begrebet retssamfund findes ikke i en juridisk ordbog.

»Frihedskæmperbilleder« – et essay om historisk billeddannelse

John T. Lauridsen

Fortid og Nutid juli 1995, s. 128–147

I dette essay søger John T. Lauridsen at lodde de skiftende stemninger og (selv)opfattelser, der gennem de forløbne halvtreds år har præget frembringelsen og udvalget af billedlige gengivelser af frihedskæmperne som mennesker og som symboler.

John T. Lauridsen, f. 1951, dr. phil., forskningschef ved Det kongelige Bibliotek. Har skrevet bl.a. »Det autoritære regime i Østrig 1933–1938«, i Karl Christian Lammers (red.): *Magt og masser*, 1985, s. 153–219; *Marselis-konsortiet. En studie over forholdet mellem handelskapital og kongemagt i 1600-tallets Danmark*, 1987 (disp.); *Klatteup – Et arbejderkvarter i Esbjerg 1890–1990*, 1992; *De danske nazister 1930–45. En forskningsoversigt*, 1995.

Det var dem!

... overalt var der mennesker, som sang og løb og gik og sprang og omfavnede hinanden, der stod mennesker på sportovnene, oppe på taget, bålene flammede, mørklægningspapir krøb som lastbil krydsede gaden og standsede et øjeblik, og oppe på ladet stod fire mænd i lange frakker og stålhjelme som store kar og havde maskinpistoler i hænderne og et bind på armen, det var dem!, hvor havde de været, hvorfor var de der pludselig nu? Hvor kom de fra, videre, videre

...

Klaus Rifbjerg: *Drengene*, 1977, s. 116.

Næppe nogen anden enkeltperiode i Danmarks nyere historie har efterfølgende udløst et sådant væld af bøger og tidsskriftsartikler som den tyske besættelse 1940–1945. Der var i det befriede Danmark et stort marked for både værker og enkeltpublikationer, mest om modstandsbevægelsen. Der blev blandt meget andet produceret frihedskæmperbilleder. Kravet om en synliggørelse af kampens helte blev følt af både massemediernes redaktører og forlæggerne.

Derfor blev der fremstillet »frihedskæmperbilleder«, billeder som siden gled ind i Danmarkshistorien, skolebøgerne og måske især i vor almindelige forestilling om tiden. I dette essay vil jeg fiksere nogle af disse frihedskæmperbilleder, sætte dem op mod både den forudgående besættelsestid og den efterfølgende lange efterkrigstid, følge faser i billeddannelsen, hvordan nye billeder kom til, afdække nogle af de behov, de indfrie, og de praktiske problemer, billedmagerne stod overfor. Billederne er der ikke bare, heller ikke når det gælder samtidshistorien. De skal blive til.¹

Klaus Rifbjerg kredser flere gange i sit forfatterskab om mødet med frihedskæmperne i majdagene 1945. Det var de hidtil usynlige og ukendte helte, der pludseligt blev til rigtige mennesker. Indtrykket var stærkt og varigt. En intens oplevelse, han må bruge mange og stærke ord for at videregive: åndeløst, hjertestandsende, et slag i hjertekulen var det for første gang at se danske frihedskæmpere – en lastbilfuld på hjørnet af Amagerbrogade og Tingvej.² Jeg hører selv som årgang 1951 til en af de generationer efter 1945, for hvem intet

omkring besættelsestiden og frihedskampen er selvoplevet, men hvor alt har skullet og stadig skal ske gennem billed- og bevidsthedsdannelse. Tillige hører jeg til en generation, for hvem frihedskampen ikke er en hellig ko. Nok var den antinazistiske modstandskamp et ubetinget gode, men det hindrer ikke bl.a. en kritisk distance til en del af de frihedskæmperbilleder, min generation er blevet præsenteret for.

Talrige samtaler med tidligere modstandsfolk – senest min tidligere kollega, førstebibliotekar Mogens Weitemeyer – har overbevist mig om, at det er svært at yde deres indsats retfærdighed. Når alle kendsgerningerne ligger nogenlunde klart, får jeg at vide, at den helt særlige stemning, de virkede under, kan jeg alligevel aldrig sætte mig ind i. Det er givetvis rigtigt, og påpejningen af den begrænsning skal hermed være videregivet læseren af det følgende.

Under kampen – »førbilleder«

Modstandskampen krævede fra den spædeste start diskretion, hemmelighedelse og frem for alt anonymitet. Ikke alene måtte de danske myndigheder og offentligheden ikke kende de involveredes identitet, det var også en fordel, hvis modstandsfolkene heller ikke indbyrdes kendte hinandens virkelige navne. Betydningen af »security« blev klar for alle, for nogle først da det var for sent. Myndighederne søgte til 29. august 1943 at få anonymiteten brudt. Befolkningen blev opfordret til at melde de personer, som bød samarbejdspolitikken trods og forstyrrede natteroen med skjult fremstillede tryksager og brag. At sætte sig op mod landets regering og dets politik er en alvorlig forbrydelse.

Det første kendte kriminelle ansigt var folketingsmand, formand for Danmarks kommunistiske Parti, Aksel Lar-

sens. Han udfordrede tilmed autoriteterne ved at stå åbent frem i en af de mest berømte ulovlige publikationer under besættelsen overhovedet, *Danske Toner*, da den lovgivende magt lige havde forbudt hans politiske virksomhed på et tvivlsomt retligt grundlag. Det gjorde næppe større indtryk på den brede offentlighed, manden var kommunistisk partiformand og havde allerede dermed sat sig selv udenfor, men der var dog kommet et ansigt på modstandskampen. Aksel Larsen blev nemlig eftersøgt, da det ikke lykkedes at hitte ham ved arrestationen af adskillige hundrede kommunistiske partimedlemmer i sommeren 1941.³ Blandt de flere, der snart efter gav ansigt til modstandskampen, var professor Mogens Fog og redaktør Ole Kiilerich. Fog skrev sig med et par breve til sine landsmænd ind i modstandsbevægelsens og Danmarks historie med ét slag i december 1942, da han ville forklare, hvorfor han var gået under jorden for at bekæmpe samarbejdspolitikken. Han og endnu mere Kiilerich var personligheder, som offentligheden kunne kende og genkende. Det var begge samfundsborgerne, som man ikke skulle have forventet sig noget sådant af. Udtrykt på en anden måde: Pæne mennesker. Prisen på Fogs og Kiilerichs personer satte det danske politi til 5.000 kr. for hver. Det var rigtigt mange penge dengang, mere end årslønnen for en ufaglært arbejder. Aviserne bragte med en enkelt undtagelse en efterlysning af dem med udførligt signalement og portræt den 2. februar 1943.⁴ Disse portrætter er rigtige frihedskæmperbilleder, og dog er de næsten ikke blevet brugt som det (ill. 1).

Modstandskampen kaldte ulige flere hidtil anonyme mennesker til ulovligt arbejde. Dem fik befolkningen kun lejlighedsvis et ansigt på, når politiet fik held til at afdække de ulovligt arbejdedes identitet og kunne udsende efterlysninger med både fotos og navne. Et eksempel: Fra Faxe Kalkbrud var der

Arrestationerne for illegal Virksomhed

Fortsat fra Side 1.

Myndigheder, tilstaaet at have deltaget i Drøftelser angaaende Bladet, Prytz tillige selv at have skrevet Artikler til dette.

Endvidere var i Sagen anholdt to andre Personer, der i Mellemtiden atter er blevet løsladt.

Eftersøgning af Professor Fog og Redaktør Küllerich

Den iværksatte Undersøgelse har yderligere godtgjort, at Professor Mogens Fog og Redaktør Ole Küllerich paa betydende Maade har deltaget i

„Frit Danmark“s illegale Arbejde og i intim Forbindelse med Danmarks illegale kommunistiske Parti har fremmet „Frit Danmark“s Formaal. Professor Mogens Fog og Redaktør Ole Küllerich har ved at flygte unddraget sig Ansaret.

For Oplysninger, der kan føre til Paagribelsen af de to sidstnævnte Personer, udsættes en Belønning paa 5000 Kr. for hver. Meddelelse kan gives til Statsadvokaten for særlige Anliggender paa Politigaarden eller til nærmeste Politimyndighed.

Professor Mogens Ludolf Fog, født

Professor Mogens Fog og Redaktør Ole Küllerich.

paa Frederiksberg den 9/6 1904, signaliseres saaledes:

Ca. 175 cm høj, slank, markeret Ansigt, sort Haar, iført graameleret Jakkesæt, sort Overfrakke, grøn, blød Hat, brune Handsker, svære brune Sko.

Redaktør Ole Gerhård Küllerich Svendsen, født i København 10/6 1907, signaliseres saaledes:

175—178 cm høj, alm. Bygning, glat lyst Haar med Skilning, iført brunt, svært Tweed-Jakkesæt, blød Hat.

København, den 1. Februar 1943.

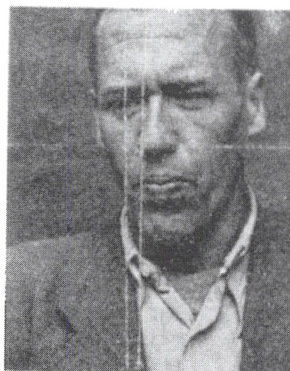
1. Efterlysning af Mogens Fog og Ole Küllerich den 1. februar 1943. Bragt i Politiken den 2. februar 1943. Foto: Det kongelige Bibliotek.

blevet stjålet sprængstof. Den 20. februar 1943 offentliggjorde aviserne en efterlysning med billeder af de formodede hovedmænd, fem i alt. Den samlede dusør for oplysninger, der kunne føre til deres pågribelse, var 25.000 kr. Efterlysningen førte ikke alene til et par anholdelser, men også til den første dødsdom, som dog ikke blev eksekveret. Hvem der fik de 25.000 kr., er uvist.⁵ Blandt de efterlyste fra denne lovløshedens periode var også en af grundlæggerne af sabotageorganisationen BOPA, kommunisten, skibsværftsarbej-

der Eigil Larsen. Han forsøgte at ændre sit ansigt ved politiets fotografering, så det portræt, alle kunne stifte bekendtskab med ved efterlysningen i april 1943, var lidet pynteligt.⁶ Han levede i tiden før august 1943 op til befolkningsflertallets forestillinger om en kommunist og eftersøgt terrorist, der deltog i kriminel undergrundsaktivitet. Når politiet havde et foto af manden, skyldes det naturligvis, at man tidligere havde haft fat i ham. Han havde siddet inde-spærret i Horserød som kommunist og havde haft den frækhed at undvige gen-

2. Efterlysning af
Eigil Larsen.
Foto: Det kongelige
Bibliotek.

Efterlysning.

Eigil Peter Theodor Larsen (Kbhvn., 2^{1/2}/03), Skibsværftsarbejder, ca. 185 cm høj, kraftigt bygget, mørkeblondt Haar, graasprængt ved Tindingerne, høj Pande, stort Ansigt, fremskudt Hageparti, udstaaende Kindben, tykke Læber, foran i Munden 2 forlorne Tænder, under et Ophold i Esbjerg i Marts 1943 var han iført toradet sort Overtrække med glat Ryg og mørk, blød Hat eller Skotøj, der muligt var omsyet af Jernbaneuniform o. l., samt graalig Sixpence, eftersøges sigtet for Sabotage og **skal anholdes**.

Larsen, der er efterlyst med Anh.besl. i D.P.E. 133, 262 og 263 42, var interneret for kommunistisk Virksomhed, men undveg Natten mellem den 10' og 11^{1/2} 42 fra Statens Lejr i Horsørød. Han sigtes for at være Gerningsmand til Jernbaneattentaterne ved Espergårde den 1^{1/2} og 6^{1/2} 42 og sigtes for at have anstiftet Jernbaneattentaterne ved Esbjerg den 11' og 20^{1/2} 43; endvidere kan han mulig sigtes for Jernbaneattentaterne ved Odense den 29^{1/2}, 16^{1/2} og 24^{1/2} 43.

Det menes, at han for Tiden færdes paa Fyn og i Jylland, og det henstilles, at han bliver eftersøgt saa energisk som muligt.

For Oplysninger, der kan føre til Anholdelse af paagældende, udloves **en Dusør paa indtil 5000 Kr.**, som fordeles efter Justitsministeriets nærmere Bestemmelse.

Statsadvokaten for særlige Anliggender, den 6' April 1943.

Troels Hoff.

nem en tunnel, han selv havde gravet. »Skal anholdes« var udhævet i efterlysningen. Eigil Larsen var en farlig mand for samarbejdspolitikken. Hans hovede ville myndighederne give lige så meget for som Fogs, Kiilerichs og »sprængstofftyvenes«, hvilket siger noget om hans betydning. I hans tilfælde førte efterlysningen ikke til noget, selv om der altså var et billede af ham (ill. 2).⁷

»Efterlysningsfotografierne« er aldrig rigtigt blevet andet end førbilleder, selv

om de er mere autentiske end de senere »frihedskæmperbilleder«. Der klæber nemlig den ubehagelighed ved en række af disse efterlysningsportrætter, at de gør opmærksom på de danske myndigheders rolle som frihedskæmperfølgere indtil 29. august 1943. De udlovede dusører understreger tilmed opfordringen til stikkeri over for medborgere. Stikker var noget af det værste, man kunne blive beskydt for. De var ikke kun menneskelige udskud, men havde

også modstandsbevægelsens kugler og en kiste som udsigt. Adskillige hundrede stikkere blev aflivet i de sidste krigsår for at stoppe meddelervirksomheden, hvilket i høj grad har været bekendt i offentligheden. Efterlysningsbillederne har ikke kunnet gøres fri af deres oprindelige funktion. Dermed har de ikke været brugbare. Det hører til de absolutte undtagelser, når de medtages i værker om besættelsen og modstandskampen. Den meget udbredte *Besættelsens Hvem Hvad Hvor* kommer uden om det ved at vise en side af et internt *tyisk* »forbryderalbum« med danske eftersøgte.⁸ Så er de danske myndigheders og lovlydige borgeres rolle før 29. august 1943 ude af billedet.

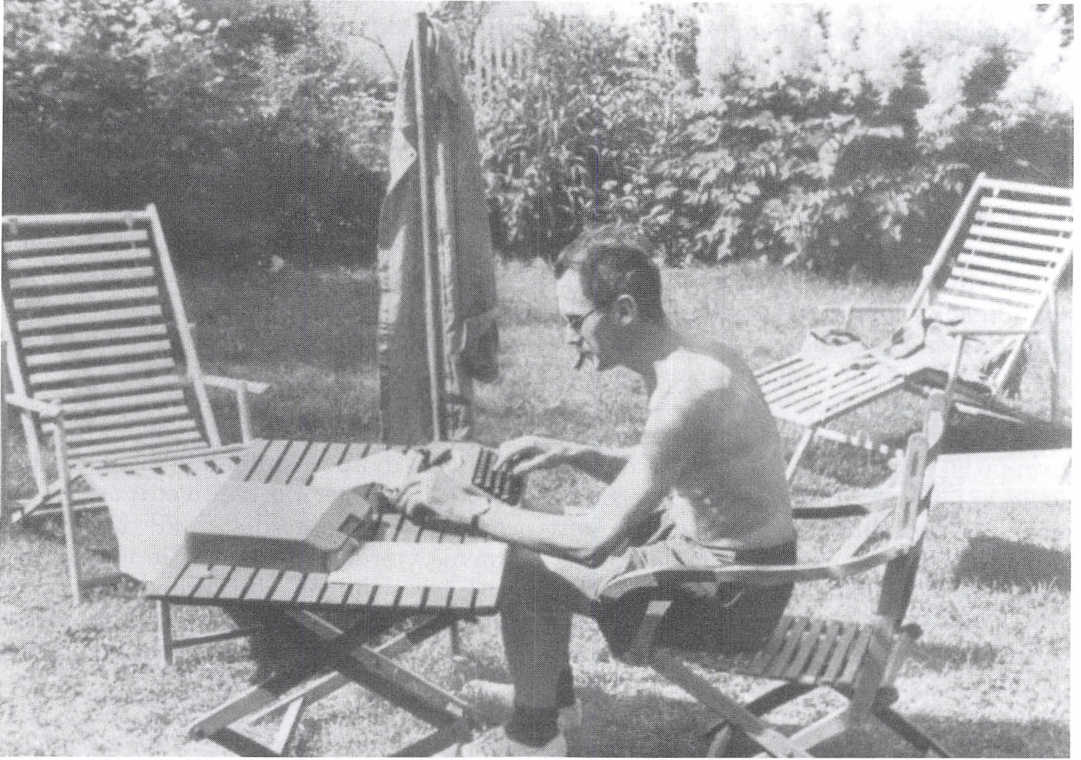
Fra 29. august 1943 – vendepunktet – blev det lidt lettere med holdningerne end med billederne. Tyskerne overtog sabotagebekæmpelsen, det ulovlige arbejde blev illegalt, terroristerne blev efterhånden for befolkningsflertallet til frihedskæmpere. Billederne af dem måtte dog stadig stort set fattes. Gestapo og dets danske håndlangere var en endnu større trussel, end de danske myndigheder havde været. I stedet for mennesker blev sønderbombede og ødelagte bygninger, afsporede tog og meddelelser om arrestationer og henrettelser af ukendte danske de »førbilleder«, offentligheden blev bekendt med. De illegale blade kunne på det punkt som regel ikke gå længere end den legale presse. I en del tilfælde gav de dog identitet og eftermæle til nogle af de mennesker, som var blevet henrettet af tyskerne, hvor den legale presse havde mundkurv på. Stærkest virkede (og virker) det indirekte billede, som blev givet gennem gengivelse af afskedsbreve fra henrettede danskere. Det gav både samtiden og eftertiden et dybt indtryk af nogle mennesker i deres livs sværeste øjeblik, hvor de skulle tage afsked med livet og dem, de havde kær. Store ord fra almindelige mennesker i det sidste

øjeblik.⁹ De sidste afskedsbreve gav og giver et autentisk billede uden billeder.

Lige så autentiske er fotografierne i de legitimationspapirer, alle skulle være i besiddelse af fra 1. august 1944. Deres største kvalitet er, at de er samtidige, men hvem vil ikke hellere se et foto af frihedskæmperen fra tiden, hvor han var aktiv og måske forklædt, i stedet for et senere opstillingsbillede? Svaret synes let nu, men var det ikke i de første efterkrigsår. Først med nogen forsinkelse vandt de autentiske portrætter frem på bekostning af de usamtidige optagelser.¹⁰

De billeder, som blev taget af mennesker involveret i modstandsarbejdet, kunne ikke viderebringes til offentligheden. Det har næppe heller været mange.¹¹ Sikkerhedsrisikoen var for stor. Ét foto fra den farlige tid har dog senere fæstnet sig på min nethinde: Mogens Fog siddende udendørs i en have i Skovlunde under folkestrejken i København i sommeren 1944. Let forklædt. Det er varmt, han sidder med bar overkrop bøjet over skrivemaskinen i færd med at skrive udkast til en af Frihedsrådets proklamationer i en vigtig fase af kampen, hvor der blev prøvet kræfter med både de gamle politikere og besættelsesmagten.¹² Han er et billede på den åndelige modstand, som var en forudsætning for den væbnede kamp. Han repræsenterer i det billede både de mange, der skrev, producerede og distribuerede de illegale tryksager landet over, og de få, som tog sig af sabotagen. Det er civilisten, der fandt det nødvendigt at gøre modstand mod nazismen, hvor regeringen og militæret havde valgt at give efter – til landets bedste. Modstandskampen var i sin vigtigste fase civilisternes kamp; officerer, politifolk og nogle samarbejdspolitikere kom til, da stemningen var vendt (ill. 3).

Det sidste krigsår bragte mange ind i illegale »ventegrupper«. Militært organiserede grupper, der, som navnet an-

3. Mogens Fog ved skrivemaskinen i sommeren 1944.
Foto: Det kongelige Bibliotek.

giver, skulle vente på opgørets time og først træde i funktion, hvis tyskerne til allersidst ikke ville overgive sig. Deres opgaver lå efter befrielsen. Der var en voldsom tilgang til disse ventegrupper i besættelsens sidste måneder. I maj 1945 udgjorde de mindst to trediedele af modstandsbevægelsen.¹³ De mange i ventegrupper og de færre aktive, heraf nu relativt få fra tiden før august 1943, gik ind til den samme befrielse, fik det samme armbind. Der blev næppe differentieret i offentligheden, da det glade budskab lød. Der var måske alligevel forskelle.

Efter befrielsen og under
retsopgøret:

»Frihedskæmperbilleder«

Da befrielsesbudskabet den 4. maj om aftenen havde lydt over radioen, gjorde modstandsbevægelsens arrestationsgrupper sig klar til at internere et stort antal danske i løbet af de følgende dage. Ventegrupperne kom i aktion. Arrestationslisterne lå klar ud over landet. Samtidig kunne forlæggere og redaktører skride til færdiggørelsen af de bogværker, som havde været forberedt i det skjulte i krigens sidste år og blot afventede det endelige tyske nederlag. Endelig var der avis- og ugepressen, som fik travlt med både at opfange befrielsen og prøve at indhente noget af

det forsømte fra de seneste år. Der var et kapløb om de gode historier og de bedste billeder. Store oplag ventede dem, der kunne slå igennem med tryksager om den modstandskamp, som havde været ført af anonyme personer. De skulle frem i lyset nu. Det blev gjort til et folkekrav at få navne og ansigter på heltene såvel som på skurkene. Nu skulle alt for en dag i den fri presses og meningsdannelses navn. Nogle af heltene ville gerne stille op, mens andre af mere eller mindre idealistiske grunde foretrak anonymiteten.¹⁴

Der stod man så med mange gode og dramatiske historier, tillige var der et væld af fotos af ruiner og ødelagte skinner, men hvor blev menneskene af? Der dukkede ikke pludseligt de billedkilder frem, som havde været udtørret i de foregående år. På redaktioner og forlag måtte man selv i gang for at tilfreds-

stille befolkningens nysgerrighed og gøre produkterne salgbare. Konkurrencen var hård.

Lettest gik det med Frihedsrådet, hvis medlemmer alle straks blev kendte og fotograferet ved talrige lejligheder. Der kom en særskilt bog om dem med portrætter endnu samme efterår. Imidlertid var der ikke fotos fra de illegale møder og mødesteder under besættelsen, heller ikke af den arresterede Mogens Fog eller bare noget, der lignede autentiske billeder fra dengang, der kunne publiceres.¹⁵ Medlemmerne lod sig heller ikke udklæde, når bortses fra frihedskæmperarmbindet, som de bar enkelte gange. De blev ved med at optræde som de civilister, de hele tiden havde været og fortsat ville være.

I deres hunger efter billeder tog massemedierne tilflugt til en række kunstgreb for at sikre sig frihedskæmperbil-

4. Frihedskæmpere med pige ved Charlottenborg.
Foto: Det kongelige Bibliotek.

leder. Fotograferne blev sendt på gaden for at fotografere modstandsfolk i aktion under arrestationerne og på opsamlings- og interneringsstederne. Der synes at have været en vis velvilje med hensyn til at stille op i frihedskæmpermundering og rette maskinpistoler mod de udskud, der var anholdt og interneret i majdagene. Udskuddene blev vist med hænderne på eller højt over hovedet for at understrege rollefordelingen. Hvem der nu havde magten, og hvem der skulle ydmyges. Turen til lastvognen gennem den ophidsede menneskemængde og siden bortkørslen på åben lastvogn var yndede motiver. Der foreligger sådanne frihedskæmperbilleder fra næsten hele landet. I særligt grelle tilfælde blev de anholdte forsynet med skiltning og påskrift eller hagekors, der fortalte hvilke typer, det drejede sig om (ill. 4).¹⁶ Det fortæller også lidt om, hvilke mennesker, der var med til at foretage anholdelserne. Unge mænd, der næppe helt havde forstået, at frihedskampen bl.a. rettede sig mod den slags adfærd og metoder over for andre mennesker. Det var nazister og fascister, som hængte deres ofre ud med skilte og jødestjerner, ikke demokratiets forkæmpere, der blot havde erstatet ordet »jøde« med »stikker« eller »nazist«. Måske skal befrielsessommerens tilfælde af overgreb og magtmisbrug ses som et udtryk for, at modstandsbevægelsen til sidst havde fået elementer ind i sine rækker – i ventegrupperne? – som nok var blevet skolet i våbenbrug, men ikke helt i demokratisk adfærd.

Ydmygelsesbillederne fra arrestationsaktionerne gik ufrivilligt hen og blev alt andet end positive udtryk for frihedskampen. Disse frihedskæmperbilleder kom til at signalere hævnfølelse med ydmygelsen sat i system. Krav om brud på almindelige retsprincipper for at få ordnet sikkert skyldige, men endnu ikke dømt eller for letfældigt slupne, ligger i klar forlængelse heraf. Det gør også de alvorlige tilfælde af

selvtægt og frihedskæmperdemonstrationerne, som der var en del af i befrielsessommeren. De fandt sted adskillige gange og forskellige steder, når man fandt domme for milde eller udrensningen for lemfældig.¹⁷ Sært nok er frihedskæmperdemonstrationerne tilsyneladende ikke sluppet gennem historiens nåleøje, så billeder fra dem er ikke kommet ind i den kollektive historiske bevidsthed. Måske var fotograferne bare ikke til stede, eller redaktører og forlæggere har ikke senere fundet, at de solgte et budskab? Fra massemedierne gled kun ydmygelsesbillederne ind i store dele af litteraturen, såvel den samtidige som den senere. De må appellere til noget.

Der kom andre billeder fra de talrige befrielsessfester, hvor modstandsfolk paraderede, og modstandsledere talte. Blandt de mange paraderende var både afdelinger fra BOPA i rigtige militæruniformer påsyet »BOPA«¹⁸ og uniformerede politifolk. BOPA viste sine »hærenheder«, man var rigtige *partisaner*, og politiet demonstrerede, at det havde været med på den rigtige side. Uniformeret undergrundsarbejde hørte til undtagelsen, men når det mere gjaldt om at signalere bypartisan eller politimand end modstandsmand, måtte uniformen på. Det giver en bestemt type frihedskæmperbilleder og måske lidt uorden i billeddannelsen: Betjente i uniform var indtil 29. august 1943 en fare for »terroristerne«, og det var først rigtigt efter 19. september 1944, da politiet blev taget af besættelsesmagten, at mange betjente kom ind i det illegale arbejde. Det arbejde gjorde de uden uniform! Tilsvarende optrådte BOPA's »partisaner« ikke uniformerede under besættelsen, heller ikke under de helt store aktioner, hvor snesevis af mand var med. Derimod var der efter befrielsen hos nogle en vis trang til at militarisere modstandskampen, selv om den ikke havde været rettet direkte mod den tyske værnemagt. Derfor skulle de

5. Hugo Horwitz
(t.v.).
Foto: Det kongelige
Bibliotek.

kæmpende civilister gerne gøres til partisaner som i Jugoslavien eller Grækenland. Egentlig behøver deres indsats ikke den slags billeddannelse.¹⁹ Det er klart, at i åben kamp ville let bevæbnede danske civilister trække det korteste strå over for besættelsesmagten.

Modstandskammerater stillede op landet over, og der blev taget gruppebilleder. De glade stunder skulle foreviges. Nogle opstillingsbilleder er ganske pudsig, f. eks. den forsyningsgruppe fra

Horsens, som placerede sig foran de to biler, der havde kørt »godset« hjem, men også fik spændt en faldskærm ud over sig til lejligheden!²⁰ For eftertiden giver de kun en svag forståelse af den glæde og lettelse, disse mange mennesker følte, men man er ikke i tvivl om, at der endnu var drenge gemt i de unge mænd. Hos mig trænger især et af disse glædesbilleder sig frem i bevidstheden. Det er af den unge modstandsmænd Hugo Horwitz med kammeraten Johnny, der i

6. Frihedskæmpere ved erobret naziflag.
Foto: Det kongelige Bibliotek.

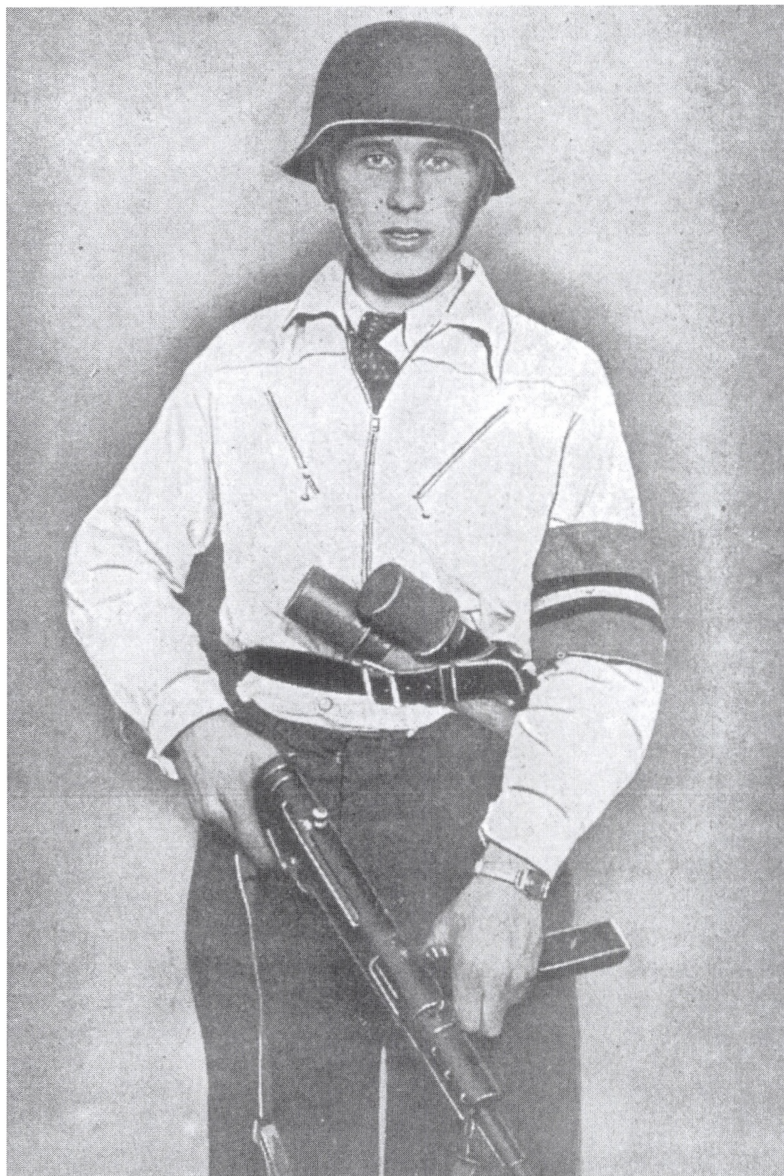

majdagene blev fotograferet i engelsk uniform skulder ved skulder, smilende af umiddelbar, uforstilt glæde.²¹ De skulle danne vagt i Special Forces' hovedkvarter i København. Der var altså en særlig grund til uniformeringen. Måske virker billedet så positivt, fordi Horwitzs ledsagende erindringer efterlader indtrykket af en meget sympatisk mand (ill. 5).

Det billede kan tages som et grelt

modstykke til det banale opstillingsfoto, hvor to frihedskæmpere fra Korps Aagesen iført den gængse mundering for perioden, herunder langskaftede støvler, mellem nogle boligblokke har kørt en motorcykel ind over et erobret naziflag fra krydseren »Nürnberg«.²² Nazismen har de ganske vist under både motordæk og støvlehæl, men som frihedskæmperbillede er det udtryk for den spekulation (hvis ikke også inflation),

7. Forsideillustration til Danmarks Frihedskamp. Foto: Det kongelige Bibliotek.

der straks gik i begrebet frihedskæmper (ill. 6). Frihedskampen havde været civilisternes oprør, og alligevel skulle de i majdagene 1945 absolut militariseres. Armbindet var tilsyneladende ikke nok for offentligheden, i hvert fald ikke hvis der skulle komme brugbare »frihedskæmperbilleder« ud af det. Offentligheden ville åbenbart have noget bestemt, og det fik den sandelig. Der skulle mere

til for at signalere modstand, kamp og magt end et armbind. Fra den store verden kunne man i aviserne se de allieredes soldater i uniform og svært bevæbnede. Noget lignende måtte kunne præsteres herhjemme... Måske har nogle af de unge mænd tillige gerne villet klæde sig ud og spille de skrappe drenge?

Et var, at der kunne være farlige modstandere at gøre op med i maj 1945,

og at det krævede en særlig mundering og udrustning af modstandsgrupperne; noget andet, at »udklædning« af frihedskæmpere blev almindeligt. På møder og ved arrangementer optrådte de i cottoncoats, nogle med langskaftede støvler, den uundværlige stålhjelm, maskinpistol, et kraftigt bælte, måske tilmed skrærem og naturligvis frihedskæmperarmbindet, selv om det kom til at syne af vel lidt med de øvrige slagkraftige attributter. Toppunktet af absurditet nåede frihedskæmperudklædningen på omslaget til det meget udbredte *Danmarks Frihedskamp*, som udkom på Forlaget Nutiden i mange hefter allerede fra september 1945. Redaktører var så solide journalister som Ebbe Munck og Børge Outze, men måske er billedet alene udtryk for udgiverens dispositioner. På omslaget af hvert eneste hefte måber den samme meget ungdommelige »frihedskæmper« beskueren i møde udstyret med kort jakke, bælte med to håndgranater, stålhjelm, maskinpistol og armbind. Støvler bærer han muligvis også, men det tillader billedbeskæringen os ikke at afgøre (ill. 7).

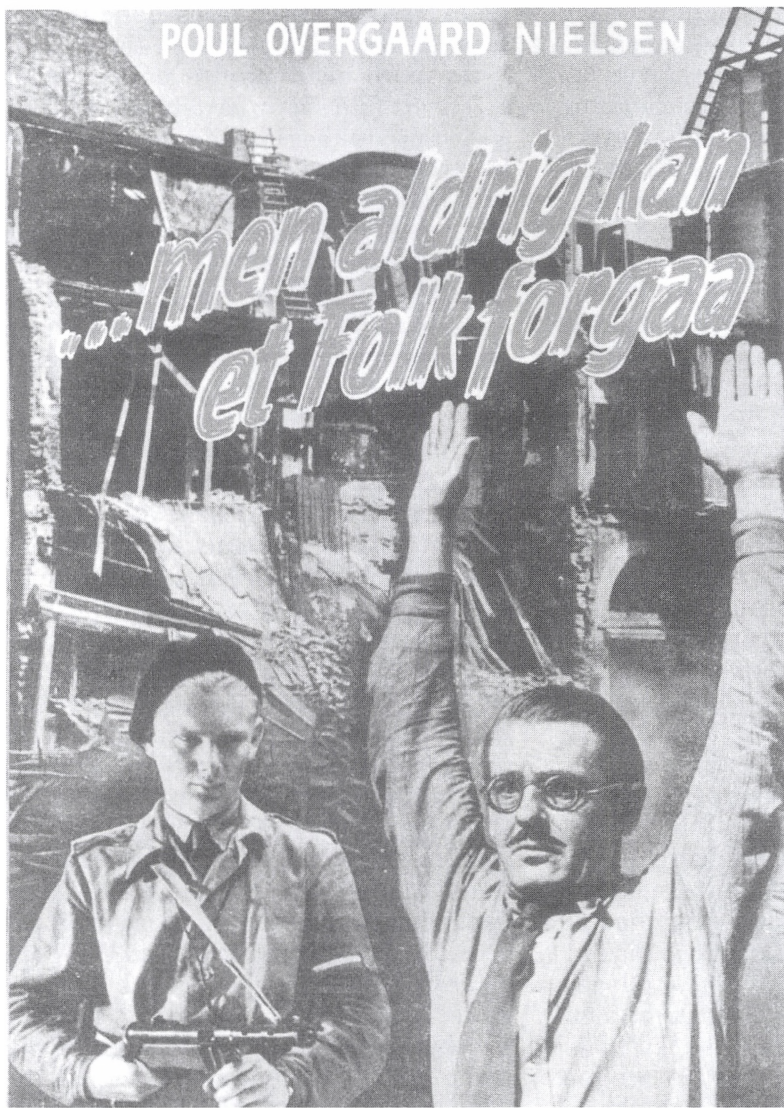
Var det sådan en størrelse, man kunne møde ved nattetid i gang med at trykke illegale blade eller i færd med at forøve sabotage under besættelsen? Svaret er givet. Naturligvis ikke, men en almindelig civilist, der ikke var til at skille ud fra mængden, ville næppe sælge i 24 hefter eller mere. Der skulle noget mere slagkraftigt til, og endnu et frihedskæmperbillede var blevet til, som fiktion og uden nogen mening i forhold til realiteterne. Modstandsfolkenes kroniske våbenmangel i besættelsestiden, herunder specielt manglen på maskinpistoler, modsvares af den svære bevæbning, de udstyres med efter 5. maj på fotos som dette og talrige andre. Heldigvis er det nævnte værk i øvrigt overvejende mere ædrueligt i sin billeddækning, end omslaget lader ane,²³ dvs. der er den påtvungne mangel på billeder af de mennesker, det handlede om,

mens resultatet af deres handlinger i form af bl.a. sabotager kan ses.

De mere eller mindre uniformerede og i hvert fald svært bevæbnede frihedskæmpere dukker op i mange efterkrigsudgivelser. Poul Overgaard Niensens ... *men aldrig kan et Folk forgaa* har et til *Danmarks Frihedskamp* konkurrerende frihedskæmperbillede på omslaget: Den unge mand med maskinpistol sigter på en forskræmt person i forgrunden, som holder armene højt over hovedet. Baggrunden er en bygning i adskillige etager, ødelagt ved sabotage, må vi gå ud fra (ill. 8). Bogen nåede mindst 11. oplag og solgte over 50.000 eksemplarer. Med årene er behovet for at fremstille den aktive modstandsmand som sådanne typer taget af. Det er således et frihedskæmperbillede, der er en absolut undtagelse i den videnskabelige litteratur. Dog kunne redaktionen af *Helsingør Kommunes Museers Årbog* i 1981 ikke lade være med på ny at føre typen frem på omslaget, tilmed i farve, på et bind, der omhandler modstandskampen i Helsingør 1940–1945.

Værket *Danmarks Frihedskamp* kan tjene som eksempel på en anden fremgangsmåde, man greb til for at kompensere for manglen på billeder: Det konstruerede foto. Nogle blev til allerede under besættelsen, men straks i den første befrielsesuge blev det en almindelig måde at dække billedsiden på. I *Billed-Bladet* for 15. maj er der en hel serie af fotos fra et illegalt trykkeri, optaget umiddelbart før 4. maj. I bedste fald bliver det oplyst, at der er tale om rekonstruktioner, men det er ikke altid, og så må man gætte. Nogle af rekonstruktionerne er så primitive, at de let lader sig afsløre. I *Danmarks Frihedskamp* er der side 350 et stort helsides foto af »Modstandsbevægelsens Radiosender paa Nyker Præstegaards Loft«. Man ser en mand på loftet i gang med senderen; han bærer frihedskæmperarmbind! Dermed ryger det meste af autenticiteten, selv om det måske er det rigtige

8. Forsideillustration til Poul Overgaard Nielsens ...men aldrig kan et folk forgaa.

Foto: Det kongelige Bibliotek.

loft. Tilsvarende er der fingerede optagelser fra bl.a. illegal bladfremstilling, våbenmodtagelser, hold-ups og jernbanesabotager. Alene det, at der kan herske tvivl om autenticiteten, er med til at svække fotografiernes dokumentariske virkning, og det rammer også de få billeder, som virkeligt er det, de giver sig ud for.

I den makabre ende er der nogle virkeligt hårdtslående konstruerede fotos af torturscener: Piskede mænd, hvor blodet flyder, nøgne mænd med en jern-

kugle på vej mod skridtet, m.m. Disse frihedskæmperbilleder har fået en ret begrænset udbredelse; de fleste har kunnet nøjes med mindre, f.eks. fotos af de anvendte torturredskaber.²⁴ Der cirkulerer også enkelte fotos, der gengiver, hvordan frihedskæmpere ser ud efter at have været ude for tortur. De første af disse fotos fremkom i den illegale presse. Om de alle er, hvad de giver sig ud for, får stå hen.²⁵ Her som langt hen for de øvrige billeders vedkommende gælder det: Skal man vise en hånd, hvor

neglene er ved at blive revet af, eller kan man nøjes med at vise redskabet, hvormed afrivningen foretages? Det sidste kræver større selvstændig billeddannelse end det første. I mange tilfælde også mere baggrundsviden. Groft sagt henvender og appellerer frihedskæmperbillederne med den mest dramatiske effekt sig til dem med færrest forudsætninger; jo større forudsætninger, des større rolle spiller autenticiteten frem for det konstruerede og dramatiserende.

En helt gennemskuelig form for rekonstruktion var brugen af tegninger. De blev tidligt og siden meget brugt i forbindelse med levendegørelse af forholdene i koncentrationslejrene, men fandt også vej til modstandslitteraturen. I Sven Hauerbachs *5. Kolonne. Århus sabotørernes modige indsats*, 1945, bruges tegninger bl.a. til at gengive en mindre modig aktion, hvor tysklandsarbejdere blev stoppet, fik bukserne trukket af, hvorpå bukserne med indhold af tegnebøger og penge blev brændt. Våbenedkastninger er også gengivet som tegninger.²⁶ Denne form har ikke vundet større udbredelse, givetvis fordi den ikke virker så stærkt som fotografiet, og mændene på tegningerne forbliver mere anonyme. Tegningerne er på en måde mere ærlige; her kan man aldrig komme uden om, at det er en virkelighedsrekonstruktion.

Hidtil har jeg holdt mig til det enkelte for tiden typiske »frihedskæmperbillede«, og pladsen tillader stort set heller ikke andet, men jeg vil lige strejfe problematikken, der drejer sig om den samlede billeddækning af modstandskampen i det enkelte bogværk. Et eksempel må gøre det, selv om der kan drives mange interessante og sigende sammenlignende studier. I det store samlewerk *De fem lange Aar*, redigeret af Johannes Brøndsted og Knud Gedde, er der til slut i tredje og sidste bind et lille selvstændigt afsnit (s. 1496–1529) om modstandsbevægelsen, skrevet af Frode

Jakobsen. Hvis man alene ud fra dette afsnits billeddækning skulle afgøre, hvem der udgjorde modstandsbevægelsen, ville resultatet blive følgende: s. 1505 bilende anonyme sabotører med maskingevær (rekonstruktion?), s. 1507 portræt af kaptajn Højland Christensen i uniform, s. 1509 kommandørkaptajn Lundsteen i uniform, s. 1523 portræt af oberstløjtnant Vagn Bennike i uniform, s. 1529 to frihedskæmpere i fuld mundering træder på naziflag (det tidligere omtalte foto med medlemmer fra gruppe Aagesen). Dette kan bare tages som udtryk for fantasiløs billedredaktion, dårligt håndværk slet og ret. Det kan også betragtes ud fra sin tendens: Den fremtrædende rolle, der gennem billedvalget tillægges officerer, og som understreges gennem deres uniformering. Den giver øget autoritet. Den bekendte »modstandsgeneral« Vagn Bennike optrådte af gode grunde ikke i uniform, da han medvirkede i modstandsarbejdet; tværtimod er det de implicerede civile modstandsfolks opfattelse, at han var gået så dybt under jorden, at han ville få en høj kinesisk orden for at have været en større trussel mod japanerne end tyskerne (Flemming Juncker).²⁷ Billeddækningen er i bedste fald stærkt misvisende, i værste fald direkte historieforfalskning i overspilningen af officerernes rolle på bekostning af civilisternes.

Var der mere realistiske frihedskæmperbilleder fra befrielsesperioden? Der var mange, rigtig mange, men de har det til fælles, at de ikke kun udtrykker glæde og sorgløshed. Frihedskæmpere kom hjem syge og nedbrudte på sjæl og legeme fra ophold i tyske fængsler og koncentrationslejre. Der er nok »de hvide busser«, som optræder en del steder, men mændene i busserne ser vi sjældent tæt på.²⁸ De får lov til at forblive anonyme med deres lidelser. Fra busserne og sygesengene kom disse frihedskæmpere hjem til anonymiteten for i mange tilfælde at slås med sygdom og

9. Ryvangens pæle.

Foto: Det kongelige Bibliotek.

sjælelige forstyrrelser resten af livet. Uden for »frihedskæmperbilledernes« søgelys. De var dog i live, mens de, som kom hjem i kister, nok kort optrådte i massemediernes for derefter at glide ud i ubemærketheden.²⁹ Der skal noget særligt til, hvis fotos af kister, selv med helte, skal vække varigere interesse.

Så var der dem, som blev fundet i de anonyme grave, hvor tyskerne havde ladet dem begrave efter henrettelsen. Stive, navnløse og jordede kroppe, i bedste fald med en seddel i en flaske, som fortalte, at dette var den og den. Disse fotos er skrap kost, realistiske, samtidige frihedskæmperbilleder for perioden. De levede kun kort i massemediernes og fandt ikke videre cirkulation i bogværkerne.³⁰ Måske var det alligevel at gå for tæt på. Det var nok med bille-

derne fra de store fælles genbegravelser, men heller ikke dem har der været et videre genbrug af.³¹ Mindre (i billedmæssig forstand) kunne gøre det, så det alligevel virkede – og virker – lige så stærkt. Jeg tænker på pælene på henrettelsespladsen i Ryvangen. Når beskueren har den nødvendige baggrundsviden, siger disse tre uanselige og afrakkede pæle alt. Alligevel kan det godt overraske lidt, at pælene som symbol ikke er kommet endnu mere omkring i litteraturen, selv om de ikke er overset.³² Pælene er i sig selv anonyme og ligegyldige, men der knytter sig så mange frihedskæmperbilleder, levende, aktive mennesker til de pæle, at det turde være mere end tilstrækkeligt. Atter et eksempel på et rigtigt frihedskæmperbillede uden synlige friheds-

kæmpere, og alligevel et stærkt symbol omfattende alle dem, som faldt i kampen (ill. 9).

Eftertiden: Monumenter og veteranbilleder

Frihedsbevægelsen satte sig selv i scene første gang i sommeren 1945, da der blev lavet en stor udstilling i Frimurerlogen »Det kæmpende Danmark«. I dag giver kun den tilhørende katalog et godt indtryk af, at der ikke blev sparet på nationallyrikken. Der var blevet ført en fælles kamp på tværs af politiske og sociale skel, som Børge Houmann formulerede det. Udstillingen var også et udtryk for, at modstandskampen og frihedskæmperne skulle til at være historie. Det er svært at blive historie. Drejer det sig om afgørende eller intense faser i ens liv, har man det med at hænge ved dem. Således også for mange frihedskæmpere. De organiserede sig i klubber og foreninger, udgav tidsskrifter og bro-

churer og fandt sammen om dyrkelsen af den fælles fortid. De ville have indsatsen husket til gavn for ungdommen og eftertiden. Omverdenen og myndighederne var enige med dem. Den *heroisering*, der var begyndt bl.a. i den illegale presse, mens kampen endnu stod på, blev videreført i massemedierne, ikke mindst på film og i skønlitteraturen.

Derfor begyndte også *monumentaliseringen* af frihedskampen og dens aktive. Frihedsrådets medlemmer blev malet på et stort lærred på en måde, der kan lede tanken hen på renæssancens freskoudsmykninger (ill. 10).³³ Mindtplader, mindesten, buster og frihedskampsmonumenter er nu spredt ud over det ganske land. Formerne spænder fra det primitive og helt enkle til det svulstige og fortænkte. Størst og mest imponant er mindelunden i Ryvangen, åbnet 29. august 1945. Mindesmærkerne for de faldne er meget naturligt i flertal. En ikke ringe del af monumenterne har den nøgne mand som bærende

10. Maleri af Danmarks Frihedsråd. Georg Jacobsen.
Foto: Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg, Hillerød.

11. *Frit Danmark*: Uheldige forslag til frihedskæmper-monumenter.

Foto: Det kongelige Bibliotek.

element, hvilket langt er at foretrække for uniformerede og bevæbnede krigere. Redaktionen af *Frit Danmark* prøvede at mane til at undgå de værste monumentale udskejelser m.h.t. frihedskæmperbilleder. Den opfordrede i efteråret 1945 til dannelsen af en kunstnerisk komite til at vejlede i spørgsmålet og trykte eksempler på det, der burde undgås (ill. 11).³⁴ Stort set synes den bestræbelse at være lykkedes, hvad enten komiteen blev en realitet eller ej. Over-

førslen af majdagernes frihedskæmperopfattelse til mindeplader, buster og monumenter har ikke så ofte fundet sted. Det krigeriske heltebillede heller ikke, men alene i David-Goliath-symbolikken er der tilstrækkeligt stof til kunstnerisk at overskrue det dramatiske og drabelige, som professor Utzon Frank gør det på monumentet på 4. Maj-Kollegiet i Ålborg (ill. 12).³⁵

Derpå fulgte *musealiseringen*, frihedskæmperne skulle på museum, og det er de kommet. Først i lokaler på Nationalmuseet, siden fra 1957 i egen bygning, kendt som »Frihedsmuseet« (Museet for Danmarks Frihedskamp 1940–1945), og derpå yderligere en række specialmuseer og samlinger.³⁶ I disse museer og samlinger kan bestemte frihedskæmperbilleder og -opfattelser følges. Der kan aldrig blive ét frihedskæmperbillede, men derfor er de ikke alle lige gode i forhold til den virkelighed, de forholder sig til. Foran Frihedsmuseet i Churchillparken står som trækplaster en hjemmebygget frihedskæmperkampvogn, »Panserbil V 3«. Stærkt tiltrækkende for de fleste skolebørn. Der fandtes i løbet af besættelsestiden kun den ene af slagsen i hele landet, og den blev først taget i anvendelse efter 4. maj 1945, da bl.a. Lorentzen-banden skulle arresteres i Asserbo.³⁷ Alligevel kan den stå som et symbol for selve modstandskampen. Den er et eksempel på, at det helt undtagelsesvis og under besættelsen totalt betydningsløse gøres til en del af en anden historie, end den egentlig er. Som »frihedskæmperbillederne« fra befrielsen i øvrigt har V 3 meget lidt med den forudgående frihedskamp at gøre.

I takt med den fremadskridende monumentalisering og musealisierung er den anonymisering, som endnu prægede kredse i modstandsbevægelsen i den første efterkrigstid, blevet ophævet. Det var ikke usædvanligt, at frihedskæmpere beholdt deres dæknavne i de første efterkrigstidsudgivelser, og der er

eksempler på, at forlæggere er blevet forfulgt for at have ophævet anonymiteten.³⁸ Endnu i 1954, da Det kongelige Bibliotek udsendte *Besættelsestidens illegale blade og bøger 1940–1945*, forblev bladgrupperne efter eget ønske anonyme. Oplysninger til bibliografien var overhovedet kun givet under den forudsætning. Det fremgår af de til grund liggende spørgeskemaer. Til gengæld blev mange af dem, der var faldet under det illegale arbejde, udtrykkeligt nævnt.

Uden at ville datere omsvinget præcist, må anonymiseringen vist gradvis været ophævet i løbet af 1950'erne. Publiceringen af Jørgen Hæstrups bøger

med den første videnskabelige fremstilling af modstandsbevægelsen og den store opmærksomhed, der blev disse værker til del, kan have spillet ind.³⁹ Nogle frihedskæmpere ville have andel i den ære og status, der lå i at være en af dem, som havde været aktivt med. Medlemslister og tilgangsfortegnelser blev en bestanddel af det trykte stof i veteranbladene. Efterlysninger af gamle kammerater og oplysninger om tidligere illegale grupper ligeledes. De trådte mere og mere offentligt frem som *veteraner* gennem deres foreninger og blade, og de begyndte at optræde som pressionsgruppe og opinionsdannere i

12. »David og Goliath«, Professor Utzon Frank.
Foto: Det kongelige Bibliotek.

kraft af, at de netop var og er frihedskampens veteraner. I samme åndedrag skal det imidlertid med, at der var mange andre, som var aktive under besættelsen, der aldrig siden lod høre fra sig eller alene i baggrunden arbejdede for at lindre de mén, andre havde fået. Før som efter befrielsen var »frihedskæmperen« ikke en entydig størrelse, lige så lidt som modstandsbevægelsen i øvrigt. Billedet kan derfor heller ikke blive det.

Hermed er jeg fremme ved det sidste frihedskæmperbillede, det stadig aktuelle. De aldrende modstandsfolk, som træder frem og siger til eller fra, når der bliver publiceret historiske undersøgelser om en tid og forhold, som de selv har levet med i eller været en del af. *Historiseringen* af frihedskæmperne er den del af eftertiden, som er gået mindst stille af. Kredse i både den samtidige generation og de yngre generationer har stillet sig dette spørgsmål om modstandskampen: Hvordan var det egentlig? Den første, der rigtigt kom til at mærke frihedskæmperindsigelser, var lektor Aage Trommer, da han i 1971 pillede ved betydningen af jernbanesabotagen.⁴⁰ Siden har andre doktorander og historikere måttet stille op til overhøring eller skældud, når tidligere frihedskæmpere mente, at det ikke var den sande og rigtige historie, de skrev. Frihedskæmperen som *historieforvalter*, ikke kun som kilde for historikerne, har vi forlængst fået et billede af ved siden af de billeder, der var opstået i forvejen. Det er kun rigtigt og vigtigt, at veteranerne deltager i den historiske debat, men aktiv medvirken i modstandskampen giver ikke automatisk sandhedsmonopol endsige krav på særlig hensyntagen, hverken når det gælder tiden 1940–1945, eller i spørgsmål om dagens samfund. Det må være vilkårene. Et varigt resultat af frihedskampen er bl.a. almindelige og lige demokratiske rettigheder til alle. Friheds-

kampens veteraner har endnu ikke fået status som hverken kongehuset eller Folkekirken og andre trossamfund, men det kan måske komme?

Noter:

1. Den omfattende produktion af frihedskæmperbilleder i filmen og skønlitteraturen ligger uden for dette essays sigte.
2. Se senest Klaus Ribbjerg: *Karakterbogen. Af et virrehoveds notater*, 1992, s. 43.
3. Kurt Jakobsen: *Aksel Larsen. En biografi*, 1993, bringer et foto af Aksel Larsen, hvor han optræder forklædt som illegal, og fra hans arrestation i november 1942 foreligger politiets fotos af ham offentliggjort (Carl Madsen: *Vi skrev loven*, 1969, ved s. 129).
4. Axel Kjerulf: *Livet i Danmark 1937–1947*, 1, 1947, s. 337; Ebbe Munck/Børge Outze: *Danmarks Frihedskamp, 1945–1949*, 2, s. 607f.; Børge Outze: *Danmark under den anden verdenskrig, 1964–1968*, 4, s. 116–117. Undtagelsen var *Kristeligt Dagblad*.
5. Outze: *Danmark* (se note 4), 4, s. 118; Leif Larsen: *Borgerlige partisaner*, 1982, ved s. 160; Hans Kirchhoff: *Tilpasning – protest eller modstand*, 1985, s. 61.
6. Larsen: *Borgerlige partisaner* (se note 5), ved s. 160.
7. Sidenhen er betydningen af politiets efterlysninger og udlovning af dusører af nogle blevet søgt bagatelliseret i den nationale konsensus' ånd, hvilket imidlertid ikke anfægter pointen her.
8. *Besættelsens Hvem Hvad Hvor*, 1965, s. 331 (3. udg. 1979, s. 223).
9. Efter befrielsen fremkom et udvalg: *De sidste Timer. Afskedsbreve fra henrettede danske Patrioter*, 1946.
10. Tage Fischer Holst: *Gør hvad du ikke tør*, 1965, ved s. 32; Per Eilstrup og Lars Lindeberg: *De så det ske under besættelsen*, 2, 1969, s. 203; Niels Aage Nielsen: *Mellem jyske modstandsfolk 1941–1945*, 1980, ved s. 63; Børge Houmann: *Kommunist under besættelsen*, 1990 (omslaget).
11. Nogle få bringes hos bl.a. Børge Brandt og Kaj Christiansen: *Sabotage*, 1945, men personerne kan ikke identificeres, og det er svært at afgøre, om det er autentiske fotos eller rekonstruktioner.
12. Flemming Bergsøe: *Det underlige Aar, 1945*, ved s. 77; Eilstrup og Lindeberg: *De så det ske* (se note 10), 2, s. 182; Mogens Fog: *Efterskrift 1904–1945*, 1976, s. 191;

- En bog om Mogens Fog*, red. Elias Bredsdorff, 1991, ved s. 144.
13. Nærmere om talstørrelserne hos Aage Trommer i *Besættelsens Hvem Hvad Hvor* 3. udg. 1979, opslaget om modstandsbevægelsen.
  14. Deltagelse i sabotage kunne føre til krav om erstatning, ligesom personer der fejlagtigt var udhængt i den illegale presse, ad rettens vej søgte oprejsning.
  15. Halfdan Lefevre: *Mændene i Danmarks Frihedsråd*, 1945.
  16. Gengivet hos Ernst Mentze (red.): *5 Aar. Besættelsen i Billeder*, 1945, nr. 411; Ditlev Tamm: *Retsopgøret efter besættelsen*, 1984, s. 172, 175, 372.
  17. Om demonstrationerne, se John T. Lauridsen: *Opgør og udrensning: De danske nazister efter befrielsen i 1945*, *Den jyske Historiker* 71, 1995, s. 71, og der anførte henvisninger.
  18. C. Næsh Hendriksen: *Tiden der fulgte*, 1948, s. 44; Gylling Mortensen: *Danske partisaner*, 1955, ved s. 16, 40, 58, hvor partisanopfattelsen er fremtrædende.
  19. BOPA havde vist efter 5. maj opgaver for de allierede, der forklarer uniformens brug på det tidspunkt, men det ændrer ikke ved min pointe m.h.t. ønsket om den militære optræden.
  20. Munck og Outze: *Danmarks Frihedskamp* (se note 4), 2, s. 487.
  21. Hugo Horwitz og Knud Rasmussen: *En sabotørs erindringer*, 1964, ved s. 163.
  22. Gengivet i Munck og Outze: *Danmarks Frihedskamp* (se note 4), 1, s. 53; Johannes Brøndsted og Knud Gedde, red.: *De fem lange Aar* 3, 1948, s. 1529; Kjerulf: *Livet* (se note 4), 2, 1948, s. 512.
  23. Dog bringes det ovennævnte billede med de to frihedskæmpere, motorcyklen og flaget også her (s. 53).
  24. Mentze: *5 Aar* (se note 16), nr. 459–461; Orla Johansen og E. Christoffersen: *Fyn under fem Aars Krig*, 1945, upag.; *Den danske Kamp* 2, 1948, s. 775–777; Outze: *Danmark* (se note 4), 3, s. 105; Eilstrup og Lindeberg: *De så det ske* (se note 10), 2, 1969, s. 159.
  25. Mentze: *5 Aar* (se note 16), nr. 143, 271; Eilstrup og Lindeberg: *De så det ske* (se note 10), 2, 1969, s. 159.
  26. Markus Bjarnason: *Danmark under besættelsen*, 1965, s. 199.
  27. Flemming Juncker: *Men morsomt har det været*, 1983, s. 120.
  28. En undtagelse med et stærkt billede af en anonym underernæret mand er gengivet hos Mentze: *5 Aar* (se note 16), nr. 389.
  29. Næsh Hendriksen: *Tiden der fulgte* (se note 18), s. 207–209.
  30. Georg Andresen, red.: *Aarhus under Besættelsen*, 1945, ved s. 288; Johansen og Christoffersen: *Fyn* (se note 24), upag.
  31. Munck og Outze: *Danmarks Frihedskamp* (se note 4), 2, s. 710; Næsh Hendriksen: *Tiden der fulgte* (se note 18), s. 253–262.
  32. Bl.a. Mentze: *5 Aar* (se note 16), nr. 433; V. la Cour, red.: *Danmark under Besættelsen* 3, 1947, s. 441; *Den danske Kamp* 2, s. 779; Næsh Hendriksen: *Tiden der fulgte* (se note 18), s. 206; Horwitz og Rasmussen: *En sabotørs* (se note 21), s. 151; Bjarnason: *Danmark* (se note 26), s. 228; Bob Ramming: *Øjenvidnet. Sabotørens hverdag*, 1977, s. 70; *Besættelsens Hvem Hvad Hvor*, 3. udg. 1979, s. 137.
  33. Gengivelse i bl.a. Outze: *Danmark* (se note 4), 4, s. 237; Palle Lauring: *Billeder af Danmarks historie*, 1972, s. 242. Jf. Hanne Lopdrup i *Besættelsen 1940–45*. Frederiksborgmuseet 1995, s. 36.
  34. Talrige eksempler er gennem årene afbildet i *Pigtråd* 1946ff. og *VF. Frihedskampens Veteraner* 1959ff.; *Frit Danmark* nr. 8, 1945, s. 3.
  35. *Pigtråd*, nr. 6, juni 1972, forsiden.
  36. Aage Roussel: *Museet for Danmarks Frihedskamp 1940–1945; Nationalmuseets Arbejdsmark* 1960, s. 65–71.
  37. Munck og Outze: *Danmarks Frihedskamp* (se note 4), 2, s. 472. Hos Næsh Hendriksen: *Tiden der fulgte* (se note 18), s. 45, påstås det, at der var flere end dette ene eksemplar.
  38. Et eksempel er Josef Petersen og Bob Jarset: *Holger Danske vaagner*, 1946.
  39. Jørgen Hæstrup: *Kontakt med England 1940–43*, 1954, og *Hemmelig alliance* 1–2, 1959.
  40. Aage Trommer: *Jernbanesabotagen i Danmark under den anden verdenskrig*, 1971.

Virkelighedsbillede af historien

Kirsten Kvist Hansen

Fortid og Nutid, juli 1995, s. 148–153

I forlængelse af »Historikerfejde«-debatten i *Fortid og Nutid* (1993, s. 235–242, 1994, s. 53–69, s. 296–298) peger Kirsten Kvist Hansen på den franske »Annales-skoles« og mentalitetshistoriens betydning for erkendelsen af historikernes uundgåelige tidsbundethed. Hun peger imidlertid på, at denne tidsbundethed hænger sammen med kollektive forestillinger, som betinger hvilke argumentationsformer, der accepteres som gyldige. Her er den videnskabelige rationalitet fortsat dominerende, og Kirsten Kvist Hansen konkluderer, at historikerne ikke bør lade sig lamme af erkendelsen af, at deres resultater kun er tidsbettinget gyldige.

Kirsten Kvist Hansen, f. 1968, studerer historie og oldtidskundskab på Københavns Universitet. Privatadresse: Messinavej 12, 3.th., 2300 København S. mongin@login.dknet.dk.

Den gængse opfattelse af videnskabelig autoritet er i høj grad forbundet med det virkelighedsbillede, der er styrende i vores tid og rum. Graden af bevidsthed omkring et virkelighedsbillede er ikke ens for alle mennesker i det gældende samfund, men alligevel er der visse elementer, der er så gennemgående, at man kan tale om konventioner. Jeg mener, det er relevant at se på debatten i *Fortid og Nutid* om postmodernismen og historiefagets legitimitet, videnskabelighed m.m. som en debat om introduktion eller forkastelse af et helt nyt kollektivt virkelighedsbillede med nye styrende konventioner. Er den rationelle videnskab enerådende, overordnet styrende eller passé som autoritet i vores indre bevidste og ubevidste verden?

Studiet af dette kollektivt mentale liv karakteriseres inden for historiefaget ofte som mentalitets- eller bevidsthedshistorie. Denne gren af faghistorien blev for alvor systematiseret af den franske »Annalesskole«. Ved at lancere teorien om forskellige virkelighedsopfattelser anskueliggjorde de tidlige mentalitetshistorikere netop, at enhver rationalitet er historisk betinget.

Begyndende i slutningen af det 19. århundrede skete der en lang række ting på videnskabsfronten, der i løbet af relativt kort tid førte til introduktionen af et nyt historiesyn.¹ Der var til dels tale om politiske begivenheder på både nationalt og internationalt plan, men også inden for videnskaberne oplevedes et boom på nye fagområder, såsom økonomi, sociologi og psykologi. Inden for historie foregik en stor del af udviklingen i Frankrig, hvor man kan lægge et bekvemt fikspunkt for »den nye histories« formelle introduktion i 1929 med det første nummer af tidsskriftet *Annales d'histoire économique et sociale*. Det blev redigeret af Marc Bloch og Lucien Febvre, der på det tidspunkt begge underviste på det nystartede universitet i Strasbourg. *Annales* tog i første omgang nærmest karakter af et protestforum og markerede en afstandtagen fra den tyske, hermeneutiske historikertradition og fra den narrative, politiske begivenhedshistorie, der i vid udstrækning havde europæiske konger og deres krige som det centrale omdrejningspunkt. Som titlen på tidsskriftet angiver, vendte man sig i retning af so-

cial og økonomisk historie, men derudover også mod bl.a. geografi og mentalitetshistorie. Man ønskede en problemorienteret, analytisk historievitenskabelig, der koncentrerede sig om årsagsforklaringer og som var parat til at benytte en tværfaglig indgang til problemerne. Historiens fokus skulle flyttes fra administratorerne til de administrerede.

Blochs lille bog *Apologie pour l'histoire ou métier de l'historien*² blev aldrig gjort færdig, men den første del, der handler om historiens legitimitet, kan give et udmærket indblik i de overvejelser, der var kendetegnende for de nye historikere. Bloch rejste selv spørgsmålet om, hvordan erkendelsen forstået som åndelig tilfredsstillelse havde sin berettigelse, men han besvarede det aldrig fuldt ud tilfredsstillende. Ikke desto mindre lå historiens legitimitet for ham i dens mulighed for at skabe erkendelse:

*Enten må man fraråde enhver, der kan finde på noget bedre at tage sig til, at beskæftige sig med historien, eller også er det som erkendelsesmulighed, at historien må vise sin gode samvittighed.*³

Verden var for vigtig til, at historien måtte ende som underholdning med virkeligheden som kunstnerisk virkemiddel. For at historie kunne være en »god« videnskab, skulle den dels give en bedre forståelse af sammenhænge, en større erkendelse, dels skulle den rent praktisk være et værktøj til at få en bedre tilværelse. Dette synspunkt var bl.a. inspireret af Henri Berr; forståelse af fortiden skulle føre til kontrol med fremtiden. Bloch mente ikke, de to kunne skilles ad, da forståelse måtte gå forud for korrekt handling.

Mentalitets- eller bevidsthedshistorie havde været genstand for interesse tidligere, men blev først formelt etableret som disciplin i det 20. århundrede. Febvre advarede kraftigt mod en ana-

kronistisk overførsel af den nutidige mentalitet på fortidens samfund.⁴ I stedet for opfordrede han til, at man, før man anvendte psykologien, forsøgte at rekonstruere *det mentale værktøj*, der kendetegnede et bestemt samfund i en given periode ved hjælp af arkæologi, etnologi, filologi, semantik, sproghistorie og ikonografi. Udførelsen af dette kom så i 1942 med værket om Rabelais, hvor han efter en detaljeret undersøgelse af 1500-tallets mentale værktøj i Frankrig konkluderede, at det ikke som tidligere hævdede var muligt for Rabelais at være ateist, da det forudsatte nogle begreber, der ikke var til stede i samfundet på det tidspunkt.⁵

Bloch havde leveret et tidligere bidrag til genren i form af en komparativ undersøgelse af det kongelige franske og engelske healingsritual kendt fra middelalderen, hvor folk, der led af scrofula (kirtelsyge) blev raske gennem kongens berøring.⁶ Bloch ville undersøge hvilken kollektiv bevidsthed, der lå til grund for troen på miraklet, og hvilken indflydelse det igen havde på opfattelsen af monarken. Metoden, han benyttede, var inspireret af sociologen Emile Durkheim og blev karakteriseret af Bloch selv som komparativ etnografi. En af de store kvaliteter i værket er understregningen af det for den tids mennesker »rationelle« i troen på miraklet, hvilket Bloch bl.a. opnåede ved at undlade at affærdige ritualer som overtro, fup og fidus.

Det er ikke uproblematisk at undersøge et samfunds virkelighedsbillede. Man er ideelt set nødt til at arbejde meget bredt og tværfagligt, hvilket også var et af de nye historikers mål. Febvre indvarslede nærmest en ny epoke for historievitenskaben.⁷ Tiden var omme for den aldrende gentleman-historiker, der efter at have akkumuleret viden i årtier satte sig godt til rette i øreklapstolen med sine private noter og nidkært vogtede på, at ingen rivaler vovede sig ind på hans akademiske territorium.

Febvres vision var i stedet et tværfagligt sammensat forskerhold med en historiker som manager.

Man konfronteres også med problemet omkring forandringer. En kollektiv bevidsthed kan let fremstå som et samfunds »uniform«, når man forklarer dens indre sammenhæng med tidens virkelighedsopfattelse. Når man forlader enkeltindividerne og vender sig mod strukturerne, glider man nemt ind i et lukket, homogent kredsløb, det er svært at komme videre fra. Den påviste struktur forklarer, hvorfor tingene er, som de er, men ikke hvorfor eller hvordan de ændrer sig. Bloch valgte at lade den materielle udvikling føre an og derved trække bevidstheden efter sig. Det samme gjorde Jacques Le Goff stadig 50 år senere, da han beskrev mentalitetshistorien som træghedens historie. Det kan passe i visse tilfælde, men det giver ikke en dækkende forklaring på årsagen til mentalitetsændringer, da den omvendte rækkefølge også kan gøre sig gældende; normer og værdier kan »overhale« den materielle udvikling og derved medvirke til at sætte en dagsorden, der præger samfundet. Le Goff påpegede det fælles upersonlige i tankeverdenen; det tankegods, der var fælles for Cæsar og hans ringeste legionær, og han opfattede nærmest mentaliteterne som »et stykke sejt tyggegummi«, der langsomt blev trukket med, men som altid var bagud i forhold til den øvrige samfundsudvikling.⁸ I samme artikel placerede han dog også mentaliteterne i skæringspunktet mellem det individuelle og det kollektive, det bevidste og det ubevidste, det dagsaktuelle og det langsigtede. Hermed når man også op i de noget mere personlige lag af bevidstheden end det, Cæsar delte med legionæren. Denne gliden fra det ubevidste til det bevidste uden klare skel i terminologi er et typisk problem for mentalitets- og bevidsthedshistorien, og det vanskeliggør en diskussion af et samfunds fælles værdier.

I en diskussion af interesseaspektet i mentalitetshistorien har de franske Annales-historikere været i opposition til de marxistiske historikere. Hvor Bloch og Febvre ser mentaliteten som »uskuldigt fællesgods«, finder marxisterne en udnyttelse af bevidstheden i magthavernes interesse. Ved at lære de lavere klasser at opfatte samfundet gennem magthavernes øjne kan bevidstheden manipuleres. Dette er formuleret af Gramsci som »rule by persuasion«. Alex Wittendorff skelner mellem to termer: *mentalitet*, der strækker sig fra det ubevidste i en glidende skala frem til *bevidstheden*, der kan udtrykkes sprogligt i samtiden, og som det derfor er muligt at handle bevidst ud fra.⁹ Denne opdeling giver menneskene en vis form for handlefrihed til at operere i en art uafhængighed af den materielle udvikling. Det er også en påpegelse af, at et givet samfund nok er underlagt de samme grundlæggende mentale konventioner, men at der derudover er forskel på folks bevidsthedsniveauer. Selv om der ikke dannes sig et klart, ensartet skel mellem det bevidste og det ubevidste hverken i nu- eller datidige samfund, mener jeg, det er vigtigt at holde sig forskellen for øje, men det er dog heller ikke problemfrit. Problemet er at skelne bevidsthedens forhold til det øvrige mentale liv. Hvad med det halvbevidste og det, der er så ubevidst, at det er en del af vores grundlæggende virkelighedsbillede: en konvention, vi dårligt nok selv er i stand til at pege ud – i hvor høj grad præger alt dette vores bevidsthed og vores handlinger? Den marxistiske betoning af interesseaspektet i bevidsthedshistorien var tiltrængt, men der er stadigvæk behov for en uddybning af dette aspekt. De nye slag skal nu udkæmpes i det ingenmandsland, som befinder sig mellem det selvfølgelig og det påvirkelige.

Den nyere udvikling inden for mentalitetshistorie er ikke karakteriseret ved fælles tværfaglige projekter, men sna-

rere ved en fragmentering i forskellige retninger såsom antropologi, etnologi, folkloristik og mikrohistorie. På trods af forskellige metodiske valg er de ofte fælles om at tildele historie en identitets-skabende funktion.¹⁰ Hver gang vi lærer noget om fortiden, lærer vi også noget om os selv. Man kan måske sige, at Annales-folkenes fokusering på den »kollektivt mentale triade«, *tid-samfund-rationalitet*, i dag har udviklet sig til en mentalitetshistorie, hvor der ud fra studier af historisk betingede virkelighedsopfattelser drages komparative slutninger om vores egen rationalitet. Der er således sket en udvikling i opfattelsen af historiens legitimitet siden Blochs lidt svævende ønske om erkendelse kombineret med en efterfølgende praktisk nyttefunktion. Men bevidsthed om identitet er dog også en form for erkendelse, så der er ikke tale om et egentligt brud – snarere om en præcisering, idet bevidsthed om ens identitet og aktuelle situation danner grundlag for handling. Historiens nytte er altså ikke, at den tilbyder et mønster, der kan kopieres, men at den giver mulighed for at opbygge en bevidsthed, der kan handles ud fra. Dette øger yderligere historikerens etiske ansvar.

Historikerens handling qua historiker er dels forskning, dels formidling af forskningsresultaterne – som regel i skrift. Det er velkendt, at historikeren indvirker subjektivt på forskningsprocessen og derved påtager sig et etisk ansvar, men i hvor høj grad er historikeren bevidst om sin subjektive indflydelse på formidlingen af forskningen?

Dette bringer os ind på poetikkens område: Hvilke diskursive konventioner er bestemmende for den form for historie, der skrives? Hvilke regler, koder eller procedurer er det, der former en tekst?

Philippe Carrard har undersøgt praksis hos en række historikere fra Annaleskredsen for at se, om den nye tilgang til historie er forbundet med nye måder

at skrive historie på.¹¹ Det betyder konkret, at han har undersøgt, hvem der henvender sig til hvem, med hvilke formål, under hvilke omstændigheder og med hvilke retoriske strategier. Her vil jeg kun komme ind på brugen af subjektet og brugen af narrativet, mens værket i sin helhed kommer videre omkring og er meget anbefalelsesværdigt.

Subjektet blev forvist fra faghistorien af den positivistiske forskning, mens ny-historikerne udviser en meget blandet brug af subjektet i teksten.¹² I visse tilfælde er subjektet kommet ind i varmen igen ved brug af personlig kommentering, eller ved visse former for tegnsætning (»!« eller »...«), der indikerer et følelsesladet, men sløret subjekt. I andre tilfælde er der anvendt en mere akademisk brug af kollektiv-subjekt; »det ved vi fra...« . Der er her underforstået en grad af intersubjektivitet, så udsagnet fremstår som støttet af en gruppe af ligesindede. Endelig er der den mere positivistiske videnskabeliggørelse, der kommer til udtryk ved brug af refleksive verber og den upersonlige brug af 3. person ental (man). Fra et positivistisk standpunkt er brugen af 1. person ental i en fagtekst et klart tegn på uprofessionel optræden, men Carrard gør opmærksom på, at det hos de undersøgte historikere tit blev brugt af de absolut førende forskere. De havde »råd« til at skille sig ud fra flokken, da ingen mistænkte dem for at være useriøse eller uvidenskabelige. Typisk er deres tidlige værker mere »ydmyge« i tonen. Dette fænomen, som nærmest kan betegnes som et »superstar-privilegium«, genfinder vi også herhjemme. Et illustrerende eksempel er festskriftet til Ottar Dahl, hvor professor Steensgaard i sit bidrag tager os med til et besøg hos sin tandlæge (som vi tilmed når at komme på fornavn med), for senere at bruge dennes diagnosticering som analogi til historikerens brug af modeller i forskningen.¹³ Artiklen er skam glimrende; både oplysende, underholdende

og velskrevet. Men retorikken virker netop overbevisende, fordi ingen er i tvivl om, at Steensgaard er en meget dygtig og seriøs historiker. En studerende, der publicerer sin første artikel, skulle nok være sig for at trække læserne med ind i venteværelset af frygt for at blive leet ud.

Et af hovedspørgsmålene til historikere, siden den analytiske historie vandt frem, har været: Skal historikere fortælle historier, eller skal de undersøge og løse problemer? Dette spørgsmål, trukket så hårdt op, leder os hen til problemet omkring narrativet. Annalesfolkene erklærede tidligt, at narrativet var uløseligt forbundet med den gamle form for historie, der kun beskæftigede sig med at remse konger og krige op. Man ønskede fra nu af at dyrke analytisk problemhistorie frem for narrativ historie. I dag varsler bl.a. Peter Burke en »revival of narrative«, men Carrard spørger i stedet, om man nogensinde har forladt det. Det kræver en definition på et narrativ, hvilket Carrard giver som *en tekst med mindst to komponenter, der er ordnede i tid*.¹⁴ Dette er en stram definition, hvilket også har betydning for resultatet af undersøgelsen. Det viser sig nemlig utroligt vanskeligt at skrive historie uden for en overordnet narrativ struktur. En af de få undtagelser er »Montaillou« af Le Roy Ladurie, der er beskrivende inden for en blok af tid og som sådan ikke er fremadskridende.¹⁵ Carrard mener, at på trods af ny-historikernes erklærede anti-narrative historiografi, så formidler de stadig deres problemorienterede forskning narrativt. Det er heller ikke nemt at se en afløser for det overordnede narrativ. Med baggrund i Carrards stramme definition af narrativet er det måske ikke urimeligt at spørge, om muligheden for erkendelse er bundet til en narrativ struktur. Selv i en tekst som Montaillou, med én tidsblok i anvendelse, kan læseren vel ikke undgå – om end ubevidst – at bidrage med sin egen samtid

som en anden komponent, og derved kan narrativets krævede tidsfølge hævedes at være en realitet.

Carrards konklusion er, at den nye tilgang til historieforskningen ikke automatisk resulterede i én ny måde at skrive historie på, men tværtimod åbnede for et væld af nye muligheder. Nyhistorikerne har dels forladt, dels genoptaget narrativet. De er til stede som subjektive fortællere og påberåber sig også en videnskabelig objektivitet. De argumenterer kvantitativt, og de gør brug af billedsprog. De betjener sig åbent af både retorik og streng logik. Dette kan kritiseres fra positivistisk side som dårligt håndværk, mens dekonstruktivister med fuld ret kan anklage det for at indeholde selvmodsigelser. Carrard er dog ikke bekymret; han opfatter det som en ubevidst hybridhistorie og ser det ikke som ødelæggende for historiefaget. Det er en myte med rødder i positivismen, at et værk »skriver sig selv«. Historikeren fører pennen, og poetikken skulle gerne kunne bidrage til at give en større bevidsthed omkring den skriftlige historieformidling for netop derigennem at udvide historikerens bevidste handlemuligheder i udformelsen af en tekst. Historikeren er jo ikke uvant med samspejlet mellem subjektivitet og videnskabeligt arbejde.

Det funktionelle kildesyn og intersubjektiviteten, der er grundlæggende for Annales-folkens tværfaglige historievidenskab, har man arbejdet med i praksis, siden troen på total objektivitet led skibbrud. Intersubjektiviteten er et pragmatisk kompromis. Den er funktionsdygtig i videnskabeligt arbejde, der til en vis grad er subjektivt styret af udøveren selv, men som også skal kunne underkastes prøver for falsifikation og verifikation. Ifølge en streng logik er intersubjektivitet lige så umulig som objektivitet, da subjektive oplevelser pr. definition er individuelle og altså forskellige. Deraf følger en postmodernistisk tolkning, at det er den stær-

kestes subjektive tolkning, der vinder frem som den herskende, da der ikke findes noget, der i egentlig forstand er beviseligt som værende *sandt*.¹⁶ Denne teori, der i sin konsekvens er ultraliberalistisk og antihistorisk, gør derved virkeligheden til et trosspørgsmål. Men det behøver faghistorikeren nu ikke nødvendigvis fortvivle over. Så længe vi arbejder videnskabeligt forsvarligt inden for konventionerne af den virkelighedstolkning, vi befinder os i, er forskningen intakt, fordi den rationelle videnskab er en integreret del af samme virkelighedstolkning. Vi behøver altså ikke at gøre krav på Sandheden, for at vores resultater er gyldige. Man skal bare ikke forledes til at tro, at de er evigtgyldige. Jamen så er vi jo ude i den totale relativisme, vil kritikken lyde. Principielt: Muligvis. Men i praksis: Nej. Set fra en helt tredje virkelighedstolkning vil vores tillid til videnskaben hverken være mere eller mindre rationel end middelalderens tillid til realiteten af Gud og djævelen, da enhver virkelighedsforståelse rummer sin egen rationalitet.

Vores rationalitet er således også historisk betinget, og da vi selv er en uløselig del af den, kan vi ikke trænge helt tæt ind på det virkelighedsbillede, vi befinder os i. Men når jeg slipper et æble, og det efterfølgende falder til jorden, kalder jeg det tyngdekraft uden at betænke mig et sekund. På trods af new-age krystalhealing og kastanjer i lommen mod gift er det stadig den rationelle videnskab, der dominerer og har autoriteten inden for vores tid og rum. Derved har videnskabeligt funderede resultater gyldighed for os, de fungerer.

Der er ikke megen teoretisk klarhed i denne ret pragmatiske konklusion. Men man må dog hellere bruge den som en opmuntring til at forske og formidle på livet løs, frem for at lade sig bremse af mangel på gennemført teori omkring historiestudiet. Det er utilladeligt ikke at tænke og teoretisere over faget, men det

må i den sidste ende ikke virke lamrende.

Noter:

1. For en generel introduktion til den vestlige historieskrivnings udvikling i det 20. århundrede, se Inga Floto: *Historie, nyere og nyeste tid*, 1985; Georg G. Iggers: *New directions in European historiography*, Middletown CT 1975. Angående udviklingen i Frankrig, se Peter Burke: *The French Historical Revolution. The Annales School, 1929–89*, Worcester 1990; Traian Stoianovich: *French Historical Method. The Annales Paradigm*, New York 1976.
2. Marc Bloch: *Apologie pour l'histoire ou métier de l'historien*, Paris 1949. På dansk: *Forsvar for historien eller historikerens håndværk*, 1973.
3. Bloch: *Forsvar for historien* (se note 2), s. 18.
4. Lucien Febvre: *Psychologie et histoire, Encyclopédie Française* 8, s.v. La vie mentale, Paris 1938.
5. Lucien Febvre: *Le problème de l'incroyance au XVIe siècle*, Paris 1942.
6. Marc Bloch: *Le roi thaumaturge. Études sur le caractère surnaturel attribué à la puissance royale, particulièrement en France et en Angleterre*, Paris 1924.
7. Lucien Febvre: *Vers une autre histoire, Revue de métaphysique et de morale* 58, Paris 1949.
8. Jacques Le Goff: *Les mentalités. Une histoire ambiguë, Faire de l'histoire*, udg. Jacques Le Goff m.fl., 3, Paris 1974, s. 76–94.
9. Alex Wittendorff: *Rejsen mod virkeligheden*, 1986.
10. Se f.eks. Jonathan Friedmann: *The Past in the Future: History and the Politics of Identity, American Anthropologist* 94(4), Washington 1992, s. 837–859.
11. Philippe Carrard: *Poetics of the New History*, Baltimore 1992.
12. Sst., s. 93–103.
13. Niels Steensgaard: *Fra model til struktur. Foreløbig rapport fra en opmålingsrejse, Den kritiske analyse: Festskrift til Ottar Dahl på 70-årsdagen den 5. januar 1994*, udg. Sivert Langholm m.fl., Oslo 1994.
14. Carrard: *Poetics* (se note 11), s. 35.
15. Emmanuel Le Roy Ladurie: *Montaillou: village occitan de 1294 à 1324*, Paris 1975.
16. Se f.eks. Keith Jenkins: *Re-thinking History*, London 1991; Ole Thyssen: *Påfuglens øjne. Efter postmodernismen*, 1987.

Byggeskikforskning omkring Danmark

Peter Dragsbo

Fortid og Nutid, juli 1995, s. 154–157

Begrebet »byggeskik«, forstået som den brede masse af »almindeligt« byggeri uden kunstneriske ambitioner, udgør ifølge Peter Dragsbo et forsømt, men meget vigtigt studiefelt, når det gælder de seneste 100–150 år. Han peger på nogle nyere undersøgelser og værker fra nabolandene, der kan inspirere en forskning i nyere og nyeste dansk »byggeskik« – også med henblik på de vanskelige bevaringsproblemer, der i de kommende år vil opstå i forbindelse med det 20. århundredes byggeri.

Peter Dragsbo, f. 1948, mag.art. i europæisk etnologi. Ledende museumsinspektør ved Middelfart Museum. Har bl.a. publiceret *Mennesker og huse i Aabenraa*, 1978, og *Forstæder i Esbjerg*, 1988, samt artikler om by- og lokalhistorie, stationsbyer, byggeskik og boligkultur.

Når talen er om vore byggede omgivelser, er der to begreber, som ofte bliver brugt: »arkitektur« og »byggeskik«. Selv om alt menneskeskabt fysisk miljø kunne defineres som arkitektur – og bliver det (jfr. nogle af de senere års udmærkede »arkitekturguider« til amter og byer), så vil de fleste nok opfatte en vis, om end diffust afgrænset »arbejdsdeling« mellem begreberne.

I Norden er ordet »byggeskik« nok første gang brugt i bygningsforskningen af nordmanden Eilert Sundt i hans arbejde *Om Bygnings-skikken paa Landet i Norge* (1862). For Sundt var »bygnings-skikken« den traditionelle og lokalt varierende byggemåde i modsætning til det moderne byggeri i urbane miljøer. I Danmark er »byggeskik«-begrebet derimod blevet knyttet til den europæisk inspirerede kritiske debat omkring 1900–1920 om det almindelige byggeris æstetik og kvalitet. Her argumenteredes for et bedre »byggesæt«, men med dannelsen af »Landsforeningen for Bedre Byggeskik« i 1915 blev begrebet *byggeskik* knæsat og kendt.

Man kan således sige, at »byggeskik« dækker over to definitioner: Dels en tra-

ditionel, regionsbunden, primært førindustriel byggepraksis, dels »det, der faktisk bygges«, overalt, til hver en tid, men primært det byggeri, der skabes uden for eller i yderkanten af »arkitekturen«.

Den første synsvinkel har traditionelt været kulturhistoriens og etnologiens. Siden R. Mejborgs værker i 1888/1892¹ er der foretaget en lang række studier af landbyggeskikken ud fra to hovedproblemstillinger: Den regionale variation og den historiske udvikling.² Den førindustrielle byggeskik var også studieobjekt for Nationalmuseets »Bondegårdsundersøgelser« 1944–1960, hvis materiale stort set ikke omfatter det nyere, murede byggeri efter 1800–1850.

I de sidste ti år har museerne igen taget emnet landbygninger op, og nu med hovedvægten på »andelstiden« og vort århundrede. Den fynske Landsby igangsatte i 1980'erne et storstilet, men endnu stort set upubliceret registrerings- og dokumentationsprojekt vedrørende gårde fra perioden 1850–1940 i en lang række udvalgte fynske sogne, og Nationalmuseet Nyere Tid har foretaget punktstudier af bygninger og bolig-

kultur i landsbyer på Djursland, i Salting og andre steder. I disse undersøgelser samler hovedinteressen sig om bygningerne som led i og afspejling af landbrugsudviklingen og som ramme om sociale og kulturelle forhold, således at »byggeskikken« – mekanismerne bag den faktiske udformning – blot er et delaspekt.

I arkitekturforskningen har man nærmet sig byggeskikken »ovenfra«. Der er her en tendens til, at »byggeskikken« er med i arkitekturhistorien i dens ældre faser,³ mens »arkitekturen« dominerer de sidste 100 år. Nærmer man sig landbygmestre som f.eks. Peder Holdensen i Sydvestjylland, sker studiet med arkitekturhistoriens traditionelle metoder med stilanalyser, tilskrivninger efter detaljer osv.⁴

Bortset fra et fåtal lokale eksempelstudier savner man stadig et systematisk, selvstændigt studium af den almindelige byggeskik i de sidste 100–150 år. Det er den tid, hvor den lokale byggepraksis for alvor kommer i samspil med de nationale og internationale stil- og kulturstrømninger. Men byggeskikken er samtidig fortsat et selvstændigt stykke materiel kultur, hvor bygherrer og bygningshåndværkere eller -firmaer er hovedaktører, i en bestandig vekselvirkning mellem ideer ovenfra og udefra – og behov, bestemt af udviklingen inden for boligkultur, erhverv, teknologi, handels- og kulturforbindelser etc. Også i dag repræsenterer byggeskikken en folkelig-lokal udvælgelse og omarbejdning af elementer fra mange forskellige sider. Det er det, der gør den spændende, men samtidig det, der har bevirket, at byggeskikken i nyere tid delvis er faldet mellem arkitekturhistorikernes og etnologernes/kulturhistorikernes stole.

Tre studier af byggeskik

Derfor er det interessant, at der inden

for de senere år i tre naboområder til Danmark: Sverige, Slesvig-Holsten og Norge, er udkommet studier af byggeskik, som klart viser nogle alternativer i en byggeskikforsknings metoder.

Det svenske studie⁵ er udsprunget af en erkendelse af, at den gamle etnologiske byggeskikforskning, som bl.a. Sigurd Erixon repræsenterede,⁶ ikke siden har været fulgt op. Herved står man i den situation, at mens den af Erixon kortlagte gamle bygningskultur fra 16–1700-årene i dag stort set er borte, har man en dårlig viden om gennemsnitsbebyggelsen, som i dag især stammer fra 1800-tallet. Dermed savner man ifølge forfatterne udvalgskriterier for disse års brede bygningsbevaringsarbejde, og dermed er der fare for udpegninger på forkert eller tilfældigt grundlag.

Svaret blev en lang række »totalinventeringer« af landbebyggelser i årene 1969–1978 under ledelse af Cajsa Lindström og Sten Rentzhog. På grund af kvalitetsforskelle blev dog kun materiale fra 2–5 sogne i 6–7 forskellige regioner anset for anvendeligt – men herudfra har man så lavet statistik på alder, udbredelse og hyppighed for en lang række bygningskulturelementer: Gårdformer, hus- og plantyper, væg- og tagmateriale, facadebehandling, dør- og vinduesudformning, portaler og verandaer osv. Med hensyn til datering var grundlaget dog ret subjektivt. Man spurgte ejere og beboere, mens der ikke var tid til arkivalisk efterkontrol.

Resultatet blev rimeligt interessant, idet det bl.a. viser, at der også gennem hele 1800-tallet og op i vort århundrede har været tale om tydelige regionale forskelle, hvor der f.eks. viser sig klare innovationsområder. Materialet lider dog ved, at flere udprægede »bygningslandskaber«, som f.eks. Skåne og Bohuslen, ikke er med – og særlig meget nærmere mekanismerne bag byggeskikken kommer man ikke.

Et helt anderledes grundigt og kulturhistorisk studie er siden 1975 fore-

taget af Anita Hagemeyer-Kottwitz i landskabet Angel lige syd for den dansk-tyske grænse.⁷

Hvor den ældre husforskning i Slesvig i høj grad var præget af nationale synspunkter, har Anita Hagemeyer-Kottwitz på baggrund af et kulturhistorisk oversigtsarbejde⁸ udvalgt en lokal gårdtype fra 1800-talet til nærmere undersøgelse: det trelængede anlæg, symmetrisk med stuehus i midten.

Der er foretaget et imponerende arbejde: Først to års »inventarisering« af omkring 7.000 bygninger, derefter nærmere dokumentation, bl.a. en lang række opmålinger, samt arkivstudier med brug af bl.a. gamle kort og fotos, gårdmalerier, litteratur, »Gemeindechroniken«, gods- og amtsarkiver samt materiale i »Denkmalpflege«.

Ud fra dette kan forfatteren følge de trelængede gårde fra en start omkring 1750 med rødder i godsforpagtergårde (Meierhöfe), præstegårde o.l. over en blomstring omkring 1830–1870 til en sidste renaissance i »Baupflege«-tiden omkring 1925. Men selv om inspirationen kom »ovenfra«, var der ikke tale om simpel efterligning, men ifølge forfatteren om en genoversættelse, helt afstemt efter landbefolkningens behov og forestillinger. Og her var gårdtypens sejrsgang bestemt af de gode konjunkturer for det angelske kvægbrug fra omkring 1800 og den deraf følgende stærke sociale og kulturelle selvbevidsthed. Det var denne bevidsthed, der som bekendt også førte til det samtidige store sprog- og sindelagsskifte i Angel, men det kommer forfatteren forbløffende nok ikke ind på...

Også faktorer som skolegang og genstandskultur inddrages i forklaringsmodellen, hvor byggeskikken ses som *Indikator regionaler Kulturausprägung*, beskrevet som en næsten barok repræsentationstrang. Forfatterens undersøgelse viser, hvordan de kulturhistoriske forskningsmetoder i høj grad også kan bruges på nyere landbygge-

skik – og inspiration kan hentes herfra til studiet af parallelle danske fænomener. F.eks. præger det trelængede gårdanlæg også de store gårde på Kolding-Haderslevvegnen, lige som det efter 1850 har bredt sig til det øvrige land – og i øvrigt også var talrigt i de førnævnte svenske innovationsområder!

Fra landbyggeskik skal vi så til typehusene efter 1945, og morsomt er det, at det hidtil bedste, og stort set eneste, studie af disse byggeskikkens »grimme ællinger« skulle komme fra det traditionsbevidste Norge!

Forfatteren Hild Sørby følger produktionen af »færdiglavede«, dvs. seriefremstillede huse tilbage til 1850'erne, men hovedvægten ligger på tiden efter 1945.⁹ Her kortlægger Sørby de store typehusfirmaers gennembrud i 1960'erne og deres videreudvikling til i dag. Hun viser, hvorledes arkitekternes byggeri og det folkelige byggeri i denne periode fjerner sig fra hinanden, bliver til sfærer med egne, selvstændige mekanismer, så at sige »kunst« og »kitsch«. Typehusene udvikles af almindelige mennesker for almindelige mennesker, som ifølge Sørby først og fremmest opfatter og reagerer gennem associationer, hvor »designeren« omfatter de byggede omgivelser perceptuelt som en helhed. Typehusene fyldes derfor med løsevne elementer, der snart giver associationer om smart-amerikansk, snart gedigent-norsk eller tyrolsk/spansk-romantisk... ofte i bølger, der foregriber senere strømninger i »den store arkitektur« (f.eks. postmodernismen).

Sørby beskriver loyalt udviklingen, men er ikke ukritisk over for resultaterne. Men med hensyn til »skylden« *må man nok begynde å lete i etterkrigstidens arkitektur- og byplanideologier, i offentlig forvaltning generelt (f.eks. »Husbandens« krav og praksis) og i mangel på estetisk kompetanse såvel hos almennheten som hos byråkratene, fremfor blant ferdighusfirmaene.*

Samtidig går hun ind i en teoretisk-

metodisk diskussion af *hvad er byggeskik?*, med overvejelser om, hvorvidt »byggeskik«-begrebet skal reserveres til det konstaterbart traditionalistiske og regionale. Men først og fremmest bør Sørbys bog blive et »must« såvel for byggeskik-forskere som for dem, der i de kommende år skal kortlægge udviklingen i og bestemme eventuelle bevaringsværdier i parcelhusboom'ets forstadskvarterer – vort fysiske miljøes »grimmeste ællinger« i dag, men netop derfor en udfordring. Thi kampen med egen »etnocentrisme« er et centralt element i enhver kulturhistorisk udforskning af de sidste 100 års byggeskik.

Noter:

1. Reinh. Mejborg: *Gamle danske Hjem i det 16., 17. og 18. Aarhundrede*, 1888, og samme: *Nordiske Bøndergaard 1: Slesvig*, 1892.
2. For en oversigt over disse studier, se Bjarne Stoklund: *Bondegård og byggeskik*, 1980.
3. Jfr. f.eks. Knud Millech: *Danske arkitekturstrømninger 1850–1950*, 1951.
4. Steffen Søndergaard: *Peder Holden Hansens huse, og nogle af hans kollegers*, 1986.
5. Cajsa Lindström & Sten Rentzhog m.fl.: *Byggnadstradition på den svenska landsbygden. Bearbetningar av 10 års byggnadsinventeringar*, Stockholm 1987.
6. Sigurd Erixon: *Svensk byggnadskultur*, 1947.
7. Anita Hagemeyer-Kottwitz: *Angeler Dreiseithofanlagen. Die Entwicklung der Dreiseithöfe in der Landschaft Angeln vom späten 18. bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts*, Studien zur Volkskunde und Kulturgeschichte Schleswig-Holsteins 9, Neumünster 1982.
8. *Volkskundliche Landesaufnahme*, startet i 1957 af dr. Arnold Lühning.
9. Hild Sørby: *Klar – ferdig – hus. Norske ferdighus gjennom tiderne*, Oslo 1992.

Anmeldelser

Hans Jørgen Frederiksen og Inger-Lise Kolstrup: Troens kunst. Ny dansk kunsthistorie 1. Fogtdals Forlag 1993, 240 s.

Det er altid spændende at modtage førstebindet af et nyt stort oversigtsværk, i dette tilfælde om den danske kunsthistorie, for de principper, der her udstikkes, vil nok være rådende for hele serien. Den valgte titel *Ny dansk kunsthistorie* er jo også forjættende, lige som omfanget på hele ti bind er det. Det giver forventninger om, at forskningens nyeste resultater her har vundet indpas, samt at pladsen, som en grundig behandling kræver, er stillet til rådighed.

Kaster man et blik på det udsendte informationsmateriale om indholdet af seriens ti bind, opdager man dog hurtigt, at der ikke er tale om nogen ligelig pladstildeling mellem århundrederne. Det 20. århundredes kunst er alene tildelt halvdelen af spaltepladsen, og middelalderen må på vanlig vis nøjes med et første bind.

Men ikke nok med det. Studerer man bindet til anmeldelse nærmere og sammenligner det med forgængerer på området, *Politikens kunsthistorie 1-5, 1972-1975* (her bind 1), ser man, der er tale om en væsentlig forringelse i den spalteplads, som forlaget har stillet til rådighed. Medens Fogtdals nye bind omfatter 240 sider og dækker perioden ca. 400-1536, omfattede Politikens middelalderbind 375 sider og strakte sig tidsmæssigt fra ca. 900 til 1500. Da enkeltsiderne tilmed var godt en tredjedel større end hos Fogtdal, og da farvefotos stod uden for nummereringen, hvad de ikke gør hos Fogtdal, betyder det, at forgængerer omfangsmæssigt var to til tre gange så stor. Det bør måske indskydes, at allerede Politikens kunsthistorie 1 blev beskyldt for at være selektiv i emnebehandlingen; f.eks. omtales de tidlige bemalede trækrucifikser fra romansk tid slet ikke (hvad Fogtdals nu heller ikke gør). Er man rigtig barsk og ser bort fra billedmaterialet i *Ny dansk kunsthistorie*, hvilket naturligvis er utilgiveligt i et kunsthistorisk værk, kommer man ned på godt 100 siders tekst. Man kan med rette stille spørgsmålet, hvad forlaget har regnet med, der kan skrives med så nøjsomt et udgangspunkt, vel ikke en ny autoritativ kunsthistorie?

Man forstår, at forfatterne Inger Lise Kolstrup og Hans Jørgen Frederiksen, begge Århus, har insisteret på et forord for at få understreget, at de har valgt kraftigt fra, og at læ-

serne nok vil savne mange emner, men: *hvor stort savnet end må blive, for læserne, og hvor vanskelig denne proces end har været for forfatterne, har den af redaktionelle årsager også været uundgåelig.*

Er der således sparet på informationsniveauet via det skrevne ord, gælder det ikke for værkets layout og udstyrsside. Bogen er trykt på kraftigt, glittet papir, som oftest er prydet med hel- eller halvsidefarvefotos. Billedudvalget er meget illustrativt og pædagogisk tilrettelagt, og da det endvidere er fyldigt kommenteret med egne tekster, kan bogen faktisk læses alene på billedsiden. Dette træk fremhæves, fordi der sandsynligvis er tale om en helt bevidst redaktionel linie. Sammenholdes indholdet af disse billedtekster med hovedteksten, er det imidlertid ubegribeligt, at man er villig til at ofre kostbar plads på at fortælle det samme to gange. Det burde være undgået.

Udvalget og opsætningen af billederne for tjener en kommentar. Sagen er jo, at det rent teknisk er blevet både lettere at fremskaffe og billigere at reproducere billeder, og følgelig bør man stille større krav til behandlingen af dem. Generelt er standarden høj, men der er uskarpe og blegede billeder imellem, f.eks. på side 28, side 146 og side 206. Et hår synes også at have indsneget sig på billedet side 43.

For de enkelte tidsafsnit gældet det, at billedmaterialet til oldtidsafsnittet virker mest gennemarbejdet. De små fine fibulaer og brakteater er vist i store, smukke nærbilleder, som understøttes af enten grafiske optegninger eller sort/hvide gengivelser af sammenligneligt materiale. Omvendt er granitten konsekvent gengivet i sort/hvid, fordi det giver den bedste skulpturelle oplevelse og bedst afslører genstandens detaljer.

I modstætning hertil står de tre farvegengivelser af Jellingestenen i middelalderafsnittet meget fladt. Et par opslag i samme afsnit virker ikke æstetisk gennemtænkt, det gælder siderne 64-65 og 104-105. De pædagogisk illustrative billedopslag er af høj standard, men der er tendens til, at de får forrang for andre hensyn, sågar om det viste er historisk korrekt. Det kan anskueliggøres med et eksempel fra afsnittet om de romanske domkirker, hvor et foto af Viborg domkirkes apsis er sammenstillet med apsis fra domkirken i Speyer med det formål at vise Speyer som et muligt forlæg for Viborg. Hovedteksten nævner ganske vist, at Viborg domkirke i forrige århundrede gennemgik en *hårdhændet renovering* (et mildt udtryk for, at den blev nedrevet), men da kryp-

ten stadig er bevaret, står apsis til troende, skriver H.J. Frederiksen. Den afgørende lighed med Speyer ligger imidlertid i dværgsøjlegalleriet i øverste stokværk i apsis, og det eksisterede ikke før nedrivningen af koret i 1860'erne, fordi en brand i 1501 havde medført, at afslutningen stod i teglsten. Dværgsøjlegalleriet kom ind, fordi man kopierede apsis fra Lund domkirke under genopbygningen (se Severinsen: *Viborg domkirke*, s. 100 og s. 118).

Det kan på samme måde undre, at når forfatteren primært vil vise Ribe domkirkes romanske apsis, sker det med et billede, hvor C.H. Pedersens udsmykning ganske dominerer oplevelsen af den. Hvorfor ikke vælge et billede fra før udsmykningen, også selv om det kun skulle eksistere i sort/hvid gengivelse?

Af andet udstyr kan nævnes en kort, men kommenteret litteraturliste, der kan bringe interesserede læsere videre, samt et register over især kunstnere og kunstværker i bogen. Dette er dog ikke fuldstændigt. Således mangler henvisning til Trefoldighedskirken i Roskilde, som Harald Blåtand måske opførte (s. 57), og guldgubberne fra Sorte Muld på Bornholm (s. 37). Samme registers principper for, hvornår person- og stednavne medtages, er komplet uigennemskuelige. Endelig findes der en nyttig ordliste over de hyppigst forekommende kunsthistoriske fagudtryk, men netop selektivt lige som registeret. Udtryk som *stansning* og *karvsnit* er ikke medtaget, men forklares i teksten, hvor de optræder. Det er *fodrem*, *hammerbånd* og *brakteat* også, men de er med i ordlisten. Igen undres man over manglen på principfasthed.

Hvilken form for kunsthistorie er det så, forfatterne præsenterer? Herom skriver de, at de vil ansue de kunstneriske objekter i de sammenhænge, de oprindeligt er indgået i. Dette vil primært sige den religiøse kult. Herfra er der en lige linie til bogens titel *Troens kunst*. Dette overordnede syn markerer en afstandtagen fra tidligere tiders ensidige bedømmelse af genstandsmaterialets æstetiske kvaliteter, og det bør bestemt hilses velkommen. Metodisk rejser det imidlertid også problemer. Hvad ved vi f. eks. om kultens form og indhold i førkristen tid? Så godt som intet, ikke sandt?

Inger-Lise Kolstrup vover alligevel øjet og præsenterer tolkninger, der sætter det magiske, shamanisme og frugtbarhedskult ind som centrale begreber i den førkristne religion. Det er modigt gjort, for hverved ophøjer hun det såkaldte kunsthistoriske materiale til at blive primærkilder til vor viden om kulten, hvad det selvfølgelig også er. Hvorfor skal genstandsmaterialet stå i skyggen af de skriftlige kilder? Samtidig holder hun fast i et mere traditionelt kunsthistorisk ønske om at vise den stilistiske

udvikling i materialet, hvilket lykkes, for som læser sidder man tilbage med det klare indtryk, at f.eks. ormeslyng ikke blot er ormeslyng, det er mange ting. Det er ganske dygtigt gjort, og emnets behandling er ikke tidligere set i danske kunsthistoriske oversigtsværker.

I middelalderen er rammen for kunstværkerne den katolske kirke. Dennes tankegang er Hans Jørgen Frederiksen dybt fortrolig med. Den ikonografiske tilgangsvinkel er hans foretrukne, og læsere af tidsskriftet *ICO Ikonographisk Post* vil vide, at han her har bidraget til en bedre forståelse af mangt et motiv i kalkmalerier, altertavler eller på tympanonfelter. Stoffet, han skal overskue med godt 90 siders tekst til rådighed, er overvældende, og som den garvede pædagog og foredragsholder, forfatteren er, vælger han at fremlægge grundige analyser af enkeltværker for at generalisere herudfra. Det sidste kniber det mere med end det første, herom senere, men det almene indtryk af analyserne er, at de formår at kombinere nyerehvert indsigt fra ikonografien med værkets funktion i kirkerummet. Dette sker i et læsevenligt sprog, og der er slet ingen tvivl om, at han lever op til bogens forbemærkninger om at ville formidle kunsten på et umiddelbart forståeligt nutidsdansk. Et højdepunkt er gennemgangen af Claus Bergs altertavle i St. Knuds i Odense. Det er næppe tilfældigt, for indtrykket er, at Frederiksen bevæger sig mere frit i det senmiddelalderlige materiale end i højmiddelalderens.

Derimod savner man en mere bevidst underliggende struktur i hans afsnit, en mere sammenhængende forståelse af den bevægelse, der finder sted i kirken og kunsten gennem middelalderen. Ganske vist findes der små afsnit om teologiens eller samfundets udvikling indsat rundt om i teksten, men de står underligt løsrevet fra den øvrige sammenhæng og indrages aldrig i værkanalyserne. Dette indtryk bekræftes, hvis man konsulterer hans bidrag til den kunsthistoriske oversigt *Dansk billedkunst. Fra magi til galleri*, Systime 1989, for da vil man opdage, at de små indflettede afsnit om samfund og teologi næsten ordret er hentet herfra. Således er siderne 43 og 44 i *Troens kunst* stort set identiske med siderne 24, 30 og 32 i *Dansk billedkunst*, og side 129 i førstnævnte værk svarer stort set til side 27 i sidstnævnte værk, der blot for en orienterings skyld henvender sig til undervisning i gymnasiet og HF.

Det kan man ikke kalde en videre seriøs behandling af de overordnede perspektiver. Axel Bolvigs klare syntese fra 1992 om den romanske kirkekunst er nævnt i litteraturlisten, men der er ikke på nogen måde taget stilling til hans synspunkter. Er det ikke et rimeligt krav at stille til et samlende kunst-

historisk oversigtsværk, som tilmed tør kalde sig ny dansk kunsthistorie?

Sammenfattende er *Troens kunst* derfor af vekslende kvalitet. Det, der især gør anmelderen ked af det, er, at når et forlag prisværdigt vælger at udsende et nyt stort oversigtsværk, skrevet for at imødekomme den store interesse for kunst, der er opstået i bredere kredse af samfundet de seneste årtier, synes man åbenbart at mene, at blot dette publikum får farvebilleder, er dets behov tilfredsstillet. Som vist ovenfor er registret mangelfuldt, der sjuskes med årstal (bogen *Troens billeder*, som H.J. Frederiksen er medforfatter til, er i den kommenterede bibliografi sat med det korrekte udgivelsesår 1987, men på omslaget under forfatteromtalen skriver forlaget 1988), kun godt 100 siders tekst er stillet til rådighed til at fremstille over 1100 års kunsthistorie, og alligevel synes forlaget at have insistet på, at billedteksterne skulle kunne læses separat, således at gentagelser uundgåeligt finder sted.

Det nye i *Ny dansk kunsthistorie*, bedømt ud fra bind 1, er desværre, at standarden i forhold til tidligere udgivelser er faldet.

Lars Bisgaard

Brian Patrick McGuire: Guide til middelalderens Danmark / A Guide to Medieval Denmark. C.A. Reitzels Forlag 1994. 480 s., 375 kr.

En guide til middelalderens Danmark er en god idé. De færreste danskere gør sig klart, i hvor høj grad middelalderens monumenter omgiver os, og endnu færre udlændige forestiller sig, at det lille Danmark skulle have noget at byde på for en middelalderinteresseret, der kan vælge at boltre sig i franske katedraler og tyske borgruiner. Ideen skyldes universitetslektor Brian Patrick McGuire, der kom til Danmark fra USA i 1971 og siden har gjort et stort arbejde ved Københavns Universitet for at fremme tværfaglige studier inden for middelalderens kulturhistorie. Selv har han især arbejdet med de rige skriftlige kilder til middelalderens klostervæsen.

Bogens ydre med Løgumkloster kirke på farveomslaget om det grå helshirtingbind antyder et niveau, som ikke modsvares af bogens enspaltede, skrivemaskineagtige layout, så lidt som af de stiliserede oversigtskort og det ukritiske sortiment af forfatterens egne sort/hvide fotografier.

Bogen er dobbeltsproget med parallel tekst, idet de engelske venstresider mærkes a og de danske højresider b. Reelt består bogen således af to gange 240 sider, inklusive en kort liste med ordforklaringer, en billedfortegnelse

og et stedregister. Bogen er skrevet på engelsk og oversat til dansk af forfatterens hustru, Ann Kirstin Pedersen. Det er et erklæret ønske at gøre den danske tekst til fornøjelig læsning, men det fornøjelige er ikke altid helt frivilligt, som tre eksempler blandt mange må anskueliggøre: I Jelling ved man ikke, om kirken er *bygget oven på et hedensk skrin af en slags* (s. 42b). På engelsk tales om *a pagan shrine* (helligdom), hvilket jo giver bedre mening (s. 42a). Mariboklosterets 25 munke, *who resided on the other side of the church* i forhold til nonneklosteret, bliver munke, som *reside-rede i den modsatte side af kirken* (s. 200a og 200b). Eller hvad med ordforklaringen på kapitæ: *Hovedstykket af en pille (caput)?*

Skønt den engelske læser således er bedre stillet end den danske, siger det desværre ikke så meget. Bogen er nemlig ikke, hvad titlen lover: en guide til middelalderens Danmark. Monumenterne synes udvalgt efter, om forfatteren tilfældigvis har fået set dem på sine ferierejser rundt i Danmark. Hele landsdele som det østlige Sønderjylland og Bornholm spises af med nogle få linier (henholdsvis 13 linier og knap en side i den danske tekst) og en sølle beklagelse, selv om der er masser af middelalder at tage fat på. Inden for de andre landsdele ytrer den personlige indfaldsvinkel sig i abrupt omtale af monumenter, som McGuire af en eller anden grund ikke kom ind i, da han en dag kom forbi. Eksemplerne er talløse og inderligt irriterende. Eftersom Brarup kirke, Nørre Alslev kirke og klosterkirken i Nykøbing Falster ikke var åbne netop den søndag, McGuire kom forbi, bliver de ikke beskrevet, men kun nævnt med vrissende bemærkninger om, at *menighedsrådet ganske enkelt er uinteresserede i at dele deres kirke og dens skatte med udefrakommende* (s. 212b). Mange andre kirker har søndagsslukket, men de er kommet med, fordi McGuire indfandt sig på en anden ugedag og fandt dem åbne. Det kan man kalde en personlig indfaldsvinkel! Det havde nok været en bedre titel til bogen at kalde den *En rundrejse i middelalderens Danmark* – ja, i nogle passager er man ved spydigt at foreslå titlen *Life of Brian*.

Bogen vil på én gang være et personligt essay og en populær, men saglig redegørelse for danske middelaldermonumenter. Det er en meget vanskelig opgave, og resultatet er da også i for høj grad et hverken/eller. Hertil kommer et afgørende spørgsmål: Er oplysningerne om de udvalgte monumenter relevante og korrekte?

Forfatteren bygger angiveligt i det store og hele på andre populære guidebøger om Danmarks kulturminde, ikke mindst N.M. Saxtorphs klassiker om *Danmarks Kalkmalerier*. Det er udmærkede bøger, som enhver dansker

kan gå ned og låne på nærmeste folkebibliotek i stedet for at tage omvejen over McGuire, der sjældent har noget væsentligt at tilføje. For udlændinge stiller sagen sig lidt anderledes, da kun et af de benyttede værker findes på fremmedsprog (Borgens kulturguide, der er en bearbejdning af *Knauers Kulturführer Dänemark*). Men både danske og udenlandske læsere kunne med god ret forvente, at forfatteren, *Chair of the Medieval Centre, Copenhagen University*, på læsernes vegne havde ofret lidt tid på at sætte sig ind i de omtalte monumenter og deres sammenhæng ved hjælp af den vigtigste tilgængelige faglitteratur.

Mange faktuelle fejl vidner om hastværk og sjusket research. Men værre er de fejl, som skyldes manglende fortrolighed med selve kildematerialet. Der skal en ikke ringe usikkerhed til, før man kan kalde Ribe domkirke for *a late medieval gothic interior* (s. 31a) eller indlemme Odense Skt. Knud i en opremsning af bevarede romanske krypter (s. 54a). Den mest graverende fejl er dog, at McGuire ikke kender forskel på den vulkanske tufsten, der blev importeret i begrænset omfang fra Rhinområdet til Sydvestjylland, og frådsten, også kaldet kildekalk, som kunne brydes ved kildevæld forskellige steder i Danmark og fandt anvendelse ved nogle af vore ældste kirkebygninger. For McGuire er alt dette vulkansk tuf, og resultatet er på side 51a en katastrofalt misvisende sammenfattende redegørelse for det danske kirkebyggeri: *The building material was volcanic tufa, known in Denmark as frådsten, available from the Rhinelands and easy to work with*. Danskerne byggede tværtimod stort set af lokale materialer i form af frådsten og snart efter granit, som i øvrigt ikke generelt først var ved at blive taget i brug i slutningen af 1100-tallet, som McGuire skriver på samme side.

Forvekslingen af frådsten med vulkansk tuf er – næsten – konsekvent gennemført i bogen, hvor man for første gang kan læse om f.eks. Jelling og Tamdrup kirker som tufstensbygninger. Læseren efterlades med en fatal mistillid til bogens andre beskrivelser af bygninger og deres teknik. Ordforklaringerne bagi underbygger kun denne skepsis gennem sært ubehjælpomme formuleringer. Et *fag* er således *et overhvelvet område i kirkens kor eller skib udstyret med stenbuer, som erstatter et tidligere træloft*. Den engelske tekst er ikke bedre.

McGuire fremsætter en del nedladende bemærkninger om fortidens danske restauratorer, historikere og andre godfolk. Det giver letkøbte points at måle deres indsats med vore dages målestok, men det er ikke retfærdigt. Folk som kalkmalerirestauratoren Jacob Kornerup eller restaureringsarkitekten H.B.

Storck stod langt over de fleste af deres samtidige europæiske kolleger og erhvervede sig efterhånden et dybtgående kendskab til middelalderens kultur og teknik. McGuires eget usikre fodfæste afsløres til gengæld klart f.eks. i omtalen af kalkmalerierne i Fjenneslev, der blev restaureret i 1873 i *overensstemmelse med Jacob Kornerups principper. Han anvendte farver af eget valg, især den mørkeblå baggrund* (s. 144b). Som alle kalkmalerikendere ved, er den blå baggrund et karakteristisk træk ved romansk vægmaleri og på ingen måde Kornerups opfindelse.

McGuires sværmen for den *rene* middelalder måler sig rigeligt med 1800-tallets mest konsekvente restaureringsarkitekter. Den næsten totalt rekonstruerede frådstenscrypt under Vor Frue kirke i Århus fremhæves for sin fornemmelse af den romanske kristendoms skygger og stilhed, mens de originale romanske krypter i Lund og Viborg (og den gotiske i Odense) har mistet meget af deres oprindelige enkelhed og renhed (s. 55b).

McGuire har haft på fornemmelsen, at der kunne rettes kritik mod hans bog, og har søgt at tage brodden af den ved forhåndsbemærkninger flere steder undervejs i bogen. *The bilingualism, combined with an attempt to be understandable for a larger audience, means that I inevitably will oversimplify the results of generations of research and academic polemic* (s. 16a). *I know that some of my medieval colleagues in Denmark will take me to task for making statements and expressing opinions about matters that are extremely complex* (s. 15a).

Som det skulle være fremgået, finder jeg mange gode grunde til at kritisere McGuires bog, men ikke den grund, han selv forventer. Der er al mulig anledning til at rose den, der sætter sig for at formidle et kompliceret stof letlæseligt og med den fornødne klarhed for en bred læserskare. Men der er grund til kritik, når forfatteren ikke gør sig klart, at det kræver lige så megen respekt for håndværket og lige så omhyggelig research at skrive en alment tilgængelig bog som at bedrive videnskab for fagfæller. Her forsynder McGuire sig, og det er ærgerligt, for ideen er – som sagt – god nok.

Poul Grinder-Hansen

Jakob Kieffer-Olsen: Grav og gravskik i det middelalderlige Danmark. 8 kirkegårdsudgravninger. Afd. for Middelalder-arkæologi/Middelalder-arkæologisk Nyhedsbrev 1993. 212 s.

De døde udgør et stort materiale til forståelsen af forsvundne samfund. For forhistorikere har

grave længe været hovedkilden til sten-, bronze- og jernalderstammernes ritualer og værdier. Modsætningsvis har skeletter og grave for middelalderarkæologer og -historikere alene været et vigtigt supplement til den store vifte af kilder, der har stået til rådighed for dem. I mange år savnedes metoder til at aftvinge middelalderens gravfund andet end de umiddelbare udsagn om ligets stilling og begravelsesstedets udformning. Især viste det sig vanskeligt at datere de fundne lig alene ud fra selve liget.

I 1976 udgav svenskeren Lars Redin en afhandling, hvori han på basis af armstillingerne på ca. 1.250 lig søgte at opstille en kronologi for deres begravelsestidspunkt. Redin opdelte ligenes armstillinger i fire typer. Type A havde arme og hænder liggende langs med siden, ved type B lå hænderne over bækkenet, type C havde underarmene liggende parallelt over maven, og hos type D lå hænderne over brystet. Han daterede typerne således, at A var den ældste (fra den tidlige middelalder og ikke senere end 1. halvdel af 1200-tallet). B kunne ifølge Redin findes fra 1100-tallet og var dominerende i 1200–1300-tallet, medens typerne C og D nærmest totalt dominerede i 1400–1500-tallet.

Det er disse forhold, Jakob Kieffer-Olsen tager op i sin afhandling, hvis primære formål er nyttiggøre det store og hidtil relativt uudnyttede arkæologiske materiale, der stammer fra de danske kirkegårdsudgravninger. Han gennemarbejder, med inspiration i Lars Redins arbejde, en række metoder til relativ datering af middelaldergrave og forsøger at påvise en tidsmæssig udvikling i dele af den middelalderlige gravskik. Til sidst tolker han sine resultater i lyset af den middelalderlige dødsopfattelse.

I første halvdel af bogen fremlægges og analyseres gravene på de otte kirkegårde, som danner grundlaget for afhandlingen. De er for størstepartens vedkommende landsbysognekirkegårde. To af kirkegårdene ligger dog i Slesvig by, hvor den ene fungerede som sognekirkegård, mens den andens tilhørsforhold er ukendt. Forfatterens synspunkt er, at fordi der boede flest mennesker på landet i middelalderen, så er materialet fra landsbykirkegårde mest repræsentativt for samfundet som helhed.

Afhandlingens sidste halvdel omhandler organiseringen af gravlægningen, gravenes form og materiale, gravskikkens udvikling samt en ekskurs om det værk om romanske gravstene, som Torkild Hinrichsen har lavet.

Bogen rejser en række spørgsmål og åbenbarer nogle svagheder, hvoraf de vigtigste skal omtales her. Først og fremmest tillægges de forskellige armstillinger en statistisk signifi-

kans, som der i mange tilfælde ikke er baggrund for, fordi der arbejdes med f.eks. delvis udgravede kirkegårde eller et meget lille antal begravede individer. I en gennemgang af armstillingerne på Torup kirkegård (i Dronningborg sogn) opstilles således procentuelle udregninger på baggrund af fire skeletter.

Et af afhandlingens største problemer ligger imidlertid i på overbevisende måde at etablere en kronologi på armstillingerne. Dateringerne baseres på kirkegårdenes anslåede alder, som derefter bestemmes nærmere ved hjælp af armstillingerne i en bevægelse, som ofte ligner en ringslutning. I konklusionerne vedrørende de absolutte dateringer fremgår, at der på de undersøgte kirkegårde er en overvægt af A- og B-armstillinger. Dette har sin baggrund i, at en del af materialet stammer fra kirkegårde, som formodes nedlagt i 1300-tallet – uden at det i øvrigt kan dokumenteres ved hjælp af genstandsmaterialet. Typerne C og D optræder ikke særligt hyppigt i afhandlingen, hvilket forfatteren yderligere begrunder, at de kirkegårde, som er behandlet, slutter deres funktionstid i 1300-årene. Imidlertid er der andre muligheder. Måske er armstillingerne ikke udtryk for noget strengt kronologisk, måske er kildematerialet skævt i forhold til netop de døde, som måtte være blevet begravet med disse to armstillinger, og her kan det så diskuteres, om landsbykirkegårde er eksemplarske nok for landet som helhed. Man kunne have ønsket sig en gennemgang af en (del af en) bysognekirkegård samt et blik på det store kirkegårds materiale, som findes fra danske klostre og Skt. Jørgensgårde. Herudfra ville det have været muligt at bedømme, om armenes stilling har sociale eller religiøse årsager. Man kunne f.eks. forestille sig, at den armstilling, der optræder færrest gange, nemlig type D, hvor hænderne ligger over brystet, ikke, som foreslået af Jakob Kieffer-Olsen, er udtryk for en 1400-tals selvbeskyttende, bønfoldende indstilling ved udsigten til et ophold i skærsilden. Tværtimod kunne de foldede hænder være et almindeligt, tidsuafhængigt udtryk for den største fromhed hos religiøst grebne mennesker.

Forfatteren strejfer i flere tilfælde andre fortolkningsmuligheder for sit materiale, men spørgsmålet om hvad eller hvem, der forårsager en forandring i armstillingerne, forbliver – når undtages ovennævnte forsøgsvisse skærsildsforklaring – ubesvaret. Er det landsbyens kvinder, der gør liget i stand, og hvorledes opstår da ideen om at forandre armstillingerne? Er det præster eller munke i klostrene, som får nye teologiske ideer og derefter påvirker sognepræsterne på landet? Der savnes en forklaring, som kan sikre, at en stor del af armstillingerne ikke blot er resultat af selve

gravlæggelsen. Jakob Kieffer-Olsen er selv inde på mulighederne i et afsnit, hvor han bemærker, at når jorden ikke kommer i kontakt med liget ved gravlæggelsen, så kan den ikke holde armene på plads. Den armstilling, vi genfinder i udgravningssituationen, kan i mange tilfælde bero på, hvad der sker ved gravlæggelsen og ikke på hvad der sker, når liget beredes lige efter døden. Alt efter længden af tidsrummet mellem død og begravelse samt efter den givne temperatur, så har liget forskellig tilstand ved gravlæggelsen. Liget transporteres, som regel svøbt i et ligklæde, men ikke viklet fast i lærredsbændler, til begravelsesstedet på en ligbåre. Nedlæggelsen i graven kendes fra billedlige fremstillinger og foregår således, at en mand står nede i graven og tager imod det svøbte lig, som lempes ned til ham. Både ved denne proces og ved transport af lig, som allerede før nedsænkningen i graven er placeret i kiste, er det naturligste, at armene falder ned eller ud til siden – eller rettere bliver til armstilling A eller eventuelt B.

På trods af, at forfatteren fastholder de stærke bindinger mellem armstillingerne og kronologien, så nævner han også flere forhold, der bryder det opstillede mønster. Skønt det således stadig synes vanskeligt at datere udgravede lig på de danske kirkegårde, så er der med denne afhandling sat fokus på en række forhold, som det for fremtiden er vigtigt at holde sig for øje i omgangen med kirkegårdsudgravninger. Der er nemlig masser af inspirerende tanker og fine forskningsoversigter for både arkæologer og historikere i Jakob Kieffer-Olsens bog.

Bodil Møller Knudsen

Udgravningen ved Tårnby Torv. Foreløbig rapport 1994. Status og sammenfatning ved Mette Svart Kristiansen, Ditlev L. Dall Mahler, Thomas Roland, Eliza Fønnesbech-Sandberg. Københavns Museumsråd 1994. 117 sider.

Diskussionen om det ønskelige i den faste forbindelse over Øresund er endnu ikke helt afsluttet, men under alle omstændigheder har projektet bl.a. afstedkommet en række arkæologiske udgravninger på Amager forud for landanlægget til den faste Øresundsforbindelse.

I Tårnby landsby har det således givet anledning til den hidtil største samlede udgravning af et middelalderligt landsbyområde i en eksisterende landsby. En udgravning, der påbegyndtes i april 1993 og blev afsluttet i august 1994. Det er således ganske flot, at der mindre end et halvt år senere publiceres en

foreløbig status over udgravningsresultaterne. Rapporteringen falder i ti kapitler og fire bilag, hvor blandt andet beskrivelsen af udgravningsmetoder i kapitel 4 og sammendraget i kapitel 10 påkalder sig interesse for ikke-arkæologer.

Udgravningerne i Tårnby landsby har således afdækket vikingetidsbebyggelse, formodentlig fra 900-tallet, kun 80 meter øst for de middelalderlige bygningslevn, der i øvrigt udviser stedkontinuitet fra 1200-årene og frem til nedrivningen i vor tid af det seneste gårdanlæg. Et mellemspilligt udgør øjensynligt et 1100-tals anlæg, der ligger lidt forskudt i forhold til de senere anlæg, men på vestsiden af landsbygaden (Englandsvej) som de senere gårdanlæg, hvorimod vikingetidsbebyggelsen har været placeret på østsiden af vejen. I hovedtræk arkæologiske resultater, der kan siges at bekræfte teorien om den ambulerende landsby, der bliver stationær i den tidlige middelalder. Hvad angår de enkelte bebyggelsesperioder, kan det påvises, at ændringen i den middelalderlige byggeskik fra huse med jordgravede stolper til syldstensatte huse på ingen måde er definitiv. De stolpebyggede huse fortsætter op igennem middelalderen sideløbende med de syldstensatte huse. Desværre har udgravningerne hverken fundet spor af den middelalderlige gårdbebyggelses staldanlæg eller bageovn(e), selv om mere end 5.000 kvadratmeter centralt i landsbyen blev undersøgt, og et virvar af toftegrænser og skel lod sig påvise. De pigstens- og brolægninger, der ellers kendes fra såvel gårdspladser som staldgulve, bryggers m.v., fremkom heller ikke, hvilket måske skal tolkes som en stærk hang til genbrug?

For en læser, der ikke er skolet i arkæologisk udgravningsmetodik, læser man med interesse kapitel 4, hvor omtalen af de vanskelige arbejdsbetingelser, prøvegravninger, inddelingen i underfelter, budgetstyringsproblemer og brugen af gravemaskiner sætter de mange udgravningsresultater i relief. Især, når man får oplyst, at op til to meter overjord afgraves med maskine, ganske vist under arkæologisk tilsyn og i to tempi. Det er en almindelig praksis i hovedparten af de arkæologiske gravninger, der foretages i dagens Danmark, og er utvivlsomt også en økonomisk nødvendighed i de fleste tilfælde. Men som historiker får man unægtelig den kætterske tanke, at en sådan fremgangsmåde måske resulterer i mere amputerede resultater for den eftermiddelalderlige periode, end godt er?

Denne betænkelighed er dog ikke specielt møntet på gruppen bag Tårnby-gravningerne, der tværtimod bør høste anerkendelse for den hurtige og fyldige afrapportering. A/S Øresundsforbindelsen har fået meget for pengene, og historikerne har fået et enestående snit

gennem 800 år i et landsbysamfund nær Øresund og København.

Tommy P. Christensen

Charlotte S.H. Jensen: Røverhistorier. Sagn og virkelighed. Forlaget Skippershoved 1994. 182 s., 168 kr.

Det var med en vis forventning, jeg bladede op på den første side i bogen. Alene titlen *Røverhistorier* giver jo anledning til visse associationer. Fantasien pirres. Et helt univers af røvere og soldater, heltemodige tyveknægte og bander af bestialske banditter fra barndommens fantasiland dukker op. Røvere og især deres gerninger har altid givet næring til farverige forestillinger og har været storleverandører af stof til de folkelige anekdoter og beretninger, som er blevet fortalt igen og igen, indtil folke-mindedsammlere som Evald Tang Kristensen skrev dem ned i slutningen af forrige århundrede.

Men hvad er sagn, og hvad er virkelighed? Hvad er »røverhistorier«, og hvad er historier om røvere? Det har folkloristen Charlotte S.H. Jensen sat sig for at undersøge med denne bog, der er udkommet på det lille midtjyske forlag Skippershoved. Emnet er omfattende, og Charlotte Jensen gør sig heller ingen illusioner om, at dette er det *endeligt udtømmende værk*, men håber blot at *kunne tegne en skitse af nogle generelle forhold*.

Hun indleder den 182 sider tykke bog med et par generelle kapitler om røvere, myter og realiteter. Det bliver til en grundig gennemgang af vandrehistorier om forbrydelser og deres funktion. Den glamourøse glans, der måtte stå om fortidens røverbander, får forfatteren overbevisende pillet af. Der er tale om simple berigelsestyre, der af nød endte som kriminelle. Tyvekosterne var hverken kronjuveler eller guld, men derimod almindelige fødevarer, tøj, uforarbejdede tekstiler, penge, fodtøj. Med andre ord: daglige fornødenheder. Hos Charlotte Jensen bliver røverne til virkelige mennesker, der ofte kom fra fattighusmiljøet, og hvor den banale kriminalitet er flugtforsøg bort fra elendigheden. Det er historien om, at nød lærer fattig mand at stjæle. De kranke skæbner og det til tider noget afslappede forhold til de våde varer gør nærmest, at læseren får sympati – eller måske snarere medfølelse – med bogens hovedpersoner. De fleste røvere forbliver hele livet igennem simple tyveknægte, der lever af småindbrud. Kun hos nogle få kan der iagttages en vis eskalering.

På grundlag af en omfattende brug af avisreportager, retsprotokoller, materiale fra kommissionsundersøgelser og forhørsreferater for-

mår forfatteren at komme tæt ind på livet af sine hovedpersoner og de samfundskonflikter, der normalt ikke efterlader sig spor i det skriftlige kildemateriale. Således kaster bogen i spredte glimt lys over tidligere tiders retssikkerhed og retsbevidsthed – eller rettere sagt mangel på samme. Myndighederne efterlades her i et noget tvivlsomt skær. Ordensmagten stod ofte magtesløs over for samfundets kriminelle, og så opstod risikoen for selvtægt og selvjustits. Manglende tiltro til retsvæsenet fik eksempelvis beboerne i en nordjysk landsby til at tage sagen i egen hånd. De gik simpelt hen ned til fattighuset og gennemtævede den lokale røverbande; så havde de da fået deres straf.

Charlotte Jensen vil først og fremmest fortælle historier – røverhistorier. Og det er så absolut bogens styrke. Hun benytter sig af mange velvalgte eksempler, der på glimrende vis illustrerer hendes pointer. Hun guider os kyndigt gennem et røverunivers af hæventørst, koldblodighed og farverige øgenavne som Betefanden, Petronillen, Kylling-Søren eller Snøvl-Maren, der havde mistet næsen – formentlig p.g.a. syfilis. Derimod bruger hun ikke tid på at diskutere kriminalstatistik og lange teoretiske udredninger. Hun nøjes blot med at konstatere, at 1800-årene med en vis ret kunne kaldes »de store bandesagers århundrede«, da antallet af kommissionsdomstole kulminerer – i hvert fald er myndighedernes opmærksomhed over for den organiserede berigelseskriminalitet skærpet i disse år.

Efter disse generelle »røverbetragtninger« bruger forfatteren anden halvdel af bogen på seks konkrete livs- og røverhistorier. De seks stammer fra forskellige egne af landet og fra forskellige epoker, og de har udøvet deres virksomhed på forskellige måder. De har fået forskellige eftermæler. De seks er: Christen Rasmussen Møller fra Salling-egnen, den kunstneriske fynbo Jens Henrik Boye, mestertyven og udbryderkongen Peder Michelsen, der omkring år 1800 var så berømt, at selv prins Christian noterede i sin dagbog, at *Peer Tyv er bleven greben i København*. Mindre kendt er Lange Margrethe fra Heden og Thyra Boløkke i Borrevejleskoven. Derimod har de fleste nok hørt om Jens Langkniv, der faktisk er en historisk person, som færdedes på Randers-egnen i 1600-tallet.

I disse konkrete eksempler behandles såvel myter som realiteter. Charlotte Jensen redegør bl.a. for, hvordan Jens Langkniv, der i det samtidige kildemateriale blot fremtræder som en af 1500- og 1600-årenes utallige fattige tigere uden fast bopæl, i den folkelige tradition forvandles til en blodtørstig lystmorder, der spiser hjerter af ufødte børn – efter folketroen skulle man spise ni hjerter af ufødte børn for at

kunne flyve. Jens var en slags sagnmagnet, der tiltrak sig nogle af de mest almindelige vandremotiver. En væsentlig årsag til Jens Langknivs berømmelse i nutiden er litteraturens kærlige håndtering af den historiske person. I slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet florerede ude i Europa en bølge af røverromantik, som også ramte Danmark. Da Blicher i 1800-årene skrev om røverne på Heden, blev der også plads til Jens Langkniv. Han skildres som en ædel røverhøvding, hvis primære motiver ikke var egen vinding. Han bliver en dansk udgave af Robin Hood-myten – en røvertype, som ellers ikke findes i Danmark. Også Jeppe Aakjær skrev om Jens Langkniv, men her blev han en romantisk frihedselkende røver – med tydelige socialistiske undertoner.

Jens Langkniv er blot et eksempel på, at der til tider kan være langt mellem sagnfigurerne og de historiske personer. Eftertiden har ofte bearbejdet og omformet de historiske begivenheder, så fortællingerne har fået en ny og samtidig moral. Det gennemgående træk er som regel søgen efter retfærdighed.

Med denne bog har mine forestillinger om ædle og heltedige røvere, der ikke stjæler for egen vinding, men for at hjælpe samfundets dårligst stillede, fået et gevaldigt skud for boven. De er på overbevisende måde blevet forvandlet til simple tyveknegte. Al glansen er pillet af dem. Men måske er det kun godt det samme, for der er kommet en meget læseværdig bog ud af det. Charlotte Jensen er tydeligvis meget fascineret af »sine røvere«, og med stor fortællelyst skildrer hun dem med sympati og social indignation. De var personer på samfundets bund, der ikke fik mange muligheder. Der var ofte en sammenhæng mellem kriminalitet og dårlige sociale vilkår. Bogen er fint illustreret – bl.a. med tegninger og akvareller af guldaldermaleren N.A. Abildgaard, der flere gange tegnede mestertyven Peder Michelsen.

Johnny Wøllekær

Jacob Vedsted: Postvæsenet i Ebeltoft gennem 300 år. Ebeltoft Postkontor 1994. 60 sider.

Med denne udgivelse fortsætter forfatteren det arbejde med byens massekommunikation, der i 1988 gav os bogen om *Telefonen i Ebeltoft 1888-1988*. Denne gang tages udgangspunkt i året 1694, hvor byen ifølge Christian den 5.s postforordning fik sin første postrute. Herefter har Vedsted valgt at strukturere sin fremstilling over det persongalleri af postmestre i Ebeltoft, der frem til den nuværende postme-

ster, Jens Skovmand (1988-) har været en vigtig del af byens offentlige liv. Med heldig hånd blandes gode illustrationer, generel posthistorie, stof fra byhistorien (anmeldt i *Fortid og Nutid* 1994, s. 313) og det personalhistoriske stof.

Forfatteren, der er museumsinspektør på Ebeltoft Museum og sammen med Knud Chr. Jensen var forfatter på den nye byhistorie fra 1994, kender og udnytter den nye P & T-historie i fem bind, men uden at det tager magten fra det lokale perspektiv. Øjensynligt med overlæg er emnet afgrænset til byens postbesørgelse, idet landposten først optræder i forbindelse med sognebudesystemets gradvise afvikling til fordel for de sorte bude, landpostbudene. En proces, der i øvrigt først var fuldført i 1907.

Hvad angår indfaldsvinklen – det lokale perspektiv på postvæsenet – er det nærliggende at sammenholde Vedsteds bog med et andet eksempel på det samme: Kim Jørstads *Postvæsenet i Odense 1624-1983*. Den har næsten det samme format og udstyr som Vedsted bog, men rummer væsentligt mere stof. En ren kvantitativ sammenligning vil dog ikke være fair, i og med at befolkningsunderlaget for Odense Postkontor er langt større. Jørstads bog har da også mere end dobbelt så meget spaltetekst, men for begge eksempler på lokal etatshistorie gælder det, at galleriet af postmestre har en fremtrædende placering. Først fra dette århundrede ses opstillinger af postkontorets personale, og tilsvarende er behandlingen af personaleforhold gennemgående ringe.

Lokal etatshistorie vil ofte være præget af, at anledningen til dens tilblivelse er jubilæer og festlige anledninger, som for eksempel indvielsen af en ny postbygning. I Ebeltofts tilfælde ser det nu ikke ud til, at kommunens nedrivning i 1970 af den gamle stationsbygning, som rummede postkontoret, er en begivenhed, der var værd at fejre. Til gengæld er 300-året så blevet en anledning, og det er helt fint. Men sammenhængen mellem jubilæer og lokal etatshistorie gør det svært at dække de mere konfliktfyldte aspekter. Det er genrens indbyggede svaghed.

Tommy P. Christensen

Niels B. Breinholt: Vestjyde og verdensmand, red. Ellen Damgaard og Esben Graugaard. Holstebro Museum 1994. 315 s., 245 kr.

Studiet af Vestjylland som region set i forhold til Østdanmark og til det nordvesteuropæiske markedsområde har i flere år været blandt opgaverne for museerne i Holstebro og Lem-

vig. Ud fra studierne tegner sig billedet af et *Vestjylland, der vender ryggen til det øvrige Danmark og ser ud i en verden, der først og fremmest består af landene omkring Nordsøen*. Økonomisk er de vestjyske bønder tidligt selvstændige og får mulighed for social og geografisk mobilitet, mentalt er de tilsvarende åbne for fremmede. Selv om de kommer vidt omkring, bevarer de identiteten – derfor titlen *Vestjyde og verdensmand*.

Niels Buch Breinholt var netop vestjyde og verdensmand. Født 1832 ind i en vestjysk slægt, som han selv karakteriserer som en *mellemting af storbønder, handelsmænd og herremænd*, havde han mange af forudsætningerne. Som ung var han studehandler og var i 1850'erne foregangsmand i etableringen af kreatureksporten til England. I forbindelse med sit ægteskab 1858 slog han sig ned som (foregangs)landbruger. Herefter fulgte politikken, og 1870–1910 repræsenterede han Højre i Landstinget, hvor han gjorde meget ud af at forbedre infrastrukturen i Vestjylland. I 1911 begyndte han at nedskrive sine erindringer, som rækker frem til ca. 1860, og som nu er udgivet af de to museer.

Erindringerne er kronologiske – en summarisk disposition er

- 1) til konfirmationen, 61 s.,
- 2) ophold i Hamburg, 1846–48 75 s.,
- 3) karl hjemme på gården, 1848–50 18 s.,
- 4) englandsrejserne 1850–52, 44 s.,
- 5) tiden derefter, 45 s.

Som man vil kunne se, går Breinholt dybt ned i sine beskrivelser. Af endnu større værdi kildemæssigt er hans sans samtidig for detaljen og for sammenhængen. Han er en interesseret iagttagelse af mennesker og især af de spilleregler, de omgiver sig med. Således er erindringerne en udmærket kilde både til ham selv og til hans miljø. Redaktørerne har heldigvis taget et andet indlæg fra Breinholt med i indledningen. Det er skrevet til en slægtsbog og omhandler studehandelens vilkår. Heri beskrives bl.a. det tillidsforhold, der måtte være mellem studehandleren og bonden, som et halvt til et helt år i forvejen havde solgt ham leverancen, og som til gengæld måtte vente med betalingen til længe efter den var sket. Han beskriver også, at for at være en god studehandler måtte man ikke blot have et godt snakketøj og være kreaturkender; det gjaldt i endnu højere grad om at bedømme de mennesker, man skulle handle med – samt at være helt orienteret om alle handler, for markedet var meget følsomt over for udbud og efterspørgsel. Det er beskrivelser som disse, bogen er fuld af, og derved rig på indgange både til handelsforhold og til mentalitet.

Et af de træk, som går gennem bogen, er den

rolle, som slægten spiller. Slægtsfølelsen er heller ikke blevet formindsket af, at medlemmerne giftede sig med hinanden. Men nettet af slægtinge og nære venner var på mange måder en stor kapital. Netop med studehandelen var der brug for kendskab til leverandører og aftagere og til markedets bevægelser. Når den unge mand skulle lære faget, var der nogen at støtte sig til, og forskellige former for kompagniskab var med til at dele risikoen. Det var nemmere at få befordring og natlogi osv. I det nære Hamburg såvel som det fjerne København var der folk, man kunne henvende sig til for logi og forskud. Meget fortjenstfuldt er der i bogen både en oversigt over personer og et kort over væsentlige lokaliteter – det sidste afspejler i nogen grad virkefeltet.

Karakteristisk er nok også den tilrettelagte opvækst. Selv om faderen ikke mente, sønnen egnede sig, ville denne være landbruger – men det skadede jo ikke at være i Hamburg, i det mindste lærte man sproget. Hjemkommet herfra under treårskrigen ventede ikke kalvestegen, men derimod et job som hyrdedreng på gården. Det var egentlig under hans værdighed, men netop som hyrdedreng lærte han det grundlæggende om kreaturer.

Der er andre meget spændende dele. Selv holder jeg meget af tiden i Hamburg, hvor man får et spændende referat af begivenheder og holdninger i 1848, hvor skellene pludselig gik på tværs af de gamle relationer langs kysten. Opholdet i England er interessant handelshistorisk, men sandelig også for det indblik i entreprenørånden, det giver. Forholdet til de nærmeste købstæder kommer frem hist og her – det synes ikke at have den modsætning, som tit kendes i Østdanmark.

Erindringerne er skrevet meget levende og med selvironiske træk, som også gør dem underholdende at læse, ligesom redaktørerne bl.a. har udstyret bogen med den nævnte oversigt over personer samt en god og fyldig indledning.

Selv om Niels B. Breinholt passer godt ind i det nævnte billede af en vestjyde, vil han nok ikke være det bedste led i bevisførelsen for, at det generelt så sådan ud (selv om det nok i høj grad skal passe). Hans forudsætninger var noget specielle. Som redaktørerne selv fremhæver: Han kom fra en rig slægt, gården havde god jord, og sognet var i modsætning til nabo-sognene karakteriseret ved studeavl. Både Breinholts forudsætninger og personlighed ragede nok en anelse op over de fleste andre vestjyders på den tid.

Men redaktørerne skal roses for at have fremdraget et sæt erindringer, som rækker længere, end erindringer oftest gør. Vi har fået en levende og spændende dokumentation for

nogle nye variationer i de økonomiske, sociale og mentale forhold i midten af forrige århundrede.

Peter Korsgaard

Niels Mortensen, red.: Havnen midt i Jylland. Skive Havn 1869–1994. Skive Havn 1994, 137 s.

Havneudvalget i Skive har valgt at markere havnens 125 års jubilæum med den foreliggende bog. Til dette formål allierede man sig med en gruppe velskrivende forfattere, og resultatet blev en beretning om havnen, opdelt i en række kronologiske og tematiske afsnit.

Det første afsnit, »Fra flodhavn til fjordhavn«, giver en god og grundig indføring i forholdene og debatten om anlæggelsen af havnen i Skive. »Nordhavnen kommer til 1920–34« er et godt og fyldigt oversigtsafsnit, der giver en god orientering om havneudvidelsesdebatten – en debat, der kan genkendes fra andre havnedebatter på samme tid. Den kronologiske fremstilling fortsætter i »Sydhavnen, der aldrig blev bygget«, hvori beretningen føres frem til 1960 med omtale af projekter, der ikke blev til noget, samt hvad der trods alt blev lavet i denne periode. »Skive havn frem mod år 2000« er i højere grad et mere teknisk beskrivende afsnit med gode informationer og visioner for fremtiden.

De tematiske afsnit er i sagens natur af mere varieret indhold. Det første fortæller om havnen som trafikhavn og giver et kalejdoskopisk billede af skibstrafikken og virksomhederne på havnen. Til tider en gentagelse af tidligere omtalt stof, men overvejende med nye oplysninger især om personer og virksomheder. Der fortælles også om arbejdsforholdene på havnen, organiseringen af arbejderne og arbejdsgiverne, iblandet konfliktstof og erindringer i en behagelig blanding, der vækker interesse for yderligere information. »Skipper i Skive« omhandler skipper Kristian Jensens tid på Limfjorden, fra han startede som nykonfirmeret til han p.g.a. hustruens helbred valgte at lægge op i 1966. Afsnittet giver glimtvis et indblik i småskibsfartens historie og er et særdeles interessant indblik i et erhverv, som ikke ofte er genstand for beskrivelse. Fjorden, havnen og fiskerne beskrives i et velskrevet og uhyre interessant afsnit, der kommer vidt omkring. Heri fortælles der indgående om fiskernes liv og arbejde på fjorden. »Havnen i fritiden« behandler alle de aktiviteter, der også fandt sted i og ved havnen. Således omtales sportsarten og sejlsporten her; egentlig mærkeligt, at der ikke er kajaksport i Skive.

Der er tale om et udmærket afsnit, der afslutter en gedigen bog, med et godt og fyldigt billede af en havns historie og udvikling samt tilhørende beretning om aktiviteter i forbindelse med havnen. Billedsiden er god, der kunne dog godt have været et par oversigtskort for at lette orienteringen for den ikke stedkendte. Det er desuden værd at bemærke, at der sidst i bogen orienteres om hvilket materiale, der har været brugt til fremstillingen, hvorved der er mulighed for at søge yderligere oplysninger om emner af særlig interesse for læseren.

Henrik Vedel-Smith

Adda Hilden og Jytte Larsen, red.: Når baner brydes. Et pilotprojekt om 1920'erne til Dansk Kvindebiografisk Leksikon. Statsbiblioteket i Århus 1994. 145 s., kr. 165.

Siden 1991 har en gruppe af kvindelige historikere arbejdet på at skabe grundlaget for kunne iværksætte udarbejdelsen og udgivelsen af et dansk kvindebiografisk leksikon. De seneste årtiers kvinde- og kønsforskning og det syn, der herigennem er udviklet på kønnes historiske placering, sammen med den støt stigende interesse for biografien som genre og tilgangsvinkel til historiske problemstillinger, har meget tydeligt understreget behovet for et sådant værk. Det kan i virkeligheden undre, at initiativet først kommer nu.

At gennemføre udarbejdelsen af et nationalt kvindebiografisk leksikon er ikke nogen lille opgave, heller ikke økonomisk. Arbejdsgruppen skønner i sit budgetoverslag, at det eksklusive publiceringsudgifter vil beløbe sig til godt 15 mill. kroner. Skal man ud at hente bevillinger i den størrelsesorden, kræver det et godt og grundigt forarbejde. *Når baner brydes* er som pilotprojekt et led i dette forarbejde. Som læser får man hermed mulighed for dels at få indsigt i de overvejelser, der ligger bag arbejdet, dels at se smagsprøver på, hvad et sådant leksikon ville kunne byde på. Og lad det være sagt med det samme: Dette er en publikation, som kun kan skærpe appetitten, i alt fald hvis man som læser hæfter sig ved indholdet og ignorerer indpakningen.

Bogen indledes med en oversigt over kvindebiografiske leksika, et afsnit som undertegnede anmelder gerne have set udvidet. Nærværende projekt har tydeligvis især hentet inspiration fra det amerikanske kvindebiografiske leksikon *Notable American Women*, som derfor bliver grundigt gennemgået. Derudover præsenteres af nyere kvindebiografiske lek-

sika endnu et amerikansk og et engelsk eksempel, altså alene eksempler fra den angelsaksiske verden. Det kunne have været spændende at få et lidt bredere spektrum præsenteret med eksempler også fra det øvrige Norden og Europa, om ikke for andet, så for at vise, hvad man i projektet *ikke* vil.

Et led i pilotprojektet har været at se nærmere på optagelsen af kvinder i de eksisterende biografiske leksika. I artiklen »Kvinder i Dansk Biografisk leksikon« fremlægger Jytte Larsen resultaterne af denne undersøgelse. Som forventelig udgør kvinder ikke nogen stor gruppe, heller ikke i den nyeste udgave af Dansk Biografisk Leksikon fra 1979–1984, hvor kvindeandelen ligger på ca. 5% af de biograferede. Jytte Larsen har bl.a. set på hvilke grupper af kvinder, der er biograferede, fordelt på århundreder, og hvilken udvikling, der sker heri i de forskellige leksika. Problemet med disse talangivelser er, at vi som læsere ikke får noget at sætte tallene i forhold til. Skal de virkelig sige noget, må vi også vide noget om fordelingen af de biograferede mænd. Mere givtige er i virkeligheden de sammenlignende analyser af biografierne af Nina Bang og Elna Munch i Dansk Biografisk Haandleksikon, i Engelstoft og Dahls og i Cedergreen Bechs udgaver af Dansk Biografisk Leksikon.

Pilotprojektet har valgt at tage udgangspunkt i et enkelt årti, 1920'erne. Baggrunden herfor er, at den formelle ligestilling på det tidspunkt var ved at være gennemført. Kvinderne havde fået stemme- og valgret med grundlovsændringen i 1915, hertil kom ligelønsloven af 1919 og i 1921 loven om lige adgang til alle stillinger på det offentlige arbejdsmarked. Hermed var der nu åbnet mulighed for, at kvinderne kunne begynde at gøre karriere. I en spændende og velskrevet artikel ser Hanne Rimmen Nielsen nærmere på den kvindelige karriere og karrieremulighederne i 1920'erne. På de blot tredivede sider lykkes det ikke blot at give en glimrende faktuel oversigt, men også at tegne et billede af tiåret og give et indtryk af holdninger og stemninger.

En af de vanskeligheder, et dansk kvindebiografisk leksikonprojekt står over for, og en af grundene til, at projektet må blive en kostbar affære, er, at det nødvendigvis må kræve omfattende kildestudier at udarbejde biografierne. Her vil den trykte litteratur ikke række langt. Et led i pilotprojektet har derfor været at skaffe et overblik over forsknings- og kilde-situationen på nogle centrale områder. Det har i nærværende publikation resulteret i tre artikler om kvinderne inden for centraladministrationen, arbejderbevægelsen og kvindebevægelsen, skrevet af hhv. Grethe Ilsøe, Anette Eklund Hansen og Eva Lous.

I artiklen om »Kvinder i statstjeneste – nærbillede af vilkår og muligheder i 1920'erne« viser Grethe Ilsøe, at der var langt fra den formelle til den reelle ligestilling inden for staten. Det gik kun langsomt for kvinderne at vinde indpas i de akademiske stillinger i centraladministrationen, og hvor det lykkedes, kneb det med avancementsmulighederne. Kun på ét område fik kvinderne for alvor fodfæste. Det var som kontorister, en personalegruppe som med tjenestemandsløven af 1919 blev defineret som ufaglærte. Med denne arbejdsdeling mellem faglært og ufaglært arbejde i de statslige kontorer var der nok blevet åbnet for kvindernes indtog, men samtidig også sikret, at de ikke kom til at blande sig med de øvrige personalegrupper. Som kontorist var det praktisk taget umuligt at avancere til højere stillinger. Kvinderne blev låst fast, og kontoristgruppen blev efterhånden en ren kvindekategori.

Ved at tage udgangspunkt i en enkelt af arbejderbevægelsens kvindeskikkelser demonstrerer Anette Eklund Hansen i artiklen »Kvinder i arbejderbevægelsen. Veje til arbejderkvindernes biografier« de muligheder, men så sandelig også vanskeligheder, der ligger i udarbejdelsen af biografier over arbejderbevægelsens kvinder. Selv om kvinderne også i udforskningen af arbejderbevægelsens historie gennem den sidste snes år har fået en mere fremtrædende placering, så har den kollektive tendens i denne forskning betydet, at interessen sjældent har udmøntet sig i biografiske skildringer. Hertil kommer, at arbejderbevægelsens kvinder sjældent har efterladt sig personlige papirer. De biografiske data skal i vidt omfang hentes gennem arkiverne fra de organisationer, hvor kvinderne var aktive. Det er et tidkrævende materiale at arbejde med, og selv om man herigennem kan tegne et portræt af kvindernes holdninger og faglige arbejde, bliver det ulige vanskeligt at tegne et billede af deres private liv og personlighed. Det viser Anette Eklunds eksempel i portrættet af Henriette Crone klart.

Eva Lous tager i sin artikel »Kvinder i kvindebevægelsen« på samme måde udgangspunkt i en enkelt af bevægelsens kvinder for at belyse kildesituationen. Også her gælder det, at kvinderne kun sjældent har efterladt sig personlige papirer, og at de derfor må skildres gennem arkiverne for de organisationer, de var aktive i. Alligevel demonstrerer artiklen, at situationen her er en ganske anden end for arbejderbevægelsen. Kvindebevægelsen har trods alt været genstand for en ikke ganske ringe historisk behandling, der i langt højere grad har været personorienteret, hvortil kommer bevægelsens egne publikationer og blade,

der blandt meget andet også rummer biografisk stof.

Når *baner brydes* bringer desuden fem prøvebiografier, der er udvalgt, så de dækker vigtige kvindelige karriereveje i 1920'erne. Indledningsvis gøres der opmærksom på de anlagte retningslinier for biografierne og på de punkter, hvor de adskiller sig fra Dansk Biografisk Leksikon. Da kvinders karriereforløb ofte er afhængige af familiemæssige forpligtelser, har man udvidet de biografiske grunddata til også at omfatte antallet af børn og deres fødeår. Desuden omfatter oplysningerne om civilstand ikke blot ægteskab(er), men også andre samlivsformer såsom papirløse forhold og bofællesskaber med kvinder. Udgangspunktet er, at der har været særlige barrierer for kvinders karrierer. Det er derfor hensigten at lægge særlig vægt på forhold som motivation, eventuel støtte eller mangel på samme fra familie, kolleger og andre netværk. Slægt og opvækst skal have en mere fremtrædende plads. Det er med andre ord ikke kun voksenlivet, der skal skildres. Og endelig er det hensigten, at samspillet mellem den biograferede og samtiden skal behandles mere udførligt, fordi den kvindehistoriske udvikling ikke kan forudsættes alment kendt.

Resultatet af disse retningslinjer – bedømt ud fra de fem prøvebiografier – bliver naturligt nok, at skildringerne bliver længere, men også at det i langt højere grad end de traditionelle leksikonbiografier bliver skildringer af hele mennesker. Det ville ikke være nogen dårlig ting, om dette også kunne blive normen for biografier af mændene.

To af de biograferede kvinder er også med i Cedergreen Bechs Dansk Biografisk Leksikon, og en sammenligning mellem biografierne viser ret så iøjnefaldende forskelle. Det gælder således biografien af Helga Sehested (1877–1958), der i 1906 dimitterede fra Landbohøjskolen som agronom og allerede samme år overtog driften af to store gårde under Broholm, fra 1911 til 1927 desuden også af Broholm avlsgård. I Dansk Biografisk Leksikon portrætteres hun først og fremmest som en dygtig, men i sin optræden provokerende og mandhaftig landmand, der var meget optaget af landbrugets mekanisering og som i øvrigt gjorde en stor indsats for at få kvinden anerkendt som ligeberettiget med manden i landbruget. I prøvebiografien tegnes et billede af en pige med baggrund i gamle adels- og embedsmandsslægter, hvor køn ikke behøvede at forhindre en karriere. Mosteren, Augusta Fenger, var en af periodens pædagogiske pionerer, en faster skabte sig et navn som forfatter, en anden som komponist. Kun én kvinde havde før Helga Sehested taget agronomeksamen fra

Landbohøjskolen, og kun 5% af datidens landmænd var kvinder, de fleste enker, der videreførte bedriften. Disse oplysninger sætter i høj grad landmandskarrieren i relief. At hun desuden var en dygtig landmand, der tidligt tog nye metoder i brug, og at kvindernes rolle i landbruget optog hende, kan begge biografier enes om, men med prøvebiografiens baggrundsoplysninger bliver billedet af Helga Sehested et ganske andet.

Retningslinjerne kan dog også føre til lidt vel farverige skildringer, især hvor de bliver benyttet uden et tilstrækkeligt kildegrundlag. Et eksempel herpå er prøvebiografien over Hansigne Johanne Marie (Jo) Jacobsen (1884–1963), der var forfatter og psykoanalytiker. Hun blev i 1906 gift med den senere direktør for Ny Carlsberg bryggerierne, Vagn Carl Jacobsen, men flyttede fra ham i 1917, et forhold, der skabte stor presseopmærksomhed omkring hende og forfulgte hende i mange år. Alligevel skurrer det lidt at læse følgende: *J. måtte formentlig hele livet undvære et loyalt kvindeligt bagland, fordi hun på een gang var en fraskilt overklassedame, en meget smuk kvinde, en skandaleombrust forfatter og dertil psykoanalytiker.* Når der nu ikke synes at foreligge oplysninger om hendes kvindenetværk, havde det klædt biografien bedre at undlade denne passus.

Som helhed lover prøvebiografierne imidlertid godt for et kommende kvindebiografisk leksikon, om end de også viser, at det vil blive et meget omfattende arbejde at leve op til de anlagte retningslinjer.

Et centralt spørgsmål i forbindelse med leksikonet er naturligvis, hvilke optagelseskriterier, der vil blive benyttet. Foruden budgetoverslag og ansøgningsteksten slutter *Når baner brydes* af med nogle overvejelser over optagelseskriterierne og en foreløbig liste over de kvinder, der agtes optaget. Projektet venter, at et dansk kvindebiografisk leksikon vil komme til at omfatte ca. 2.000 kvinder. Kvinder, der er biograferet i Dansk Biografisk Leksikon, vil kun blive medtaget i det omfang, der foreligger ny forskning. I princippet vil projektet arbejde med det samme optagelsesniveau som Dansk Biografisk Leksikon, dvs. at de biograferede skal have haft en fremtrædende position i det danske samfund eller have gjort en betydende samfundsmæssig indsats. Der vil imidlertid blive taget hensyn til, at kvindernes livsvilkår og karrieremuligheder har været forskellige, og der vil blive taget særligt hensyn dels til de kvindelige pionerer, der har haft betydning som rollemodeller, dels til de kvinder, der gennem organisationsarbejde eller som pionerer i mandefag har bidraget til en øget samfundsmæssig ligestilling med mændene. Optagelses-

kriterierne har altså en klar kompensatorisk karakter foruden en særlig vægt på ligestillingsproblematikken. Ud fra en kvindehistorisk synsvinkel er der ikke grund til at stille spørgsmålstegn ved disse kriterier.

Til sidst kun et enkelt hjertesuk. *Når baner brydes* er fuld af gode illustrationer og oplysende billedtekster, men den grafiske tilrettelæggelse er mildt sagt mindre heldig. Brødtekst og illustrationstekst er med den typografi og opsætning, der er valgt, overordentlig vanskelige at holde adskilt. Det er temmelig generende pludselig at skulle afbryde sin læsning for at finde ud af, hvor brødteksten fortsætter.

Det skal dog ikke afholde anmelderen fra varmt at anbefale værket. Enhver historisk og kvindehistorisk interesseret må håbe, at det lykkes at gennemføre projektet. Foreløbig har Carlsbergfondet bevilget knap 2 mill. kr. til opbygning af en personalhistorisk database over danske kvinder fra ca. 1850 til i dag. Forhåbentlig lykkes det også at skaffe de resterende 13 millioner.

Inge Bundsgaard

Kristian Hvidt: Christiansborg bag kulisserne. Schultz Forlag 1994. 152 sider.

Kristian Hvidt har skrevet en bog om, hvad der egentlig foregår på Christiansborg. Hans position i Folketingets administration må siges at give ham optimale betingelser, han er tæt på, men ikke deltager. Han har ikke egne politiske interesser at varetage eller kartofler at hyppe – undtagen én, ret vigtig: Han mener, at det parlamentariske demokrati – med dets fejl og mangler – er et godt politisk system, som borgerne bør engagere sig mere i. Det danske demokrati er bedre end det billede, offentligheden får i medierne, med politikernes ihærdige assistance, og der er mere liv i kludene, end juristerne og samfundsforskerne får med i deres analyse af politikken.

I en topografisk-historisk beskrivelse af slotet og dets nærmeste naboer får Kristian Hvidt lige en bemærkning med om den intense trafik mellem Folketinget og de ministerielle kontorer. Adskillelsen mellem den lovgivende og den udøvende magt skal nok tages alvorligt, men til gengæld ikke alt for bogstaveligt. Dette problem uddybes nøjere i det følgende kapitel, der dels giver konturerne af grundloven, dels et hastigt rids af den historiske udvikling af det danske demokrati og endelig regeringsdannelsens mekanik.

Det sidste siger grundloven ikke meget om, ud over at regeringen ikke må have et flertal

imod sig i Folketinget. Selv på dette punkt har 1980'erne gjort statsskikken mere usikker.

Efter et kapitel om, hvordan man bliver politiker, der jo strengt taget ikke handler om Christiansborg eller kulisserne dér, følger bogen det kendte mønster fra skolebøgerne i samfundslære med redegørelse for de politiske partier og lovgivningsarbejdet. Det handler om den politiske kamp, interessevaretagelsen. Og interesser har det med at være i modstrid med hinanden. Den demokratiske styreform er en fredelig måde at udkæmpe slagsmål på; men slagsmål er det immervæk.

Kristian Hvidt bruger historien, både til at vise, at sædvaner og uskrevne regler er mindst lige så vigtige i det politiske arbejde som de lovfæstede paragraffer, og til at forklare, hvorfor statsskikken og traditionen blev, som de er.

Teksten er suppleret med instruktive grafer og søjlediagrammer, mens nogle af de tegnede trekanter, der skal illustrere magtfordeling og påvirkningsveje, ikke gør det klarere, end det allerede er gjort i teksten. En sådan tegnet spiral (side 35) skal være en »fri udlægning« af Montesquieus tanker om udviklingen fra en styreform til en anden – demokrati, aristokrati, monarki osv. Men mon ikke Montesquieus tanker på det punkt var en fri udlægning af Aristoteles? Spørgsmålet er imidlertid, om tegningen hjælper læseren til en bedre forståelse af magtens tredeling. I parentes må det bemærkes, at det bliver svært at illustrere fremtidens politiske historie nu, hvor Bo Bojesen har lagt pennen.

Ind imellem slipper Kristian Hvidt den faktuelle redegørelse for at henlede læserens opmærksomhed på særlige problemer i det parlamentariske demokratis funktion eller på et punkt, hvor udviklingen ser ud til at være løbet fra traditionen. Det er jo ikke et stabilt system, der beskrives, og der er hele tiden en risiko for, at *spillet ryger ud over den demokratiske slingrekant*, for nu at bruge en af Kristian Hvidts egne formuleringer.

Så er lærebogen forbi. Men Kristian Hvidt har endnu et kort kapitel: »Og hvad gør vi så ved det?« Det, der skal gøres noget ved, er ping-pong-spillet mellem medierne og politikerne i et stadigt mere opskruet tempo. Det er den politiske drengefodbold, hvor alle løber efter bolden og lader resten af banen være mennesketom. Naturligvis har han ingen hurtig og nem løsning. I så fald skulle han omgående sættes til at skrive en ny grundlov. Han anviser den besværlige og tunge vej, at borgerne i dette fortræffelige demokrati bruger det fuldt ud, engagerer sig, melder sig ind i vælgerforeningerne og uddanner sig, så de ikke falder for smarte fem-sekunders slagord i fjernsynet. Læsningen af Kristian Hvidts bog vil ikke være den ringeste start i sådan en uddannelse.

Kun titlen er misvisende. Det er rigtigt, at den formelle debat og vedtagelse af lovene i Folketingssalen i vid udstrækning er en rituel bekræftelse af det, der allerede er besluttet andre steder. Men det er ikke desto mindre i »Salen«, partierne og i visse tilfælde de enkelte medlemmer offentligt begrunder, hvorfor de stemmer, som de gør. Det er rigtigt, at der er nogle lukkede døre på Christiansborg, partimøder, udvalgsmøder m.m. foregår ikke i fuld offentlighed, for så ville blot nogle andre døre blive lukket. Men der er ikke kulisser på Christiansborg. Vil vi se kulisser og skuespil, er teatret et bedre sted.

Henrik S. Nissen

Knud Chr. Jensen, Finn Rasch Pedersen og Jakob Vedsted, red. Ebeltoft byhistoriske Arkiv i 50 år. Ebeltoft Museum 1994. 60 s., 40 kr.

Ebeltoft byhistoriske Arkiv er et af de ældste lokalarkiver i Danmark og markerer med udsendelsen af denne jubilæumsbog, at det den 24. november 1994 var 50 år siden, byens museumsforening nedsatte et arkivudvalg. Dermed var arkivarbejdet for alvor i gang.

I bogen beretter museumsinspektør Jakob Vedsted om arkivets udvikling gennem de 50 år, og formanden for museumsbestyrelsen, redaktør Knud Jensen, fortæller om arkivets stifter og primus motor gennem næsten alle årene, redaktør Poul Hvitved, der døde i 1992. Endelig bringes der i bogen en række eksempler på de mange lokalhistoriske artikler, Hvitved skrev til lokalpressen, først og fremmest Ebeltoft Folketidende, som han var udgiver af. Bogen er således også et mindeskrift for Poul Hvitved. De udvalgte artikler er et bredt udsnit af Hvitveds produktion og strækker sig fra en artikel om den vidtløftige visemager fra Femmøller, der efter konkurs og bedrageri endte med at forsvinde i Amerika, til artikler om den lokale jernbane, postbåden til Hjelm og et af byens hoteller, Hotel Prins Carl, opkaldt efter Christian X's yngre bror, den senere norske konge, Haakon VII.

Arkivets historie er på mange måder typisk for en lang række lokalarkivers udvikling. Ebeltoftarkivet har gennem alle 50 år været tæt knyttet til byens museum, selv om bestyrelsen ved flere lejligheder har forsøgt at få kommunen til at overtage arkivet og henlægge det under byens biblioteksvæsen – formentlig af (nu afskaffede) refusionsmæssige årsager. Frivillige har i en årrække båret en meget væsentlig del af byrderne ved arkivdriften, og arkivet har desuden i de senere år haft stor nytte af en række mere eller mindre midlerti-

digt ansatte medarbejdere, aflønnet gennem forskellige sociale ordninger. Lokalespørgsmålet har med jævne mellemrum voldt hovedbrud og været vanskeligt at tackle i spændingsfeltet mellem øgede pladsbehov, knappe ressourcer og en skiftende grad af velvilje fra de offentlige myndigheders side. I Ebeltoft har arkivet foreløbig haft fem forskellige adresser, og det holder nu til i kælderetagen til et kulturelt mødecentrum, Brændpunktet.

Redaktionen har bevidst undladt at medtage en nærmere beskrivelse af arkivets samlinger ved 50 års jubilæet, og dette valg må accepteres, ikke mindst fordi den slags beskrivelser hurtigt bliver uaktuelle.

Alt i alt er der tale om en rimeligt dækkende beskrivelse af arkivets første 50 år, en fin markering af jubilæet og en fortjent minderune over arkivets førstemand i en lang årrække.

Jørgen Thomsen

Karsten Klindt-Jensen: Fortegnelse over historiske kort. Sønderjylland. Udg. Haderslev Museum; udarbejdet for Skov- og Naturstyrelsen i samarbejde med Kartografisk Dokumentationscenter, Odense Universitet, 1993. 449 sider.

I midten af 1980'erne gennemgik Klindt-Jensen på Skov- og Naturstyrelsens vegne kortsamlingerne i Landsarkivet i Åbenrå, Det kongelige Bibliotek og Rigsarkivet for at registrere sønderjyske kort. Formålet var at tilvejebringe en oversigt over dokumentation til sagsbehandlingen i fortidsmindekontoret. Arbejdet udmøntede sig i et betragteligt antal registraturblade, nemlig et for hvert kort. Det er disse registraturblade, der i form af en uredigeret tværregistrant udgør substansen i Klindt-Jensens *Fortegnelse over historiske kort*.

Udgiverne har af praktiske hensyn valgt at udgive registraturbladene i ét bind; oprindeligt var de tænkt publiceret i tre bind. Imidlertid er den oprindelige paginering bibeholdt, og fortegnelsen falder dermed i tre indbyrdes uafhængige afsnit: Del I (126 sider) omfatter Sønderjylland generelt samt kort fra de slesvigske krige i 1800-tallet. Del II (179 sider) omfatter kort vedrørende Haderslev amt, og Del III (144 sider) omfatter Tønder, Åbenrå og Sønderborg amter. Værket er forsynet med en generel indledning og et alment forord, der gentages i hver del. Dernæst følger – også i hver del – et særligt forord for den enkelte del. Endelig kommer en indholdsfortegnelse fulgt af en vejledning i registraturbladenes opbygning – også gentaget i hver del. Registraturbladene giver en grundig og fyldestgørende beskrivelse af hvert kort. Ud over basale oplysninger som

opbevaringssted, datering, arkivbetegnelse, korttitel, målestoksforhold og indhold rummer skemaet rubrikker om triangulering, reproduktion samt en rubrik med forfatterens bemærkninger om de enkelte kort.

Slesvig er vel den gennem tiderne grundigst kartograferede del af Danmark. Hovedværket herom er Hans-Jürgen Kahlfuss' monografi fra 1969: *Landesaufnahme und Flurvermessung in den Herzogtümern Schleswig, Holstein und Lauenburg*. Dette værk er forsynet med et fortrinligt register, der hurtigt giver et overblik over, hvad der foreligger af udskiftningskort fra sønderjyske lokaliteter. Havde Klindt-Jensen kendt værket, ville han næppe have registreret kortene i Rigsarkivets Kieleraflevering endnu en gang. I det hele taget synes prioriteringen af hvilke kort, der er medtaget, at være temmelig tilfældig og i for høj grad at bero på Klindt-Jensens eget skøn. Han angiver selv, at kortene skal være tidligere end 1860'erne (fra før førsteudgaven af målebordsbladene), formentlig menes hermed den preussiske opmåling. Kortene må ikke være landsdækkende matrikel- eller udskiftningskort; hermed mener Klindt-Jensen åbenbart de kort, der er i Kort- og Matrikelstyrelsen. De sønderjyske udskiftningskort, der er i Kielerafleveringen i Rigsarkivet, er i vid udstrækning taget med. Klindt-Jensen anfører i forordet til del 1 (tematiske kort fra de slesvigske krige), at kortene er fundet i Det kongelige Biblioteks kortsamling og Rentekammersamlingen i Rigsarkivet. I vejledningen i registratørens opbygning er under *Opbevaringssted* ud over forkortelserne på de nævnte institutioner anført Forsvarets Bygningstjenestes arkiv (FBT), men man søger forgæves efter kort fra Landsarkivet i Åbenrå! Hvad skal man egentlig tro? Tilmed er Forsvarets Bygningstjenestes kortsamling for få år siden overført til Rigsarkivet under betegnelsen *Ingeniørkorpsets historiske tegningssamling*. I samme forbindelse kan man undre sig over, at Klindt-Jensen er gået helt uden om Forsvarets Arkivers kortsamling, der er en del af Rigsarkivets samlinger. Denne kortsamling burde om nogen være i centrum, når talen falder på kort fra de slesvigske krige. Sådanne besynderligheder skyldes naturligvis langt hen ad vejen en meget mangelfuld redaktion, men man kunne have taget højde for det med en grundigere generel indledning om, hvilke institutioner og kortsamlinger, der var gennemgået.

Hertil kommer de fejl, der har indsneget sig på grund af tidsintervallet mellem arbejdets afslutning og udgivelse (1987–1993). I mellemtiden er som nævnt Ingeniørkorpsets historiske tegningssamling kommet til Rigsarkivet, og Kielerafleveringen sammesteds er atter tilgængelig. Den har aldrig været helt lukket, som Klindt-Jensen skriver.

Til værket fordel taler de meget grundige registreringsblade. En gennembladning giver et solidt skøn over, hvilke typer af kort man kan støde på. Indholdsfortegnelserne er udmærkede, selv om den tredelte paginering er irriterende. En rubrik med forfatterens kommentarer til de enkelte kort er ofte meget oplysende, skønt bemærkningerne til tider tenderer mod det trivielle eller kuriøse, såsom *Et krigshistorisk set interessant lille kort* (I, side 103). *Et stort og overskueligt kort, mange interessante detaljer. Lidt 'prøjsisk bastant' i sin udførelse* (I, side 115). *Et kort, som detaljeret skildrer et sort kapitel i Danmarkshistorien* (I, side 111) om et kort over stormen på Dybbøl. Med sine bemærkninger afslører Klindt-Jensen imidlertid også, at han ikke kender til du Plats kortværk over Slesvig fra begyndelsen af 1800-tallet og ikke er klar over, at detailkortene i Rigsarkivets Rentekammersamling i 1:20.000 er kopier af konceptkortene til den kobberstukne udgave af Videnskabernes Selskabs Danmarkskort i 1:120.000. Meget informative er derimod indramningerne på stærkt formindskede nutidige geodætiske kort af de områder, der dækkes af de enkelte kort.

Som helhed betraget må det omfangsrige værk karakteriseres som en noget tilfældig samling registraturblade over en del sønderjyske kort. Den uredigerede publikationsform forekommer problematisk og virker rodet, ikke mindst på grund af de tre bind i et; noget kunne have været undværet. F.eks. er trykte kort fra standardserier og sågar Traps købstadsplaner medtaget. Forfatterens kommentarer til flere af kortene er, at de er uinteressante! Hvorfor så medtage dem? Det burde af indledningen klart have fremgået, at der ikke her er tale om nogen fuldstændig fortegnelse. Problemet ved en sådan publikation er, at den kan opfattes som en endelig registratur over historiske sønderjyske kort. Som appetitvækker til emnet sønderjyske kort er samlingen sikkert udmærket, men som arbejdsredskab må den betegnes som mangelfuld.

Henrik Stissing Jensen

Meddelelser

Dansk Historisk Fællesråds Repræsentantskabsmøde 22. april 1995 på Hornstrup-Centret/Vejle

1. Valg af dirigent

Redaktør *Herluf Nielsen*, Det danske Sprog- og Litteraturselskab, blev på styrelsens forslag valgt til dirigent.

2. Forretningsordenen

Dirigenten konstaterede mødets rettidige indkaldelse. Derefter godkendtes forretningsordenen. Til referent udpegedes *Gunnar Jakobsen*, Told- og Skat-tehistorisk Selskab (sekretær i DHF's styrelse). *Jørgen Mikkelsen*, Arkivforeningen og 1066, og *Charlotte S.H. Jensen*, Landsarkivet for Sjælland og Journalen, valgtes til stemmetællere.

3. Nye Medlemmer

ABA (Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv) og Dansk Sygeplejeråds dokumentations- og forskningsenhed havde anmodet om medlemskab. Optagelserne godkendtes.

4. Beretning

Det forløbne styrelsesår har været på 11 måneder. DHF holder sine årsmøder sammen med de tilknyttede tre landsorganisationer i fast turnus. I 1994 var årsmødepartneren SSF. I år holdes årsmødet fælles med DLF.

Styrelse og sekretariat

Efter årsmødet maj 1994 konstituerede DHF's styrelse sig med *Grethe Ilsøe* som formand, *Peter Bondesen* som næstformand, *Gunnar Jakobsen* som sekretær og *Peter Korsgaard* som kasserer. *Peter Bondesen* har fra oktober 1994 afløst lederen af Lokalthistorisk Afdeling ved Institut for Historie, Københavns Universitet, *Knud Prange*, som DHF's repræsentant i Dansk Lokalbibliografisk Udvalg. *Peter Bondesen* har i styrelsesåret ligeledes repræsenteret DHF (Fortid og Nutid) i bestyrelsen for Foreningen af Kulturtidsskrifter.

DHF's sekretariatsvirksomhed, herunder bogforsendelse, ligger fortsat i Landsarkivet for Sjælland. Bogføringen er foretaget af et professionelt regnskabsfirma. Styrelsen har på det seneste besluttet at lægge en del af det løbende arbejde ud i udvalg eller arbejdsgrupper.

Styrelsen har i år fremstillet en længe savnet informationsfolder om DHF's virksomhed.

Tilskud

Til DHF's drift er modtaget tilskud fra Kulturministeriets tips- og lottomidler i 1994. Desuden har DHF i 1994 modtaget tilskud fra Statens Humanistiske Forskningsråd og fra Kulturministeriets tidsskriftstøtteudvalg til Fortid og Nutid. Disse tilskud er strengt nødvendige, og DHF takker Kulturministerium og Forskningsråd.

Kultur- og fagpolitisk virksomhed

Kulturministeren har tilkendegivet, at der i indeværende folketingsssamling vil blive fremsat forslag til en ny museumslov. Som et led i forberedelserne har ministeren afholdt en konference, hvor ideen om en stærk centralisering af det danske museumsvesen blev lanceret. Da DHFs medlemmer udgør en væsentlig brugergruppe på museumsområdet og således har en klar interesse i, at den lokale museums-service ikke forringes, er det naturligt, at DHFs styrelse med opmærksomhed følger sagens udvikling.

Fra Dansk Lokalbibliografisk Udvalg meldes, at projektet med de amtsbibliografiske bind i trykt form for hele landet er blevet indhentet af teknologien, og at der nu arbejdes med ideen om etablering af en lokalbibliografisk base. Det skulle bl.a. betyde, at de kommuner, hvor der allerede findes bibliografi, hurtigt vil kunne indlægges. Udgivelsen af den lokalbibliografiske vejledning har trukket ud. Det forventes, at den kan udsendes i efteråret 1995.

A'JOUR, DHFs katalog over danske og fællesnordiske historiske tidsskrifter, udkom 1994 i et oplag på 6.000 og er i løbet af året blevet gratis distribueret til en lang række målgrupper, bl.a. biblioteker og museer samt studerende. Det er også hensigten at gratisdistribueres det 80 sider store DHF-bogkatalog *Historie til salg*, der nu er i trykken og udkommer i et oplag på 10.000. Kataloget omfatter ca. 1.000 publikationer fra DHFs medlemmer m.fl. Det drejer sig om mere end 50 centre for historiefremstilling her i landet, lige fra foreninger, sammenslutninger, selskaber og forlag til universitetsinstitutter, arkiver, biblioteker og museer. Det er styrelsens vurdering, at katalogets brugsværdi vil være høj, ikke mindst takket være det omfattende index, der giver kataloget bibliografisk karakter. Til opfølgning af de to kataloger arbejder styrelsen på at

etablere en stand på 1995-Bogmessen i Forum, hvor medlemmerne vil få mulighed for at præsentere deres publikationer.

Konference- og mødevirksomhed

Styrelsen har besluttet at satse på en konference i 1997 om lokalhistoriens aktuelle situation i europæisk forskning og har foreløbig udarbejdet et kommissorium for en forberedende arbejdsgruppe. Gruppens opgave vil bl.a. bestå i at etablere kontakt til relevante forskningsmiljøer og enkeltforskere i ind- og udland, at udarbejde skitse til konferenceprogram med tilhørende budget, at undersøge mulighederne for økonomisk støtte og at udarbejde informationsmateriale på engelsk til potentielle deltagere.

Publikationsvirksomhed

FORTID OG NUTID

Fortid og Nutid er udkommet med 4 hæfter om året under fortsat energisk redaktion af *Inge Bundsgaard* og *Michael H. Gelting*. Som samarbejdspartnere har de som sidste år et redaktionsudvalg bestående af *Peter Bondesen*, *Tommy P. Christensen*, *Karl-Erik Frandsen* og *Jørgen Thomsen*. Fortid og Nutid var repræsenteret på 1994-Bogmessen i Forum på standen for kultur-tidsskrifter. Et arbejde med indexering af årgangene 1914–1994 er påbegyndt og ventes færdigt i løbet af 1995.

HÅNDBØGER

Styrelsen har netop færdiggjort kommissorium for et fremtidigt publikationsudvalg, der primært skal udarbejde en handlingsplan for udgivelsen af håndbøger i de nærmeste år. Der opereres foreløbig med to typer håndbøger: den tværgående håndbog, der konkret retter sig mod brugere af historisk materiale (redskabstypen), og håndbogen, der præsenterer et specialeområde og

retter sig mod alment interesserede læsere (den generelt oplysende håndbog).

I styrelsesåret er Erik Kromans bog *Skriftens historie i Danmark* udsendt i 5. oplag. Den er efterspurgt og har været udsolgt et stykke tid. N.H. Frandsens vejledning om retsbetjentarkiver med den inciterende titel *Dansegilde og mordbrand* er netop færdig fra trykkeriet og vil komme på markedet i maj. Den vil være til stor hjælp ved arbejdet inden for en lang række historiske discipliner og formentlig blive en klassiker.

Scanning og CD-ROM

Styrelsen har vedtaget at iværksætte en undersøgelse af, hvorledes scanning og CD-ROM vil kunne anvendes til udgivelse af registre, stater, reprotryk m.v., samt af økonomien i sådanne udgivelser. *Tommy P. Christensen* har påtaget sig det indledende arbejde på det tekniske område. Det er hensigten, at undersøgelsen videreføres i et udvalg. Der opereres med afrapportering i 1996, evt. i form af en konference med tilknyttede demonstrationer/workshops.

Som det fremgår har styrelsesåret især været præget af langsigtet planlægning og dertil af konkret servicearbejde over for historikerverdenen i almindelighed og medlemmerne i særdeleshed.

I forbindelse med beretningen oplystes det, at en ny museumslov formentlig udskydes et par år, og at regionale forsøgsordninger forventes iværksat i nært fremtiden. Videre orienteredes om konkrete erfaringer med lokalbibliografien i Frederiksborg Amt, der nu er on line. Deltagelsen er mod betaling, og nogle kommuner ønsker ikke at bidrage. Det betyder, at der ikke sker ajourføring for pågældende kommuner. Bibliotekerne skal tegne abonnement på brugen af bibliografien, og da nogle kommuner kun har tegnet abonnement på deres eget område, kan brugerne her ikke søge

bibliografisk oplysning om andre kommuner i amtet, men må ulejlige sig med at opsøge amtets centralbibliotek. Der var enighed om, at den skitserede situation var højst utilfredsstillende og burde ændres.

Derefter blev spørgsmålet om forskellige typer håndbøger diskuteret, og behovet for »how to do«-publikationer med konkrete anvisninger på, hvordan man angriber forskellige emner, understreget.

Endelig fremkom megen positiv respons både på ideen om en konference om europæisk lokalhistorie og på projektet om scanning og CD-ROM. Ligeledes blev der udtrykt tilfredshed med, at DHF vil deltage i Bogmesse-1995.

Drøftelserne i forbindelse med beretningen sluttede med et udtalt ønske om, at Dansk Kulturhistorisk Museumsforening vil genindtræde i DHF. Herefter godkendtes beretningen

5. Regnskab

Kassereren forelagde og kommenterede regnskabet, der godkendtes uden bemærkninger. Det blev godkendt, at Revisionsfirmaet *Langkilde Larsen A/S*, statsautoriserede revisorer, fortsætter som revisorer for DHF i det kommende styrelsesår.

6. Indkomne forslag

Der forelå intet til dette dagsordenspunkt.

7. Budget og kontingent

Kassereren forelagde budgetforslag for 1995, der blev vedtaget uden bemærkninger. Kontingentet fastsattes uændret.

8. Valg

Gunnar Jakobsen, Told- og Skatthehistorisk Selskab, genvalgt. Nyvalgt blev *Gunner Lind*, Institut for Historie, Københavns Universitet, i stedet for *Karl-Erik Frandsen*, der efter mange år i DHF's styrelse ikke ønskede at genopstille. Styrelsen ønskede i den forbindelse især at understrege Karl-Erik Frandsens indsats i forbindelse med færdiggørelsen af Dansk Kulturhistorisk Opslagsværk og hans udarbejdelse af det store administrative atlas. Karl-Erik Frandsen fortsætter i Fortid og Nutids redaktionsudvalg. Som suppleant genvalgtes *Annette Hoff*, Dansk Landbrugsmuseum.

9. Eventuelt

Under dette punkt informerede *Chri-*

stian Kaatmann, Det Kgl. Bibliotek, om KBs servicemuligheder under byggeperioden, specielt vedr. læsesal, udlån og adgang til kort- og billedsamlingen.

Folmer Hansen, Dansk Vejhistorisk Selskab, redegjorde for Selskabets formål og aktuelle projekter, herunder undersøgelser af broanlægget fra vikingetiden over Ravning Enge i Vejle ådal.

Vagn Andersen, Sammenslutningen af Danske Amatørarkæologer, orienterede om »Projekt Guldhorn«, der omfatter en registrering af alle synlige for-tidsminder fra før 1864.

Dirigenten afsluttede herefter repræsentantskabsmødet, hvorefter *Grethe Il-søe* takkede dirigent og medlemmer for et godt og inspirerende møde.

Herluf Nielsen
dirigent

Gunnar Jakobsen
referent

Dansk Historisk Fællesråd
 Resultatopgørelse for året 1.1–31.12.1994

	Regnskab 1994	Budget 1994	Regnskab 1993
<i>DHF Styrelsen</i>			
Indtægter	105.450	110.000	106.150
Udgifter:			
Møder m.v.....	-16.004	-15.000	-22.481
Aktiviteter	-4.344	-55.000	0
Tilskud til relancering af Fortid og Nutid..			-30.000
Hensat til spil om landet i ældre tid	-5.000		
Administration	-44.061	-40.000	-35.173
<i>DHF Styrelsen i alt .....</i>	<i>36.001</i>	<i>0</i>	<i>18.496</i>
<i>Fortid og Nutid</i>			
Indtægter	211.752	220.000	181.920
Udgifter:			
Trykning og distribution	-207.001	-200.000	-182.863
Andre omkostninger	-24.271	-40.000	-65.974
Tilskud fra styrelsen jfr. ovenfor			30.000
<i>Fortid og Nutid i alt .....</i>	<i>-19.530</i>	<i>-20.000</i>	<i>-36.917</i>
<i>Boglageret</i>			
Salg	58.405	45.000	109.358
Udgifter:			
Omkostninger	-10.398	-6.000	-7.233
Udgivelser	-49.627	-80.000	-33.856
Afsat til rest trykudgifter »Retsbetjent- arkiver«.....	-25.000		
Overskud – hensat til nyudgivelser			-68.269
<i>Boglageret i alt .....</i>	<i>-26.620</i>	<i>-41.000</i>	<i>0</i>
<i>Resultat af ordinær drift .....</i>	<i>-10.149</i>	<i>-61.000</i>	<i>-18.421</i>
<i>Finansielle indtægter og udgifter.....</i>	<i>42.155</i>	<i>21.000</i>	<i>46.000</i>
<i>Debitor mellemværende:</i>			
Tilbageført hensættelse pr. 1.1.1994	11.641		
Tab i 1994	-2.206		
<i>Samlet resultat at overføre til næste år ....</i>	<i>41.441</i>	<i>-40.000</i>	<i>27.579</i>

Balance pr. 31.12.1994

	31.12.1993	
Aktiver		
<i>Likvider</i>		
Lokalkasse Grethe Ilsøe.....	1.990	8.832
Lokalkasse Inge Bundsgaard	2.384	321
Bankkonto	120.809	65.779
Girokonto	85.538	10.790
Obligationer nom. kr. 613.000	606.456	623.456
(Kursværdi kr. 618.462)		
	817.177	709.178
<i>Debitorer</i>		
Abonnenter, Fortid og Nutid.....	185	185
Bogsalgstilgodehavende	4.430	21.883
Momstilgodehavende.....	23.415	11.047
Forskningsrådene.....	25.000	25.000
Tilgodehavende obligationsrente	11.370	8.674
	64.400	66.789
<i>Inventar</i> (ikke værdiansat)	0	0
(DHF ejer edb-anlæg og programmer anskaffet til Fortid og Nutid i 1993)		
<i>Aktiver i alt</i>	881.577	775.967

Revisionspåtegning

Foranstående resultatopgørelse og balance for Dansk Historisk Fællesråd, som vi har revideret, er i overensstemmelse med fællesrådets bogføring.

Vi har ved stikprøver gennemgået foreliggende bilag samt afstemt likvide beholdninger med opgørelser fra de respektive pengeinstitutter.

Vi anser det aflagte regnskab for at være i overensstemmelse med vedtægternes krav til regnskabsaflæggelse.

Århus, den 22. marts 1995

Revisionsfirmaet Langkilde Larsen A/S

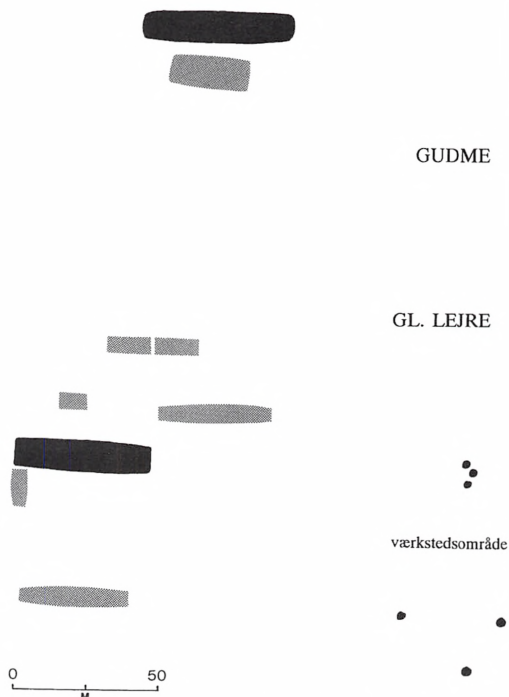
Klavs Klercke Rasmussen
Statsautoriseret revisor

Tove Glud Rasmussen
Registreret revisor

kulerede, og kun i tilfælde af konfliktsituationer blev de gravet ned. De fragmenter af prestigeobjekter, der findes ved de arkæologiske udgravninger, må opfattes som brudstykker af tabte eller kasserede genstande.

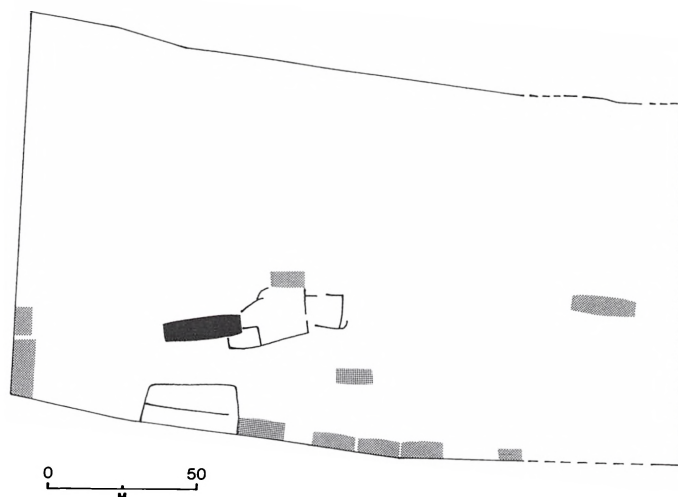
Antallet af udgravede storgårdsanlæg fra jernalder og vikingetid er ligeledes begrænset. Fra ældre jernalder findes dog et par gode eksempler på formodede storgårde. Det klassiske eksempel er fra Hoddelandsbyen fra det 1. århundrede f.Kr., hvor en af landsbyens 25 gårde skiller sig ud ved sin størrelse og kraftige indhegning.¹¹ Gården omfatter et langhus på lidt over 20 m og to mindre bygninger, i alt et bebygget areal på omkring 220 m². Et vigtigt træk ved Hoddegården er, at periodens fine sortglittede keramik næsten udelukkende er koncentreret i storgården. Prestigebetonede metalarbejder er derimod ikke påvist ved udgravningerne. Et senere eksempel fra ældre romersk jernalder, 2. århundrede e.Kr., er en gård fra Hvesager ved Vejle, der omfatter en 20 m lang hovedbygning, tre-fem mellemstore huse og to-tre småhuse, i alt et bebygget areal på op mod 450 m².¹² Gården er den største, der endnu er påvist fra denne periode, og dens position understreges af en samtidig rig ryttergrav med våbenudstyr, der er beliggende kun 30 m fra gården. Gårdene fra Hodde og Hvesager karakteriseres ved, at deres hovedhuse også indeholder staldafsnit, og at fundmaterialet entydigt peger på, at landbrug og kvægtavl har været ressourcegrundlaget. Der er således ikke påvist udprægede prestigeobjekter i forbindelse med disse gårdsanlæg, selvom dette muligvis kan skyldes rent udgravningstekniske og bevaringsmæssige forhold. Her er gården fra Hvesager vigtig, idet det især er prestigegodset i den tilhørende ryttergrav, der markerer gårdens relativt høje sociale position.

Set i et dansk perspektiv tilhører gårdene fra Hodde og Hvesager toppen af

To storgårde fra yngre jernalder og vikingetid, hvor residensen er markeret med sort: Storgården fra Gudme, 4. årh., og storgården fra Gl. Lejre, 7.-10. årh. Anlægget er ikke totalundersøgt, og de videre udgravninger vil sandsynligvis afdække endnu flere bygninger. Det fulde billede fra Lejre må derfor afvente en endelig publikation. På trods af dette forbehold viser planerne, at der må have været en markant forskel på de to gårdes driftssystem, som måske afspejler skiftet fra tribut til direkte drift. Efter Sørensens: Gudmehallerne (se note 15) og Christensen: Lidt om Lejres lokalisering (se note 15); omtegnet.

det gårdshierarki, vi i dag kender. Der er tale om store gårde, men det er spørgsmålet, om de også repræsenterer stormandssæder. Storgården fra Hodde var tydeligvis dominerende i selve landsbyen, men det er usikkert, hvor langt denne position rakte ud over selve landsbyniveauet. Steen Hvass har i denne forbindelse peget på muligheden af, at de økonomisk velstillede gårde som Hodde og Hvesager også havde en politisk magtstilling i samfundet, som medførte, at andre bebyggelser i området stod i et afhængighedsforhold til dem.¹³ Det er imidlertid uvist, hvad

Gårdsanlæg fra landsbyen ved Vorbasse, 11. årh. Residensen er fremhævet med sort. Den ellers så imponerende gård skal næppe opfattes som en stormandsgård, men nærmere som en helgård på landsbyniveau. Bygningernes størrelse er også langt mere beskedne sammenlignet med gården fra Gl. Lejre. Efter Hvass: Jernalderens bebyggelse (se note 13), omtegnet.

dette indebar, og ligeledes vil det være uhyre vanskeligt at påvise arkæologisk, idet der ikke synes have foregået en væsentligt forøget cirkulation af naturalier, og slet ikke prestigegods, i tilknytning til de to anlæg. Kun de relativt mange økonomibygninger i Hvesager synes at rumme visse indikationer på en større ressourcercirkulation. Billedet fra ældre jernalder tyder generelt på, at de pågældende storgårde sandsynligvis kun har domineret relativt begrænsede områder. Fundene af for eksempel ryttergrave på et niveau som Hvesager ligger relativt tæt, og de repræsenterer næppe samfundets absolutte elite. Kaldal Mikkelsen påpeger da også, at der tydeligvis fandtes et niveau over Hvesagergården, idet der i det 2. århundrede findes en lille gruppe af langt rigere grave med guldstykker og romerske importvarer.¹⁴ Den tilhørende bebyggelse til disse grave er imidlertid ikke lokaliseret, men det var da en oplagt opgave.

Fra den senere jernalder og vikingetid, 3.–10. århundrede, vil jeg på nuværende tidspunkt kun pege på to gårdsanlæg, som med rette kan betegnes som stormandsresidens: en gård fra 4.–5. århundrede fra Gudme og en gård fra 7.–10. århundrede fra Lejre, som

begge vil blive beskrevet senere.¹⁵ En vurdering af materialet fra disse to gårde viser, at der foruden særligt store gårdsanlæg optræder skattefund, smykker af guld, sølv og forgyldt bronze i høj håndværksmæssig kvalitet, importgenstande, mønter etc. Via en opbobling af disse fund adskiller de sig klart fra de ordinære landsbygårde. Endvidere skal understreges, at der i forbindelse med selve storgårdens residensområde *ikke* optræder håndværksmateriale i større mængde – en stormand arbejdede næppe selv med metalhåndværk. Derimod kan det konstateres, at håndværksaktiviteter var henlagt til de omliggende gårde i Gudme eller, som i Lejre, et særligt område i forbindelse med storgårdsanlægget.

Fra overgangen mellem vikingetid og middelalder, det 11. århundrede, har vi desuden dele af et storgårdsanlæg i forbindelse med Lisbjerg kirke, hvor den nuværende kirke og bebyggelse dog vanskeliggør undersøgelser af gårdens centralområde med den formodede stormandsresidens.¹⁶ Anlægget har været ca. 100 × 140 m, men det har endnu kun været muligt at udgrave den nordlige del af hegnsforløbet med tre større økonomibygninger og et grubehus.

Et af gårdsanlæggene fra det 11. år-

Fortid og Nutid

Juli 1995 . hefte 2 . side 81-184

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie
Udgivet af Dansk historisk Fællesråd

Stormandssæder og skattefund i 3.–12. århundrede

Lars Jørgensen

Fortid og Nutid, juli 1995, s. 83–110

Med udgangspunkt i de senere års opsigtsvækkende udgravninger af »kongelige« haller og meget rige bebyggelser fra jernalderen i Gudme og Lejre efterprøver Lars Jørgensen sammenhængen mellem skattefund og bebyggelsesstruktur i jernalder og vikingetid på den ene side og på den anden side placeringen af højmiddelalderlige magtcentre. Han når den konklusion, at der var en høj grad af kontinuitet fra jernalderens til højmiddelalderens magtcentre, og at de første ansatser til en dansk kongemagt måske skal søges så langt tilbage som 3. århundrede.

Lars Jørgensen, f. 1955, mag.art., ph.d. i forhistorisk arkæologi, Københavns Universitet, museumsinspektør ved Nationalmuseet, Afdelingen for Oldtid og Middelalder, Frederiksholms Kanal 12, 1220 København K.

Udviklingen fra den sene oldtids stammesamfund til middelalderens kongedømme er en af de mest omdiskuterede perioder inden for både arkæologi og historie i Danmark.¹ Diskussionen stimuleres i høj grad af mødet mellem de to forskningsgrene, som ofte har afvigende opfattelser om forløbet af denne udvikling. Mens flere arkæologer afprøver nye vidtløftige teorier på deres materiale, eventuelt suppleret med mere eller mindre velunderbyggede informationer fra de historiske kilder, så arbejder en del historikere inden for denne periode i en forskningstradition, hvor de omfattende arkæologiske data kun inddrages i begrænset omfang, eventuelt blot ved dendrokronologiske dateringer af vore markante bygningsværker.² Man mødes derfor af visse metodiske problemer, når der er tale om et udviklingsforløb på tværs af grænsen mellem forhistorisk og historisk tid.

Mens forhistorien næsten udelukkende må bygges på analyser af arkæologisk materiale, så råder vi fra vikingetid og middelalder også over skriftlige kilder. Fra vikingetiden har vi vore runesten og en samling eksterne kilder med oplysninger om danske forhold.

Det er et sparsomt materiale, der dog rummer vigtig information om det danske samfunds organisationsniveau. I den tidlige middelalder får vi de første hjemlige kilder med Knud den Helliges gavebrev fra 1085, men kildemængden fra Danmarks tidlige middelalder er beskednen, og den vil næppe blive forøget. Der levnes derfor kun få muligheder, når der skal skrives ny kulturhistorie for denne periode i Danmark. Det er i dag nødvendigt med en udbredt anvendelse og tolkning af de arkæologiske data, der stadig øges år for år, i en kombination med de historiske kilder.

I denne artikel forsøges en beskrivelse af etableringen af stormandssæder med fast særstatus i perioden fra 3. til 12. århundrede, hvor et væsentligt element udgøres af fordelingsmønstre for udprægede aristokratiske elementer, som afspejler en særstillingskontinuitet fra yngre jernalder og ind i middelalderen. Historieforskningen antager generelt, at middelalderens stormandsgodser så dagens lys i slutningen af vikingetiden, hvor flere runesten kan ses som stormænds adkomsterklæringer.³ I det svenske bebyggelsesprojekt i Ystadområdet er man også inde på, at

middelalderens stormænd kan følges tilbage til den sene vikingetid via runestenene.⁴ Det er dog først med de skriftlige kilder fra den tidlige middelalder, at der kan siges noget konkret. Med Knud den Helliges gavebrev optræder da også de første stormænd, som betalte fredsbøder til kongen i form af gods – en Hakon gav således 5½ bol i Flædie, hvilket var langt over datidens gårdstørrelse.⁵

Sammenligner man imidlertid det arkæologiske fundstof fra Danmark med Kontinentet, må man sætte spørgsmålstegn ved den antagelse, at egentlige stormandsgodser først etableres i sen vikingetid. Kan det virkelig være tilfældet, at de merovingiske og karolingiske samfunds udvikling i 5.–9. århundrede gik hen over hovedet på det danske samfund? – det er næppe sandsynligt. Michael Gelting har i denne forbindelse argumenteret for, at det danske middelaldersamfund i 12.–13. århundrede på mange områder havde den samme basisstruktur som det vestlige Centraleuropa, så hvorfor skulle det ikke også være tilfældet tidligere?⁶ For eksempel viser de arkæologiske fund fra det 6. århundrede, at der i Danmark, Tyskland, Schweiz, Italien og England næsten samtidig introduceres bl.a. identiske rang- og magtsymboler til brug inden for krigeraristokratiet. Disse symboler vidner om etableringen af et professionelt krigerfølge – hirden – omkring en fyrste. Når sådanne træk optræder synkront i de to områder, så må kontakten mellem dem tydeligvis have været veletableret. I det mindste tyder det på, at man næppe har været uvidende om den kontinentale udvikling gennem en periode på 400 år. Foretages en samlet vurdering af specielt de seneste 10–15 års arkæologiske resultater, så indikerer disse, at det danske samfund på mange områder må have gennemgået en paralleludvikling med det frankiske område på Kontinentet.

Storgårde og stormandssæder

For blot få årtier siden var fortolkningen af det danske bebyggelsesbillede i jernalder og vikingetid relativt unuanceret. De kendte bosættelser omfattede hovedsageligt agrarlandsbyer, og kun få afveg fra dette mønster. Først med vikingetiden fik vi de velkendte borganlæg og de første tilløb til de tidlige bydannelser. De seneste 10–15 års arkæologiske undersøgelser giver imidlertid et langt mere differentieret billede af perioden fra det 3. til det 12. århundrede. Specielt introduktionen af metal-detektorer ved markrekognosceringer har medført, at der er fremkommet en ny type pladser fra yngre jernalder og vikingetid. Der er her tale om bebyggelser med talrige spor efter handels- og håndværksaktiviteter, og deres antal øges stadig.⁷ I dag fremstår derfor et bopladshierarki, hvis top udgøres af en lille, eksklusiv gruppe af store handels- og håndværkspladser, som gennem deres størrelse, struktur og specielle funktioner adskiller sig markant fra den store gruppe af ordinære landbebyggelser.⁸ Imellem disse store centralpladser og de ordinære landbebyggelser findes et varieret udvalg af mindre handelspladser og pladser tilhørende datidens elite.⁹ Der tegner sig derfor et billede af et langt mere komplekst jernaldersamfund, hvor der fandtes en tydelig specialisering af bopladserne. Udviklingen af denne differentiering rummer entydige tegn på, at magtfulde personer allerede i 3.–4. århundrede formåede at koncentrere centrale funktioner som handel, håndværk og sandsynligvis religionsudøvelse på særlige pladser. Disse eksisterede ikke blot i kortvarige perioder, men flere pladser varetog disse vigtige funktioner gennem flere hundrede år.

I lyset af de nye bebyggelsesdata er det nødvendigt med en revurdering af det øvrige arkæologiske materiale fra perioden – det gælder især skattefun-

dene fra 4.–6. århundrede og 9.–11. århundrede. Sammenholdes dette materiale med udviklingen inden for bopladsstrukturen, så må vi i dag drage den slutning, at der allerede i 3.–4. århundrede blev etableret de første stormandssæder, som efterfølgende formåede at opretholde en særstatus gennem flere hundrede år. På de rige bopladser med skattefund og/eller handels- og håndværksaktiviteter ses der ofte en langvarig kontinuitet med hensyn til denne særstilling – en position som endda kan fortsætte ind i middelalderen. Dette tyder på, at der ikke blot var tale om storgårde, der tilhørte en familie eller slægt i en kortere eller længere periode. Måske havde de en form for fast godsstatus op gennem jernalder, vikingetid og middelalder, men hvor ejerforhold og driftssystem skiftede i tidens løb.

Anvendelsen af begreber som stormandssæde og storgods indebærer, at der tilsvarende fandtes storgårde med ressourcer, der oversteg almindelige familiegårdbrugs. Det er derfor nødvendigt at indkredse, hvorledes en formodet forhistorisk storgård kan identificeres arkæologisk. Dette er unægteligt et problem, idet de skriftlige kilder mangler. Vendes blikket mod middelalderen, savnes der også en egentlig arkæologisk beskrivelse af datidens stormandssæder. Vi kender dem fra de skriftlige kilder i form af bl.a. privilegiebrevene, men det arkæologiske materiale fra de hidtil undersøgte anlæg har aldrig været genstand for en samlet analyse. De arkæologiske differencer mellem fundmaterialet fra middelalderens stormandssæder og mere ordinære gårdsanlæg er derfor ikke klarlagt i detaljer.

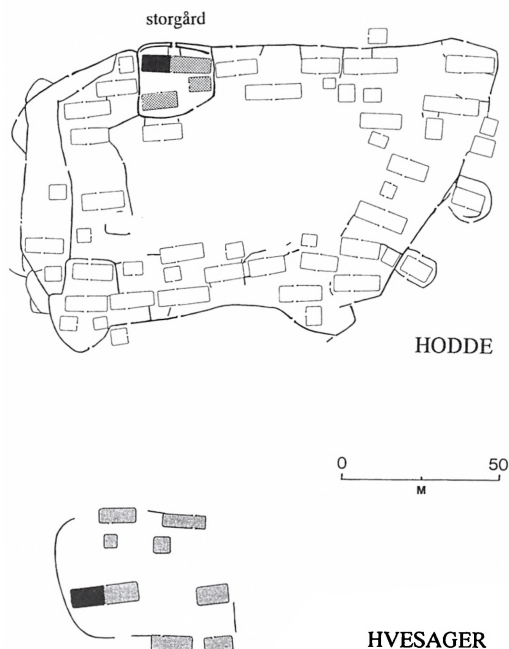
For den forhistoriske periode må man forsøge at foretage en sondering i fundmaterialet, hvilket imidlertid heller ikke er forsøgt i større udstrækning. Publikationer af rigere eller større forhi-

storiske gårdsanlæg afsluttes ofte med konstateringen, at der nok er tale om en storgård, men uden at dette i øvrigt begrundes yderligere. Det er derfor også her nødvendigt at formulere en brugbar arbejdsdefinition af en mulig forhistorisk storgård.

Et udgangspunkt kunne være at opstille en arbejdshypotese for, hvorledes et storgårdsanlæg kan fremtræde arkæologisk. Indledningsvis kan vi antage, at der i forbindelse med et stormandssæde i både forhistorisk og historisk tid foregik en indsamling og cirkulation af større ressourcemængder end på almindelige bebyggelser, og at der også var et større forbrug af prestigegenstande. Vi må endvidere antage, at dette kan give sig udtryk i forskellige arkæologiske fundbilleder – alt efter hvordan ressourcerne blev tilvejebragt. For den senere jernalder og middelalder, 3.–15. århundrede, kan vi forsøgsvis identificere tre hovedsystemer for tilvejebringelsen af en større ressourcerigdom:

- *tribut* fra de afhængige i form af naturalier, håndværksarbejder, prestigegenstande, værdimetaller etc.;
- *direkte drift* af et større godssystem med eget mandskab;
- *hovedgårdssystem* med fæstegods, som specielt udvikledes fra det 14. århundrede, hvor fæstegodset ydede landgilde i form af f.eks. naturalier og/eller arbejdsydelser i form af hoveri på hovedgårdsjorden.

De tre systemer udelukker ikke nødvendigvis hinanden, og tributsystemet kunne for eksempel tænkes at eksistere sideløbende med en direkte drift af større jordarealer. Det er samme er tilfældet med direkte drift og hovedgårdssystemet, hvor f.eks. hoveri også kan indgå i den direkte drift. Billedet er derfor langt mere kompliceret end de tre skitserede driftssystemer, idet der

To storgårde fra ældre jernalder, hvor residensbygningen er markeret med sort: Landsbyen fra Hodde, 1. årh. f.Kr., og gården fra Hvesager, 1.-2. årh. e.Kr. Efter Hvass: *Jernalderens bebyggelse* (se note 13) og Kaldal Mikkelsen: *To ryttergrave* (se note 12).

sandsynligvis vil være store overlapninger.

Det kan naturligvis diskuteres, om et stormandssæde baseret på et tributsystem kan karakteriseres som et egentligt storgods. Gruppen af tributpligtige og afhængige var næppe fikseret over tid og rum – alt efter de magtpolitiske forhold kunne gruppen svinge i størrelse. Det synes imidlertid logisk, at tributsystemet må have været forudsætningen for en etablering af storgodser baseret på direkte drift og fæstegods. Et eksisterende tributsystem har været et oplagt middel til at tvinge en befolkning til at yde landgilde og arbejdsydelser.

De tre hoveddriftsformer for stormandsgårde kan tænkes at resultere i forskellige arkæologiske udtryk. En storgård baseret på et tributsystem kunne repræsenteres ved et gårdsanlæg med få, men repræsentative bygninger

og uden særligt påfaldende avls- eller lagerbygninger. Storgårde med en direkte drift af store enheder vil vise sig med repræsentative bygninger, direkte tilknyttede avls- og lagerbygninger, værksteder, samt mindre beboelseshuse til mandskab. Hovedgårdsdriften på basis af fæstegods kunne vise sig som repræsentative bygninger med tilhørende lagerbygninger, der eventuelt kan ligge isoleret eller omgivet af mindre gårdsanlæg med fæstebønder. Sidstnævnte driftssystem kan naturligvis være problematisk at eftervise arkæologisk, og det kan meget vel tænkes, at lade- og fæstegårde var beliggende et helt andet sted end selve hovedgården. Billedet af selve residensområdet vil i så fald måske mere ligne det skitserede storgårdsanlæg baseret på tribut.

Udgravninger af skriftligt dokumenterede stormandsgårde fra tidlig middelalder er uhyre fåtallige. Fra det 11. århundrede har vi en lille gruppe anlæg, som kun kendes arkæologisk, og det er først med de tidlige befæstede anlæg fra det 12. århundrede, at vi får et større antal. Desuden rummer de ikke just de mest overvældende beviser på et aristokratisk sæde. Som et eksempel kan nævnes Køge Museums undersøgelser af hovedgårde ved Karlstrup og Varpelev fra 12.–14. århundrede, som hidtil har leveret et relativt beskedent fundmateriale – kun fund af sporer, våben og rudeglas markerer deres position.¹⁰ Generelt må vi dog sige, at stormandssæderne fra tidlig middelalder som regel rummer bygninger, der afviger fra den ordinære landbebyggelse, samt genstande med relationer til et aristokrati i form af rytterudstyr, våben og finere forarbejdede genstande – i øvrigt stort set de samme genstandskategorier, som karakteriserer vikingetidens formodede stormænd i de rige ryttergrave. Det beskedne fundmateriale viser, at middelalderens aristokrati først og fremmest var baseret på jordbesiddelse. Deres prestigeobjekter cir-

hundrede fra landsbyen Vorbasse ses også i litteraturen af og til benævnt som en storgård.¹⁷ Gården rummede en central halbygning, fire staldbygninger, smedje og bronzestøberi, arbejds- og flere andre formodede økonomibygnin- ger. Det er ganske vist den største gård i landsbyen med sit tofteareal på ca. 120 × 200 m, men det er spørgsmålet, om dette er et stormandssæde eller blot en stor gård i landsbyen. Landbrug og kvægavl var tydeligvis gårdens ressour- cegrundlag, men det er igen bemærkel- sesværdigt, at der ikke er fundet rester af mere prestigebetonede genstande i forbindelse med gårdsanlægget. Detek- torundersøgelser i Vorbasse har således kun leveret et meget beskedent materi- ale.¹⁸ Vorbasse synes gennem hele sin levetid at have været en ordinær land- bebyggelse, hvor differencerne i gård- størrelse blot afspejler de forskelle, der kunne være mellem gårdene i et lands- bysamfund.

De få storgårde fra den senere jernal- der og vikingetid danner derfor ikke no- get overbevisende mønster, hvoraf man kan drage de epokegørende slutninger – sammenligningsgrundlaget er ganske simpelt for lille. Materialet vil dog rela- tivt let kunne forøges, idet en oplagt mulighed er at forsøge og lokalisere de bebyggelser, der må ligge i nærheden af fundpladserne med kostbare skattefund og vikingetidens formodede stormands- begravelser i de rige ryttergrave.

På nuværende tidspunkt kan vi dog hæfte os ved en markant fundgruppe som netop skattefundene, der for en stor dels vedkommende rummer tyde- lige aristokratiske elementer. Forekom- sten af kostbare skattefund fra jernal- der og vikingetid kan med stor sandsyn- lighed lede os på sporet af mulige be- byggelser tilhørende eliten. Endvidere er det nok den fundgruppe, der rummer den bedste repræsentativitet – især guldfundene. Ved ældre tiders markar- bejde var det overvejende guldfundene, der tiltrak sig opmærksomheden.

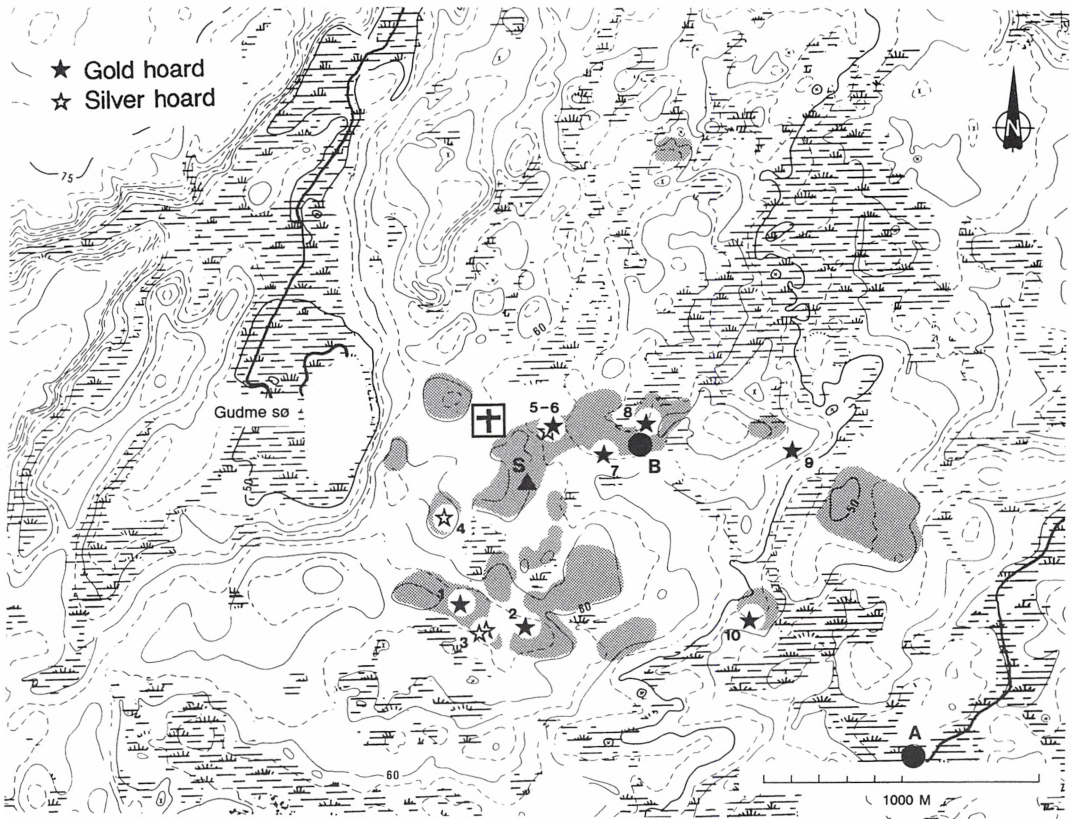
Skattenes fordeling i Danmark afspej- ler sandsynligvis en reel situation, idet der er en klar tendens til, at nye guld- fund kommer fra allerede kendte skat- tefundspladser.

Gudme-Lundeborg

Den bedste illustration af udviklingen i Danmark udgøres af det store bebyggel- seskompleks ved Gudme på Sydvestfyn. Det omfatter en usædvanligt stor be- byggelse ved selve Gudme, en samtidig markedsplads ved Lundeborg og ikke mindst en markant ophobning af presti- gebetonede guldfund fra 4.–6. århun- drede.¹⁹ Inden for blot 4 × 6 km er der i tidens løb fundet ikke mindre end hen ved 10 kg guld, hvilket repræsenterer næsten 25% af den kendte danske guld- mængde fra perioden. Denne guldp- hobning viser, at Gudmeområdet har indtaget en central placering. Siden 1982 er der derfor regelmæssigt fore- taget målrettede udgravninger, og kom- plexet er i dag det bedst belyste af de store danske centre. Samtidig skal der dog også gøres opmærksom på, at Gudme ikke må opfattes som en almin- delig dansk elitebebyggelse. Det er mere det mønster, Gudme afspejler, der kan tjene som model for en beskrivelse af disse centres struktur og af det drifts- system, som jernalderens stormandssæ- der på dette tidspunkt byggede på.

Den forhistoriske bebyggelse ved Gudme dækker henved 1 km². Omkring Kr.f. var bebyggelsen relativt beskeden, men i perioden 200–600 e.Kr. var hele det store bopladsområde i funktion. Be- byggelsen bestod af gårdsenheder med 3–4 bygninger, som de kendes fra andre danske jernalderlandsbyer, men i Gudme var antallet af gårde dog langt større. På Gudmes maksimum i 3.-6. år- hundrede e.Kr. kan der have været hen ved 50 samtidige gårde mod 10–12 i de øvrige større landsbyer i Danmark. Fundmaterialet fra bebyggelsen i

Gudme-området med udstrækningen af bebyggelsen fra jernalder og vikingetid, samt skattefund fra det 4.–6. årh. S) storgård fra 4.–5. årh., 1) 11 romerske guldsolidi, 2) 9 guldbraakteater, guldfingerring og guldhænger m.m., 3) 2 brudsølvskatte, 4) 285 romerske siliquae, 5) 2,9 kg brudsølv, 6) 3 guldhalsringe og gulds spiralring, 7) to guldsværdskedebeslag og guldbarre, 8) 3 guldringknopper fra sværd, 9) guldsværdskedebeslag, 10) guldarmring, 2 guldsværdskedebeslag og 3 gulds spiralringe. Heraf er skattene 5–10 fra eliteområdet, mens 1–4 er fra værkstedsområdet. A) hovedgården Broholm, B) hovedgården Egsmose.

Gudme er usædvanlig rigt, og en central placering indtager de mange guld- og sølvskatte, værkstedsmateriale fra metalhåndværk og talrige genstande, der vidner om handel og udenlandsforbindelser.

Det var blandt andet Romerrigets handelsinteresser i de germanske områder nord for Limes, som betød, at Gudme-Lundeborg ekspanderede voldsomt i det 3. århundrede e.Kr. – handelspladsen ved Lundeborg anlægges netop på dette tidspunkt. I det 3. århundrede ses en voldsom stigning i mængden af masseproducerede romerske varer i Sydskandinavien, som tyde-

ligvis var blevet en del af det romerske afsætningsområde. Talrige fragmenter af romerske varer fra Rhinområdet i form af glas, bronzer og terra sigillata fra 3.–4. århundrede er dukket op både i Gudme og på handelspladsen ved Lundeborg. Ved at varetage kontakten og kontrollen med denne vareudveksling kunne stormandsfamilier opnå fremtrædende positioner.

Da de vestromerske provinser for alvor blev trængt i det 4. århundrede, fortsatte Gudme med nye kontakter til Sydøsteuropa. Fra de østromerske og gotiske områder i det østlige Middelhav og ved Sortehavet stammer en række

guldsmykker, glas, mønter og brudsølv fra 4.–5. århundrede. Blandt disse er der ofte tale om unikastykker i skandinavisk sammenhæng, og de vidner om kontakter på et højt niveau. Efter Romerrigetets nedgang i Vesteuropa ses i 5.–6. århundrede forbindelser til det frankiske område via fund af centraleuropæiske fibler, guldspænder og guldsværdknapper.

Et af de specielle træk ved Gudme-Lundeborg er påvisningen af guld- og sølvsmede samt bronzestøbere, der arbejdede på gårdene i den sydlige del af bopladsen. Mængder af metalbarrer, metalskrot, støbeaffald, smeltedigler, værktøj og vægtlodder til afvejning af legeringer vidner om denne produktion. Håndværket var ikke kun begrænset til en kortvarig periode, idet det kan påvises i næsten hele perioden fra 200 til 1100, men med et maksimum i 3.–6. århundrede. Gudme var derfor ikke en ordinær landsby, men et håndværkscenter gennem 800 år.

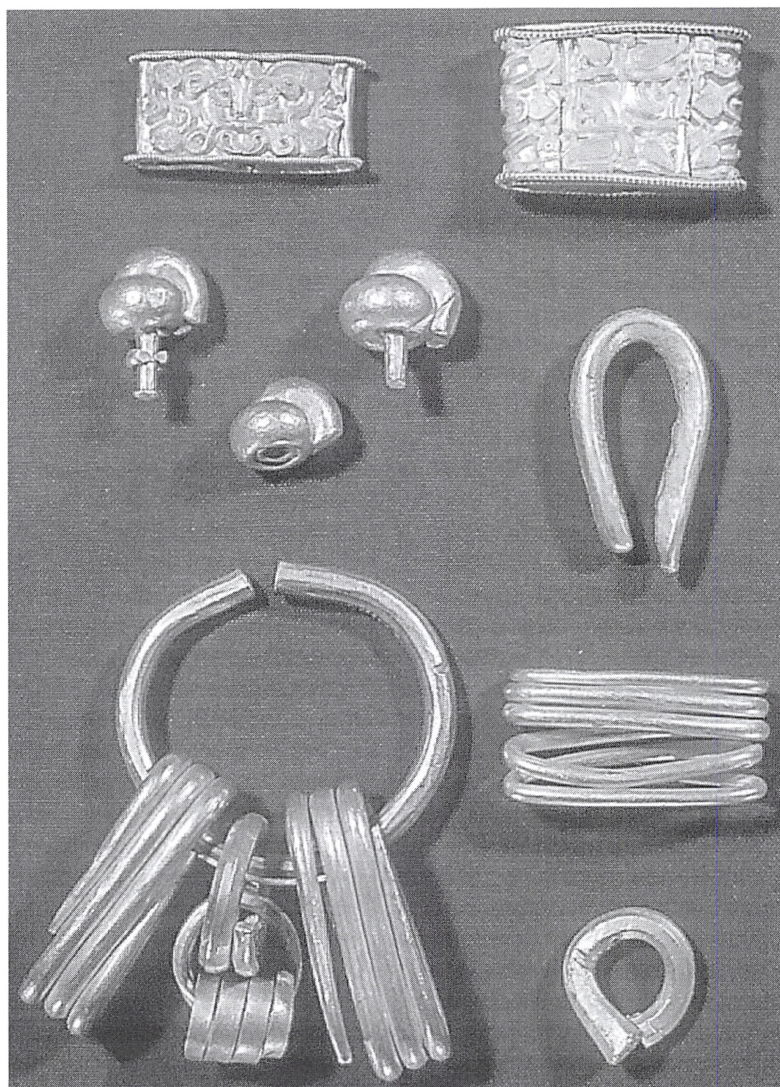
Håndværksproduktionen har krævet metalforsyninger i form af guld, sølv og bronze. I værkstedsområdet er fundet to brudsølvdepoter fra 4.–5. århundrede, der begge indeholder senromersk sølv i form af ituhuggede sølvfade. To skatte med henholdsvis romerske sølvsiliquae og guldsolide fra det 4. århundrede kan også repræsentere håndværkeres metaldepoter. I et andet værkstedsdepot er fundet flere kilo brudstykker fra en ituhugget romersk bronzestatue. Vi har derfor et godt indtryk af metalforsyningen i 3.–5. århundrede, der tydeligvis omfattede en organiseret import af bl.a. romersk metalskrot.

Langdistancekontakterne, der forsynede håndværkerne med metaller, blev næppe varetaget af Gudmes håndværkere, dertil krævedes en organisation på højere niveau. Den nærliggende handelsplads i Lundeborg må ses som et led i disse forbindelser, og håndteringen af den stigende handelsaktivitet var en af årsagerne til dens anlæggelse. Lunde-

borg strækker sig over næsten 900 meter langs kysten, og den er næppe resultatet af tilfældige sammenrend af handelsfolk og håndværkere. En handelsplads af denne størrelse krævede både organisation og ikke mindst beskyttelse. At både Gudme og Lundeborg voksede voldsomt i 3.–4. århundrede, var derfor næppe tilfældigt. Ligeledes er det næppe tilfældigt, at Lundeborg ophører samtidig med et fald i håndværksaktiviteten i Gudme omkring 600 e.Kr. De to pladser var aspekter af ét og samme system.

De seneste udgravninger i 1993 har netop bekræftet, at Gudme uden tvivl var et stormandssæde allerede i det 4. århundrede. Der er fundet en gård med to bygninger af helt usædvanlige dimensioner, der allerede er tolket som en mulig konges residens – uden at det dog er specificeret nærmere, hvad en konge var på dette tidspunkt.²⁰ Gårdens hovedhus er en halbygning på 47 × 10 m – et areal på næsten 500 m², det hidtil største fra denne periode i Danmark, hvor langhusene normalt er på 150–250 m². Tæt ved den store hal lå en mindre bygning på 25 × 11 m. Både med hensyn til beliggenhed og byggeteknik har storgården fremtrådt monumentalt, og den adskiller sig klart fra de mindre håndværksgårde i Gudme. Fundmaterialet fra storgården er rigt: en mindre guldskat, rester af importerede romerske sølv-, bronze- og glasgenstande, 115 denarer, sølvfigurer, stykker af sølvhalsringe med guldblik og sydøsteuropæiske guldsmykker. Samtidig optræder der *ikke* fund fra håndværksaktiviteter, som det er tilfældet på de samtidige værkstedsgårde. Gudme var i det 4. århundrede tydeligvis opdelt i et håndværks- og et eliteområde. Storgården blev nedlagt i det tidlige 5. århundrede, hvorefter den sandsynligvis flyttede til en anden plads i Gudme. Via de efterfølgende skattefund fra det sene 5. og tidlige 6. århundrede vil man sandsynligvis kunne genfinde storgården i be-

Krigergenstande fra Gudmes guldskatte: to filigrandekorerede sværdskedebeslag, tre ringknopper fra sværdfæster, spiralformede sværdskedebeslag, arming og barrer. På et stempel fra Öland ses flere af disse genstande afbildet i deres samtidige krigermiljø (se næste figur). De såkaldte ringknopper består af to sammenstøbte ringe, der var påsat sværdfæstet. Ringknoppen var et symbol på den aflagte troskabsed mellem en betroet kriger og hans fyrste, og det antages, at de blev tildelt af fyrsten eller kongen. De kostbare ringsværd optræder kun i de rigeste gravfund fra det 6.-7. årh. i Europa, og der var tydeligvis tale om rangtegn, der kun blev givet til de højest rangerede krigere i en fyrstes hird. Foto: Nationalmuseet.

byggelsens nordlige del, hvor der ligeledes ikke optræder samtidigt håndværksmateriale i forbindelse med de kostbare guldskatte.

Gudmes prominente stilling i dansk arkæologi skyldes netop de mange kostbare guldskatte. Gennem mange år har gulds kattene været genstand for analyser og tolkninger med hensyn til, om de repræsenterede sakrale eller profane nedlæggelser, eller om de rummede vidnesbyrd om jernalderens vægtsystemer.²¹ Uden at tage nærmere stilling til

disse overvejelser kan man i stedet se på de enkelte genstande og på de personer, til hvem de var fremstillet. Selvom der findes undtagelser, tyder meget på, at gulds kattene kan deles i to hovedgrupper: mandsskatte af krigerkarakter, omfattende hals- og arminge, sværdbeslag, guldbarrer og tungt brudguld; kvindeskatte med smykker, brakteater og mindre stykker brudguld. Netop i flere skatte fra Gudme optræder der genstande, som kan henføres til krigeraristokratiet: sværdskedebeslag, så-

kaldte ringknopper fra sværd og tunge hals- og armringer. Flere af disse genstande findes omtalt i det oldengelske Beowulfkvad. Det foreligger i et manuskript fra ca. 1000, men tidspunktet for dets tilblivelse er stærkt omdiskuteret – forslagene går lige fra midten af det 7. århundrede til det tidlige 11. århundrede.²² Ifølge den seneste forskning tyder imidlertid meget på, at digtets oprindelse skal søges i det 8. århundrede i det royale miljø i East Anglia i England.²³ På trods af de omfattende diskussioner omkring digtets datering indeholder det imidlertid tydelige arkaiske elementer med rod i danske forhold i det 6. århundrede.²⁴ Beowulf er således en kontroversiel kilde med sin brogede blanding af vandresagn fra forskellige tidsperioder, men arkæologisk set er digtet meget spændende. Det omtaler mange elementer, som netop kun er påvist arkæologisk i det 6.–7. århundrede, og på trods af »indpakningen« må det afspejle visse faktiske forhold.

I Beowulfkvadet kan konger sættes i

forbindelse med krigeraristokratiet ved deres uddeling af landområder, men ikke mindst af symbolske rangtegn som hals- og armringer og kostbart våbenudstyr.²⁵ En bekræftelse af disse genstandes tilknytning til datidens krigeraristokrati kan man yderligere få via samtidig ikonografi, hvor flere af genstandene i Gudmes skatte optræder i forbindelse med højt rangerende krigere. Figurblik på svenske hjelme fra 6.–7. århundrede viser således krigere, hvor der på sværdfæsterne tydeligt ses afbildet ringknopper og sværdskedemundblik af de samme typer som i Gudmes skatte. En enkelt kriger på en patrice (stempel) fra Björnhovda på Øland bærer endda en armring af en type, som også findes nedlagt i gulds kattene. Krigersymboler som sværdskedebeslag, ringknopper fra sværdfæster, armringer og halsringe i massivt guld optræder i fem af Gudmes skatte. Flere skatte indeholder derfor de kostbare krigersymboler, som kun blev båret af personer tilhørende det højeste niveau.

Broncepatrice fra Björnhovda på Öland, 6.–7. årh., til stempeling af prydblik på krigerhjelme. Krigeren til venstre bærer et ringsværd, hvor sværdskedens zoneopdelte mundblik har ligheder med et af de filigrandekorerede guldmundblik fra Gudme. På den venstre arm, bærer han desuden en armring, og han er tydeligt af højere rang end krigeren til højre, som helt mangler disse rangtegn. I skattene fra Gudme optræder alle disse rangtegn, og personer med tilsvarende status har måske haft sæde her. Efter Arbman 1980.

Det billede, vi i dag har af Gudmebebyggelsen i 3.–6. århundrede, peger stærkt på, at vi her har et stormands-sæde – måske endda et tidligt kongesæde – hvis ressourcerigdom var baseret på tributopkrævning. Storgårdsanlægget fra det 4. århundrede omfatter tilsyneladende kun de to store halbygninger, og der er ingen spor af egentlige økonomibygninger, mindre beboelseshuse eller værksteder. Jeg kan udmærket forestille mig, at tributten ikke blot omfattede naturalier fra de afhængige bebyggelser, men også i høj grad bestod af håndværksarbejder, værdimetaller m.v. fra det store antal håndværksgårde, som storgården tydeligvis må have kontrolleret, samt afgifter fra aktiviteterne på handelspladsen ved Lunde-borg. De talrige romerske denarer fra storgårdsområdet kan meget vel repræsentere dele af tributopkrævninger.

De store guldmængder forsvinder efter det 6. århundrede, men der er ingen grund til at antage, at Gudme totalt mister sin betydning – nedgangen i guldmængden er et generelt træk i store dele af Europa. Fine fund fra vikingetid afslører, at der også i denne periode fandtes et aristokrati på pladsen. Der er fundet sølvskatte, stykker af sølv- og messingtauchierede stighbøjler og forgyldte pragtsporer. Specielt rytterudstyret er af en kvalitet, der hidtil kun er fundet i de rigeste danske gravfund.

Omkring overgangen fra vikingetid til middelalder blev det meste af bebyggelsen på det gamle bopladsområde opgivet, og gårdene flyttedes ind i det nuværende Gudme. Middelalderens Gudme indtog også en relativt fremtrædende position; som herredsby var den distriktets administrative centrum, der opførtes en stor romansk kirke, og der fandtes to samtidige hovedgårde, Broholm og Egsmose. De to hovedgårde ved Gudme nævnes dog først relativt sent, i det 14. århundrede, og de skal næppe ses som Gudmes afløser som magtsæde i middelalderen. Her skal man nok nær-

mere vende blikket mod Hesselager-gård i nabosognet. Både Gudme og Hesselager er beliggende inden for de samme hovedvandskel, og dette var sandsynligvis langt vigtigere i tidlig middelalder end sognegrænsen, der sikkert først blev fastlagt i det 12. århundrede. Hesselager/Hæsleakær nævnes i hovedstykket i Kong Valdemars Jordebog fra ca. 1231 i en liste sammen med andre fynske pladser som Hægnæzholt/Hindsholt, Nyburgh/Nyborg, Twywath/Tvevad, Kyarby/Kærby, Munkæboth/Munkebo, Kyælteburgh/Ørkil, Kobæargh/Koborg og Hælghænæs/Helnæs.²⁶ Optegnelsen ligner mistænkeligt en liste over gods med en særlig status inden for krongodset. Mindst to, og muligvis tre, af pladserne havde for eksempel en sammenhæng med kongelige birker (Hindsholt, Munkebo, Koborg). Endvidere var to eller tre befæstede pladser med stor strategisk betydning (Nyborg, Ørkil og Tvevad). Hesselagers optræden i en liste med denne sammensætning kan ikke være uden grund.

Hesselager omtales imidlertid endnu tidligere end Kong Valdemars Jordebog. Da Valdemar den Stores søstersøn, Knud Prislavsøn, i 1183 blev optaget i Skt. Knuds Klosters broderskab, bevidnedes hans gavebrev til klostret af en række ledende personer – som det tredje vidne stod præsten Robert fra Hesselager.²⁷ Blandt brevetts øvrige vidner er en provst Esger, Knud Prislavsens kapellan og læge og hans stallere Ubbe, Godfred og Toke. Vidnelistens person-sammensætning tyder på, at Robert var en fremtrædende person med nær tilknytning til Knud Prislavsøn – det var næppe tilfældigt, at han sad i Hesselager. Ifølge Troels Dahlerup tyder endvidere meget på, at Fyn oprindeligt var opdelt i tre beneficerede landprovstier: Odense, Tofte og Hesselager.²⁸ Landprovstierne er tydeligvis af tidlig oprindelse, idet provster allerede optræder i kilder fra første halvdel af det 12. århundrede.²⁹ Hesselager provsti omtales

imidlertid yderst sjældent i kilderne, og kun i perioden 1389–1419. Troels Dahlerup har sandsynligvis ret i, at Hesselager omkring 1400 var identisk med provstiet *Guthumheret* (Gudme herred), nævnt 1264.³⁰ Omkring 1400 var de verdslige besidderforhold i Hesselager imidlertid af en sådan karakter, at der tilsyneladende ikke var nogen begrundelse for, at provstiet benævntes efter Hesselager og ikke efter herredsbyen Gudme – Hesselager var sandsynligvis gledet kronen af hænde længe før 1419.

De ovennævnte forhold synes at underbygge tanken om, at Hesselager må have haft en fremtrædende status i tidlig middelalder, og dermed var arvtager som magtsæde efter oldtidens »kongcenter« i Gudme.

Lejre

Det er allerede nævnt, at det udgravede gårdsanlæg i Lejre uden tvivl må anses for at være en storgård. Endnu er anlægget ikke totaludgravet, men man kan alligevel få et vist indtryk af strukturen. Gårdsanlægget kan måske omfatte et område på ikke mindre end 150 × 250 m, men det er endnu usikkert, om der muligvis er to gårdsanlæg. Der er hidtil konstateret spor efter hen ved 30 huse, som kan dateres til perioden fra det sene 7. til det 10. århundrede. Fundmaterialet fra gårdsanlægget rummer genstande af høj kvalitet, som tydeligvis var forbeholdt et aristokrati: forgyldte smykker, skrinbeslag, skår af drikkeglas, våbendele, mønter og brudsølv. En af Danmarks fineste sølvskatte fra vikingetid med fire sølvskåle, sølvbarrer, perler og vægtlod m.m. fandtes desuden i midten af 1800-tallet i området vest for bebyggelsen.

Lejres gårdsstruktur viser markante forskelle sammenlignet med storgårdsanlægget fra Gudme. I Lejre er der langt flere bygninger, men anlægget domineres klart af en stor halbygning på

48,5 × 11,5 m. Hallen blev efter opførelsen ombygget to gange, og dens samlede levetid strakte sig fra sidste halvdel af det 7. århundrede til ind i det 10. århundrede. Hver halbygning havde således en gennemsnitlig levetid på ca. 100 år – det samme som den store hal fra Gudme. Foruden den centrale hal har et stort antal andre bygninger, mindst seks, været i funktion samtidig med hallen. Øst for residensområdet, og klart adskilt fra dette, findes der desuden et værkstedsområde med grube-huse (arbejdshuse), smedje og bronze-støberi. Flere vægtlodder vidner om afvejning af metallegeringer.

Lejre fremtræder derfor med en helt anden struktur end storgården fra Gudme. Ser vi på de to skitserede modeller for storgårdens arkæologiske udtryk, så har Lejre store ligheder med storgårdsanlægget baseret på direkte drift. Parallelt med gårdens nordhegn ligger der således mindst to store langhuse, som må betegnes som økonomi-bygninger til kvæghold og/eller oplagring. Flere af de andre bygninger kan have været beboelse for gårdens arbejdsstyrke. Lejregårdens økonomi har i højere grad været baseret på drift af et meget stort jordtilliggende end på tributopkrævning, selv om det sidstnævnte ikke er udelukket hermed.

Andre pladser

På trods af den store guldophobning skal man ikke anse Gudme for at være helt unik. Lignende guldfund, men i klart mindre koncentrationer, findes spredt over store dele af Danmark. Nye undersøgelser på disse fundpladser ville måske afsløre bebyggelser, der kan minde om Gudme, men som dog næppe vil nå det samme niveau. Endvidere har metaldetektorerne medført en tilvækst i antallet af pladser, der fundmæssigt minder om Gudme. Som dér kendetegnes de ved en rigdom på metalsmykker,

opklippede guld- og sølvgenstande, guld- og sølvbarrer, affald fra metalhåndværk, smedning, vægtlodder og fremmede genstande fra 3.-12. århundrede. De andre store pladser udgøres i dag af Boeslunde på Sydvestsjælland, Ibskerområdet på Bornholm og Stentinget i Nordjylland.³¹ Også disse adskiller sig fra de ordinære landsbysamfund ved deres langt større antal gårde og den langvarige kontinuitet med hensyn til handels- og håndværksaktiviteter. Gudme, Boeslunde, Ibsker og Stentinget opretholdt således disse funktioner gennem 500-800 år! En almindelig landbefolkning har næppe kunnet bevare denne position gennem så lange tidsrum, idet for eksempel stabile handelskontakter og metalforsyninger ville have været vanskelige at opretholde under de skiftende magtpolitiske forhold i yngre jernalder og vikingetid. Denne langtidskontinuitet kan kun skyldes, at magtfulde personer til stadighed havde interesser i disse centre.³² Her er netop Gudme et godt eksempel på, hvorledes stormandsgården og de kostbare guld-fund viser aristokratiets direkte tilknytning til håndværkscentret.

Samtidige paralleler fra 4.-5. århundrede med stormandssæder med tilknyttet håndværkerbebyggelse kendes fra flere steder i Europa. I Sydtykland findes et større antal befæstede stormandssæder, hvoromkring ses koncentreret værksteder, der arbejdede med våbenfremstilling, bronzestøbning og ædelmetalhåndværk.³³ I Nordvesttyskland er der i forbindelse med udgravningen af en stormandsgård på bopladsen Feddersen Wierde fra 3.-4. århundrede påvist et større håndværksområde i tilknytning til storgården.³⁴ I det europæiske perspektiv er Gudme derfor ikke et enestående eksempel, selv om dens størrelse endnu er uden paralleler. Disse håndværkerbebyggelser synes at være et træk, der udvikles i de germanske samfund i den sene romerske jernalder. Det er et spørgsmål, om de ikke

er en kopiering af organiseringen af den romerske værkstedsproduktion. Der er således visse ligheder med de specialiserede romerske værkstedsbebyggelser, som de for eksempel kendes fra New Forest, Nene Valley og Mendips i England, hvor pottemagere og blystøbere var koncentreret i egne landsbyer.³⁵

Boeslunde

Boeslunde på Sydvestsjælland er en lidt senere parallel til Gudme. På det meget store bopladsområde omkring det nuværende Boeslunde, som næsten når Gudme i bebyggelsesareal, er der hidtil fundet en guldarmring og to sølvskatte fra vikingetid. Desuden indeholder fundmaterialet tydelige beviser på håndværksaktivitet i perioden fra ca. 500 til 1100 e.Kr. Ved Gryderup, umiddelbart vest for bopladserne, vidner også fundet af en rig grav med heste og køreudstyr fra det 10. århundrede om aristokratiets tilstedeværelse.

Både de arkæologiske fund og de skriftlige kilder viser, at Boeslunde opretholdt en fremtrædende position i tidlig middelalder. Således nævner Saxo, at det første slag mellem biskop Absalon og venderne fandt sted ved Boeslunde i 1158 [*apud Borslundam vicum*..].³⁶ Saxos betegnelse af Boeslunde som en *vicus* viser, at det næppe drejede sig om en ordinær landsby i middelalderen. *Vicus* var en betegnelse for handels- og håndværkscentre som Birka og Hedeby, og Boeslunde var i det 12. århundrede sandsynligvis derfor større og rummede specielle funktioner.³⁷ Store dele af Boeslundeområdet stilling som kongsgods i det 13. århundrede fremgår endvidere af hovedstykket i Kong Valdemars Jordebog, og dette kan måske støtte en formodning om områdets fremtrædende stilling.³⁸ Nu kan det jo ganske vist være blevet kongsgods året før Kong Valdemars Jordebog tilkomst, men jeg vil dog mene, at når der er tale

Balance pr. 31.12.1994

	31.12.1993	
Passiver		
<i>Kreditorer</i>		
Skyldige omkostninger	82.258	22.388
Forudbetalt abonnement, Fortid og Nutid .		14.060
DKO resthonorarer	20.000	20.000
Honorarer i øvrigt	20.000	20.000
Afsat til rest trykudgifter »Retsbetjent- arkiver«	25.000	
	147.258	76.448
<i>Egenkapital</i>		
Driftskapital, primo	549.609	408.261
Overført fra Fællesfond		86.746
Overført fra Støttefond		27.023
Årets driftsresultat	41.441	27.579
	591.050	549.609
<i>Hensættelser</i>		
Fremtidige aktiviteter – primo	30.000	30.000
Mødeudgifter – primo	10.000	10.000
Hensat til spil om landet i ældre tid	5.000	45.000
Nyudgivelser primo		98.269
Tab på debitorer		11.641
	143.269	149.910
<i>Passiver i alt</i>	881.577	775.967

København, den 22. marts 1995

Grethe Ilsøe
Formand

Holbæk, den 22. marts 1995

Peter Korsgaard
kasserer

Meddelelser

Dansk Historisk Fællesråd
Budgetforslag for 1995

Styrelsen

Indtægter, herunder salgskatalog.....	80.000	
Udgifter:		
Møder m.m., herunder udvalg		30.000
Aktiviteter, herunder bogmessedeltagelse, folderen samt salgskatalog		65.000
Administration, herunder software og printer		50.000
Delresultat.....		-65.000

Fortid og Nutid

Indtægter	220.000	
Udgifter:		
Trykning, distribution.....		200.000
Andre omkostninger		50.000
Delresultat.....		-30.000

Boglageret

Salg	130.000	
Udgifter:		
Omkostninger		5.000
Nytryk.....		180.000
Delresultat.....		-55.000

Finansfunktionen

Indtægter	45.000	
Udgifter		1.000
Delresultat.....		44.000

<i>I alt</i>		-106.000
--------------------	--	----------

Projekt Nordliv - nordisk identitet i fortid, nutid og fremtid

Jesper Boysen

I mange europæiske lande, også i de nordiske, kan man i disse år registrere en stigende interesse for fortiden. Historien spiller tilsyneladende en større rolle i menneskers omverdensforståelse end for blot få år siden. Det synes, som om behovet for at kende til sine »rødder« er mere presserende, end det har været længe.

Der kan gives mange forklaringer på, hvorfor fortiden inden for de seneste år er blevet vigtig. Opbruddet i Østeuropa og det stadig tættere samarbejde i vest spiller givetvis en rolle, men også mødet med fremmede kulturer har på godt og ondt afstedkommet et øget fokus på den enkeltes egen kultur.

Med udgangspunkt i den stigende interesse for historie og for debatten om kulturel identitet har Foreningerne NORDEN i alle de nordiske lande taget initiativ til en fælles kulturhistorisk kampagne kaldet *Nordliv - nordisk identitet i fortid, nutid og fremtid*. Projektet, der gennemføres i samarbejde med Nordisk Ministerråd, blev indledt på Nordens Dag 23. marts 1995 og vil kulminere i 1997 i forbindelse med Kalmarunionens 600 års jubilæum.

Projekt Nordlivs mål

Det overordnede mål med Projekt Nordliv er at fremme det almene kendskab til nordisk historie og i sammenhæng hermed styrke debatten om nordisk

identitet. Gennem støtte til lokalt forankrede initiativer med appel til brede grupper i lokalsamfundene er det hensigten at bidrage til et større kendskab til de normer og værdier, der ligger til grund for den nordiske samfundsudvikling. Et kendskab der er vigtigt for Nordens og nordboernes muligheder for at præge det fremtidige internationale samarbejde.

Gennem Projekt Nordliv ønsker Foreningen NORDEN samtidig at bidrage til en øget forståelse for det mangekulturelle Norden, for de nordiske landes forskellighed samt for migration i Norden. Også debatten om den nordiske velfærdsmodel er et centralt tema i Nordliv-projektet.

Organisation

Nordliv-projektet finansieres gennem et betydeligt tilskud fra Nordisk Ministerråd. Det gennemføres af Foreningerne NORDEN i de nordiske lande i tæt kontakt til Nordisk Ministerråds sekretariat. I de enkelte nordiske lande er der ansat en projektkonsulent, der varetager projektets løbende forretninger. Der er tillige ansat en fælles nordisk koordinator, der har ansvaret for projektets fælles nordiske aktiviteter. I alle deltagerlandene er der desuden nedsat Nordliv-komitéer, bestående af fagfolk, som deltager i planlægning og koordinering af projektet.

Opbygning

Nordliv-kampagnen former sig som en række selvstændige nationale Nordliv-projekter i de enkelte nordiske lande. Disse projekter er på vigtige områder suppleret med fælles nordiske aktiviteter. De nationale Nordliv-projekter ligner ikke hinanden på alle områder, men de har alle det til fælles, at de søger at styrke og videreudvikle tværfaglige og tværinstitutionelle kontakter og initiativer – ikke mindst kontakterne mellem Foreningen NORDENs lokalafdelinger og lokale undervisnings- og kulturinstitutioner.

Støtte til lokalt samarbejde

For at fremme disse kontakter stilles der i de enkelte lande midler til rådighed, som kan søges til støtte til gennemførelse af kulturhistoriske projekter med nordisk perspektiv. I Danmark vil der i hele projektperioden frem til slutningen af 1997 kunne søges midler til samarbejdsprojekter mellem Foreningen NORDENs 160 lokalafdelinger og skoler, biblioteker, historiske og lokalhistoriske foreninger, slægtsforskningsforeninger, museer, arkiver samt med studerende ved landets universiteter og på andre videregående uddannelser.

Der vil kunne søges om støtte til gennemførelse af aktiviteter af mindre omfang. Der kan f.eks. søges om støtte til udgifter i forbindelse med gennemførelse af en lokal kulturhistorisk temadag med nordisk sigte, udgifter til foredragsvirksomhed, foredragsrækker, lokalt studiekredsarbejde, små udstillingsaktiviteter etc. Der kan også være tale om støtte til gennemførelse af kulturelle arrangementer med optræden af nordiske kunstnere, teateroptræden, musikarrangementer osv. Et krav er dog, at disse arrangementer skal indeholde en nordisk historisk dimension el-

ler have entydig relevans i forhold til spørgsmålet om nordisk identitet.

Nøgleordene i forbindelse med vores bestræbelser på at fremme lokalt samarbejde om nordisk historie er, som nævnt *tværfaglighed og tværinstitutionelt samarbejde*. Og i forbindelse med behandling af en ansøgning vil der blive lagt vægt på, at samarbejdet involverer flere forskellige samarbejdspartnere. Det er således vores forhåbning, at Nordliv-projektet kan være med til at inspirere både historiske og lokalhistoriske foreninger såvel som lokale kultur- og undervisningsinstitutioner i øvrigt til at tænke utraditionelt i forbindelse med planlægning og gennemførelse af lokale aktiviteter.

Selvom en stor del af de danske Nordliv-midler på i alt 1,5 mill. kr. stilles til rådighed for lokal projektstøtte, så er det ikke de helt store beløb, der vil kunne gives til den enkelte ansøger. Men det er vort håb, at også mindre beløb vil kunne bidrage til, at Norden i fortid, nutid og fremtid vil blive studeret og debatteret lokalt.

Støtte til undervisnings- og kulturinstitutioner

Ud over at Foreningen NORDEN giver støtte til kulturhistoriske samarbejdsprojekter, hvor foreningens lokale afdelinger deltager, stilles der også gennem Projekt Nordliv midler til rådighed, som kan søges direkte af skoler og skoleklasser, lærere, lokalmuseer og lokalarkiver og af studerende med interesse for nordiske historie- og samfundsforhold. Midlerne kan søges til gennemførelse af lokalt forankrede aktiviteter med et nordisk kulturhistorisk sigte, til elevorienterede og andre formidlingsaktiviteter med tilknytning til nordisk historie eller med entydig relevans for spørgsmålet om nordisk identitet. I lighed med den støtte, der gives til Foreningen NORDENs lokale samarbejds-

projekter, vil støtten i reglen blive givet til mindre aktiviteter. Midlerne stilles til rådighed på den måde, at studerende og deres faglige foreninger kan søge i hele projektperioden til og med 1997. Skoler og lærere kan søge i 1996–1997. Og i 1997 kan også museer og arkiver søge.

I forbindelse med behandling af en ansøgning vil der også i denne sammenhæng blive lagt vægt på, at projekterne involverer flere samarbejdspartnere, herunder Foreningen NORDENs lokalafdelinger. Men det skal understreges, at det ikke er et krav.

Fælles nordiske aktiviteter

De nationale Nordliv-aktiviteter er på en række vigtige områder suppleret med fælles nordiske aktiviteter. På skole- og uddannelsesområdet gennemføres kurser for historielærere samt undervisnings- og studiesamarbejde via det Nordiske Skoledatanet.

Projekt Nordliv producerer også en fælles nordisk vandrestilling om temaet: Nordisk identitet i fortid, nutid og fremtid. Udstillingen, som produceres i flere eksemplarer i de enkelte lande, vil i Danmark fra begyndelsen af 1996 blive tilbudt Foreningen NORDENs lokalafdelinger, skoler og biblioteker.

I 1997 vil udstillingen også blive tilbudt til lokale museer og arkiver som et led i en særskilt kampagne på museums- og arkivområdet. Kampagnen, som kaldes 'Nordisk år 1997 på lokal-

museer og lokalarkiver', har til hensigt at inspirere lokalmuseer og lokalarkiver i hele Norden til at fokusere på nordisk historie, eksempelvis i form af fokus på det enkelte lokalområdes nordiske relationer, erhvervshistorisk, slægtshistorisk, personalhistorisk osv.

I forbindelse med denne kampagne vil Nordliv-projektet desuden tage initiativ til produktion af vejledningmateriale til hjælp for slægtsforskere, der ønsker at søge deres rødder i et andet nordisk land.

På det akademiske område vil Projekt Nordliv arrangere en række fælles nordiske konferencer for interesserede studerende. Det ligger uden for projektets økonomiske rammer at yde støtte til forskning, men det er vort håb, at Projekt Nordliv vil henlede opmærksomheden på hidtil upåagtet kildemateriale, afstedkomme nye spørgsmål og problemstillinger, og således som sådan bidrage til en øget forskningsaktivitet. En forskningsaktivitet, vi håber vil opnå støtte gennem Nordisk Ministerråds støtteordninger på forskningsområdet.

Ansøgninger sendes til Foreningen NORDEN, Malmøgade 3, 2100 København Ø. Mærket NORDLIV. Ansøgningsfristerne er 1. februar, 1.maj og 1.oktober.

Yderlige oplysninger om projektet kan fås ved henvendelse til projektkonsulent *Jesper Boysen* på Foreningen NORDENs landskontor, tlf. 31 42 63 25, lokal 35.

Indhold

Lars Jørgensen: Stormandssæder og skattefund i 3.-12. århundrede.....	83	Charlotte S.H. Jensen: Røverhistorier. Sagn og virkelighed (Johnny Wøllekær).....	164
Jens Chr. V. Johansen: Retssamfundet, retsstaten og retssikkerheden i 16.-18. århundrede....	111	Jacob Vedsted: Postvæsenet i Ebeltoft gennem 300 år (Tommy P. Christensen).....	165
John T. Lauridsen: »Frihedskæmperbilleder« – et essay om historisk billeddannelse.....	128	Niels B. Breinholt: Vestjyde og verdensmand, red. Ellen Damgaard og Esben Graugaard (Peter Korsgaard).....	165
Debat		Niels Mortensen, red.: Havnen midt i Jylland. Skive Havn 1869-1994 (Henrik Vedel-Smith).....	167
Kirsten Kvist Hansen: Virkelighedsbillede af historien.....	148	Adda Hilden og Jytte Larsen, red.: Når baner brydes. Et pilotprojekt om 1920'erne til Dansk Kvindebiografisk Leksikon (Inge Bundsgaard).....	167
Peter Dragsbo: Byggeskikforskning omkring Danmark.....	154	Kristian Hvidt: Christiansborg bag kulisserne (Henrik S. Nissen).....	170
Anmeldelser		Knud Chr. Jensen, Finn Rasch Pedersen og Jakob Vedsted, red.: Ebeltoft byhistoriske Arkiv i 50 år (Jørgen Thomsen).....	171
Hans Jørgen Frederiksen og Inger-Lise Kolstrup: Troens kunst. Ny dansk kunsthistorie 1 (Lars Bisgaard).....	158	Karsten Klindt-Jensen: Fortegnelse over historiske kort. Sønderjylland (Henrik Stissing Jensen).....	171
Brian Patrick McGuire: Guide til middelalderens Danmark / A Guide to Medieval Denmark (Poul Grinder-Hansen).....	160	Meddelelser	
Jakob Kieffer-Olsen: Grav og gravskik i det middelalderlige Danmark. 8 kirkegårdsudgravninger (Bodil Møller Knudsen).....	161	Dansk Historisk Fællesråds Repræsentantskabsmøde 22. april 1995 på Hornstrup-Centret/Vejle.....	173
Udgravningen ved Tårnby Torv. Foreløbig rapport 1994. Status og sammenfatning ved Mette Svart Kristiansen, Ditlev L. Dall Mahler, Thomas Roland, Eliza Fonnesbech-Sandberg (Tommy P. Christensen).....	163	Jesper Boysen: Projekt Nordliv – nordisk identitet i fortid, nutid og fremtid.....	181

Forside: Et udvalg af skattefund fra germansk jernalder og vikingetid fra Nord- sølvspænde fra Skjerne (5. årh.), en guldhalsring fra Vålse (5. årh.), en guldfilig guldarmring fra Nørre Kirkeby (vikingetid). Foto Nationalmuseet. Se Lars Jørgensen (T.v.: Peter Hauberg med Hammershus i baggrunden. Foto Bornholms Kunstmuseum)

DIS-Danmark

